

EX LIBRIS

Д О М А Н А

В. П. К. - Б. Е. С. О. Д. И. С. К. О. Д. И. Т. О.

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ДРУГИЙ ТОМ

КИЇВ · ВІДЕНЬ · ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

I. Українська бібліотечна.

Досі появились:

- П. Карманський: Між рідними в південній Америці. З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8°, 211 + (1) стор. Ціна 32.000 а. кор., 50 цент.
- А. Крушельницький: Орли, комедія. 8°, 266 + (2) сторін. Ціна 28.000 а. кор., 45 цент.
- Трівога, драма. 8°, 132 сторін. Ціна 16.200 а. кор. 25 цент.
- Змагання, повість. 8°, 415 + (1) ст. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- Дужим помахом крил, роман, I. том. 8°, 404 сторін. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- Дужим помахом крил, роман, II. том. 8°, 499 сторін. Ціна 54.000 а. кор., 80 цент.
- У хуртовині, роман, I. том, 8°, 306 ст. Ціна 34.200 а. к., 50 цент.
- У хуртовині, роман, II. том, 8°, 320 ст. Ціна 36.000 а. к., 55 цент.
- У хуртовині, роман, III. том, 8°, 268 ст. Ціна 28.000 а. к., 45 цент.
- Іван А. Крушельницький: Весняна пісня, 8°, 128 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- А. Хомик: Всесильний доляр, оповідання, з переднім словом М. Шаповала. 8°, 188 сторін. З портретом автора. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- С. Черкасенко: Казка старого млина, драма. 8°, 138 + (2) сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- Про що тирса шелестіла, трагедія. 8°, 170 + (2) сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- Твори, том III. (Поезії.) 8°, 238 + (2) сторін. Ціна 27.000 а. кор. 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: Критичні студії з новітнього письменства. 8°.
- А. Крушельницький: Надаремне, роман, 2 томи. 8°.

II. Бібліотечна світової літератури.

Досі появились:

- В. Гюго: Люкреція Борджія, трагедія, переклала В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Т. Готьє: Панна де Мопен, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том. 8°, XX + 262 + (2) сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- Панна де Мопен, роман II. том. 8°, 298 + (2) сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.
- Ч. Дікенс: Цвіркун у запічку, оповідання, переклала Др. Н. Суrowцова. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 120 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- А. Доде: Сафо, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8°, XX + 104 стор. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- Сафо, II. том, 8°, 120 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- Г. Еберс: Адріян і Антіної, роман з часів римського цесарства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицяя I. том, 8°, XVI + 210 сторін. Ціна 25.200 а. кор., 40 цент.

(Далі на 3 стор.)

У ХУРТОВИНІ

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ДРУГИЙ ТОМ

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Всі права застережено

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Була ще темна ніч, як пані Шміґерова прокинулася з неспокійного сну та почала розбуджувати свого чоловіка.

— Каролю, вставай! Каролю...

Термосить ним з усієї сили, але не багато це помагає.

— Га? Га? Що?... Лиши мене! Чого хочеш? Лиши мене!... — борониться заспаний Шміґер. Западає знову в сон.

— Вставай, бо буде пізно! — термосить його вже виведена з рівноваги дружина.

— Чого ти хочеш од мене? Ще темна ніч! Лиши мене!

— Вставай, бо буде запізно! Нема ані скипочки дров. Не знаєш?... Навіть сніданку тобі не зварю!

І, кажучи це, вона схопилася з ліжка та починає одягатися. Засвітила свічку та наближається знову до чоловіка.

— Карольку, дивися, я вже встала. Бачиш? Вставай!

— Таки доконче вставати?

— Що ж ти хочеш, щоб я сама йшла? Кажу тобі, що нема чим запалити! Не змо-

жемо сніданку зварити! Вставай! — крикнула врешті енергійно.

Цей її рішучий тон наказу підкинув Шміґера на ноги. Він встав й починає одягатися.

— Що чоловік не може бодай виспатися...

— Ще тобі мало? Від шостої години вчора?... Ти бодай спиш, а я лежу й перекидаюся з боку на бік. Не можу дати собі ради з тими проклятими думками. Доки то це буде трівати? Доки нам ще так страждати? Коли то все раз уже скінчиться?

Немає відповіді на її слова. Чоловік не знає, що сказати. Що б не сказав — усе буде не те, чого жде дружина. І що він міг їй сказати?

Спершу вірили, що — не сьогодні, то завтра... Ждали з дня на день. Не приходила зміна. Ті, що держали в своїх руках провід в організації й вели всю роботу, запевняли, що мають як найкращі звістки. Ждали бодай грошевої допомоги, поки не прийдуть їх війська та не визволять їх з неволі. Потім прийшла невеличка допомога. Він бачив на власні очі лісту виплат і мусів мовчати. Що там цих грошей було? Дрібничка! А рук по неї простяглося — без ліку! Мусіли кинути сюди й туди, всіх подурити — бо всі голодують. Однакова скрізь біда. А як почали ділити — вийшло таке, що на особу

припало не більш, як на один тиждень життя. Хто жалівся, тому показували оригінальний переказ, що прийшов до них із Кракова й листу виплат. Хотів, чи не хотів, — мусів замовкати.

Тепер уже не було ніякої надії на скору допомогу. А тим часом зима затягається, їсти нема чого, нема чим запалити, ні звідки дістати, ні в кого позичити. В хаті що-дня приходить до сильнішого розбрату між ним і дружиною. В-одно мусить іти до гіршого, бо він не всилі нічим розважити її, ніяк собі зарадити.

Встає ліниво, загортається, йде, щоб бодай сяк-так злагодити холод у найближчому дні. Виходять обоє з дружиною на вулицю та прокрадаються на сусіднє подвір'я.

Там стоїть незамешкана хата, з якої вже повиносили, хто що міг. Уже й дах підрізали і він звалився на зруб хати. Сюди звернули свою ходу обоє Шміґери. Коли пані Шміґерова роздовбувала під вікном глину та намагалася підважити струпішлій заміт, її чоловік видряпався на під та заходить коло розбірання даху. Спершу відриває поєдинчі гонти й складає їх на купу. Потім починає брати його досада, що такою працею не багато заробить. Тягне ту частину даху, що вже зовсім упала на під і лежить, тримаючися тільки одним боком горішнього вя-

зання. Працює, вибиваючися з усіх сил, щоб тільки зрушити цю частину даху. Врешті так схитнувся, що трохи не впав. У ломіт даху вплітається крик-шепіт його дружини, яка, стрівожена тим ломотом, питається, що сталося та накликає його, щоб обережно це робив, бо побудять сусідів.

По хвилині Шміґер виставив голову знад поду й мовить:

— Уважай, я буду спускати шматок даху.

— Тільки не роби галасу, прошу тебе.

— Добре тобі казати. Уважай...

Із причілка показався шмат даху та починає помалу зсуватися на землю. Пані Шміґерова, як може, помагає чоловікові, щоб не наробив завеликого гамору. За хвилинку увесь цей шмат даху опинюється на землі.

Тепер обоє Шміґери заходяться коло того, як би то найзручніше перенести цю здобичу до хати. Виявляється, що це не дуже великий тягар. Але при докладнішому розгляді бачать, що й не така то вже дуже велика користь. Все ж таки треба вжити всіх сил, щоб перенести цей шмат даху до хати. Могли б, що правда, розікласти собі роботу на кілька разів, але до того треба б сокири, а це могло б наликати їм на голову небажаних свідків. Мусять зважитися нести так, як був.

За весь той час, що мали пройти від цієї пустки до своєї хати, не промовили ні словечка одно до одного.

І коли Шміґерова квапиться, щоб як найкраще упоратися з цим та ще раз піти, може вдасться ще шматок даху захопити, її чоловік — як буряк, увесь запливає кровю на лиці. Не так з утоми, як із страху та сорому. Він знає, що мусить це робити, коли не хоче замерзнути в хаті, знає, що без того не всилі б навіть зварити собі води на чай. Але при тому всьому розумів, має свідомість того, що він робить. Називає свій вчинок ясно по імені. Не обдурює себе, що, хоч годі йому інакше робити — це ніщо інше, як крадіж. Шукає хвиливу оправдання в тому, що ця хата й так пропадає. Не знати, чи живуть її господарі, чи вернуться коли до неї. Але в ту ж мить стає йому ясно перед очі свідомість, що ось хтось може вийти із сусідньої хати, хтось може проходити вулицею, счинить крик. Може схоче задержати злодіїв. Він приготований на все. Знає, що в такому випадку треба все кидати й утікати під заслоною ночі. Каже це шепотом до своєї дружини. Вона спершу мовчить. Потім, як сіпне дахом, як трутить його...

— Баба! — кидає йому образливо.

Він іде вже далі, не обзиваючися, тільки потай од дружини стріляє очима на всі боки.

Здається йому, що чує якийсь рух біля себе. Спинається. Наслухає.

— Чого ж ти зупинився? — шепоче нетерпляче дружина.

— Ти не втомилася? — замасковує він перед нею дійсну причину свого вчинку.

— Каролію, нема часу на жарти... Не розумієш?...

Він іде, вже ні на що не звертає уваги. Наближаються до хати. Йде так хутко, що дружина ледви встигає наздігнати його.

Коли цей дах опинився вже в дривітні, Шміґер завертає до хати.

— Куди ж ти? Що це? Ти вже не йдеш? Ходім іще раз!...

— Не можу. Мушу напиться води.

Входить до хати. Не чує того, що й дружина прийшла.

— Не піду, не піду, не піду більше! — кричить, чим далі, не памятаючи себе. — Волю з голоду примірати. Волю замерзнути на морозі, ніж маю так упідлюватися. Подумай собі. Ти подумай собі! Я — скарбник у податковім уряді, я скарбник у всіх товариствах. Мені довіряють люди великі суми. Я за все своє життя ні одного шеляга не спроневірив, а тут краду, чуєш? — краду, краду! І то коли б іще вкрав щось такого, що забезпечило б нас на весь цей час лихоліття, що дало б нам змогу прожити спокійно

один місяць, хоч би один тиждень!... А то я краду шматок даху, щоб нагріти хату на дві-три години. І для такої дурниці я упідлююся, я виставляю себе на неславу. Я можу зруйнувати все своє життя...

— А що ж ти хочеш робити? Ну, скажи мені, чим я запалю сьогодні, щоб зварити тобі чай?

— До свого даху берімся. Розбираймо дривітню. Вирізуймо крокви в хаті. Палім столами, кріслами, книжками! Продаваймо все, що маємо в хаті. Тільки не крадім! Не крадім!

— Чи ти збожеволів? Ще дах хочеш розібрати собі над головою? Ще мало тобі нещастя? Треба ще до всього лиха, щоб нам на голову текло?

— Тільки не крадім, тільки не крадім!

— А що ж робити? Скажи мені, що робити?

— Все попродади. Розумієш? Все попродади! Тільки не красти!

Підходить до столу, ловить у руки скатерть та підводить її з усієї сили вгору, аж посипалося по хаті все, що було на столі.

— До чого тобі цих лахів? Чого ти тремтиш над цим? Чому не хочеш того позбутися? Щоб я не мусів так упідлюватися?

— А я, я? Не упідлююся? Того ти не бачиш?

— Твоя вина! Воліла б ти радше мовчати!

— В чому моя провина? В чому? В чому? Кажі!

— Не скаж, осо! Досить мені вже твого патріотизму! Чому то було не підписати заяви та не брати сьогодні платні? Корона була б тобі впала з голови?

— Каролю! Спам'ятайся! Що ти говориш? Чоловіче!

— Краще злодієм стати, ніж було підписати ту їх дурну заяву?

— Я мала б зрадити свою Польщу? — промовила счудуваним голосом Шміґерова, складаючи обидві руки на груди. — А рука б мені всохла скорше, ніж би я мала стати зрадницею свого народу.

— А що ж тобі шкодило б, як би я був підписав? — говорить навздогад, а ну згодиться дружина. — Я ще й сьогодні міг би підписати. І мене приймуть до служби!

— Мовчи! — промовила згорда Шміґерова.

— Кохана, прошу тебе, що ж у цім поганого?... — проситься її чоловік із слізьми в очах. — Яка ж це зрада, як я з конечности підпишу? Дивімся тверезо на справу...

— Мовчи! — процідила ще більш звисока, крізь зуби, пані Шміґерова. — Дивися! Дивися!... Кулаки буду гризти, пальці свої буду глодати, як не буде чого їсти!...

При цих словах вложила собі обидва за-

тиснені кулаки між зуби та почала їх кусати. Аж шипіла з болю.

— Злодій, злодій, злодій, але — патріот! — трохи не ридав Шміґер.

— Підлий! — кинула йому в очі дружина й утікла до сусідньої кімнати.

А Шміґер упав безсило на крісло. Товче головою до столу...

Коло полудня появилася біла карточка у вікні пані Шміґерової.

Незабаром після того постукали до неї. Відчиняються двері і входить її товаришка Пшестшалковська.

— Панюсю, що ви робите? — питається гість. — Не вже ж ви справді хочете продавати свої макати?

Коли подивилася тепер на лице Шміґерової, не потребувала вже ніякої відповіді. Все вчитала з нього. Із сліз, які ще не сплили з лица, з підпухлих повік, мрячного погляду очей...

— Ви справді, панство, у таких клопотах?

— Не було ж уже часу, щоб усе вичерпалося? То хоч би й криниця була в хаті з грішми, то й вона не буде бездонна.

— Бідні ви, панюсю, дуже мені вас жаль. А ще більше болить мене серце, що допомгти вам не всилі. Боже милий, скільки то людей мучиться на світі... І коли прийде вже

краї та кінець усьому тому нашому стражданню...

— Я вже не маю надії, — мовить Шмігєрова. — В-одно нас розважують, в-одно приносять нам самі певні і добрі звістки, але на словах кінчиться. Поза тим нічого більш не бачимо.

— Тільки не треба попадати в зневірря, — мовить Пшестшалковська. — Всьому мусить прийти кінець.

— Так, так, кохана пані, інших розважуєте, а сами тратите віру в нашу добру справу.

— Я?... Боже, заступи! Я ані на хвилинку не зневірилася.

— Хіба ж ви не продасте хати? Не втікаєте від нас?

— Хату продаємо. Але це зовсім не для того, щоб мали втратити віру в краще майбутнє. Та й ще не знати, чи зможемо продати. Бо ми нікому іншому не продамо, тільки Полякові.

— Певно, певно. Але, боже мій, така хата, таке чічко! А город!... А сад який дородний. І все те покидати...

— Мусимо виїхати. Моя мамочка вже дуже стара. Я хотіла б продовжити їй віку, все зробила б, щоб вона як найдовше могла жити. І для того мусимо чим скорше все продати й виїхати через Румунію до нашої

коханої Польщі. Бо як того не зробимо, то я не ручуся за життя моєї мамочки.

— Що ж такого? — стрівожилася Шміґерова. — Загрожує вам яке нещастя?

Пшестшпалковська посміхнулася.

— Ні. Але прошу собі уявити, що ті бандити зареквірували в нашій хаті три покої. Та то навіть Москалі задовольнялися одним. Мадяре — свої — та й вони не брали більш як один pokій. Але то були культурні люди. Треба було дивитися, в якому ладі утримував наш pokій військовий слуга. Як він на пальцях ходив, щоб навіть не стукнути. Тихо було, як у раї. А тепер — не можете уявити собі, панюсю, яке в нас пекло. Мешкає в нас така голота. Викрикують, вистукують, вигричкують, виспівують... Що ви скажете?... Виспівують увесь день і до півночі свої гайдамацькі пісні! І моя бідна мамочка мусить усього того слухати! Вати собі напихає в уха, зав'язує собі голову й ще не помагає. Бідна мама! Не може нікуди сховатися перед ними. А тут ще — зіма. Ні до городу піти, ні на прохід піти, ні втікти куди... А вони, подумайте собі! Починають ще й варити собі в кухні! Водно хтось приходить до нас за чимось і балакає тим проклятим жаргоном! Кажу вам, панюсю, я дивлюся на свою мамочку і подивляю ласку божу, що вона не вмліває, що вона взагалі ще витримує це нещастя!

Підняла руки до гори, як би дякувала Не-відомому за ту його ласку. Потім мовить далі:

— Сидимо раз ні живі, ні мертві, так уже ждемо безнадійно, що далі буде, а тут як зареве якийсь: „Не пора Ляхові служити!“ Подумайте собі, подумайте собі, панюсю! Він мене в моїй хаті, в моїй рідній хаті, мене ляхівкою лає! Співає мені таку гайдамацьку пісню! Чого ж іще ждати? Хіба ще, щоб почали різати ляхівок? Я вже так тремчу з обурення, вже ледви жива. А моя мамочка встає з крісла, підходить до мене, кидається мені з риданням на груди й шепоче: „Стасю, Стасюню, мусимо виїхати звідси! Як хочеш, щоб я пожила ще трохи — мусимо втікати!“... „А хата?“ — питаюся непевно. — „Продамо, все попродамо. Втічемо з душею й тілом, але бодай з надією, що ще трохи поживемо. Кажу тобі, як уже не чути голосу цих людей, я відживу. Помолодію. Стасю, не протився. Я вже давно ношуся із цією думкою. Але ніколи не мала відваги тобі цього сказати. Думала, якось перетерплю. Та тепер уже бачу: ні, ні, не видержу. Мусиш зробити для мене цю жертву!“... Що ж ви на це, панюсю?

— Бідна ваша мамуся. Дуже мені її жалко. Мушу її відвідати, розважити. Може то ще якось минеться.

— Ні, кохана пані! Не минеться одно ніколи: не минеться нам наша ганьба, що

ми дали себе взяти під ноги тим гайдамакам, хоч би на короткий час! Ніколи не пробачу цього нашому Пілсудському, що він був такий кунктатор! Як можна було допустити до того, щоб нас гайдамаки випередили на один день? І тепер замість усі сили кинути на нашу землю й визволити нас, він, бог знає, що робить...

Кинула погляд у напрямку до вікна, схопилася, та починає прощатися.

— Чого ж ви так квапитеся, панюсю? — питається Шміґерова.

— Боюся, що цих дві, що читають вашу оповістку, можуть зайти до вас. О, такі йдуть. Втікаю, втікаю.

І, не прощаючися довше, подається до дверей. У хату входять дві пані та починають розпитувати Шміґерову де-що ближче про її макати.

Вона показує їм одну за одною.

Подивляють. Охають і ахають — так їх за очі хватає.

— Це праця ваших учениць? — питається одна з пиль.

Шміґерова подивилася на неї із жахом. Спалахнула в душі глибокою образою. Не знала, що сказати. Вона й не думала про це, що в неї всякі люди бачили ці макати, ці дарунки її учениць, які вона діставала що-року на свої іменини. А хто їх тільки

бачив, мусів подивляти. Усякому вона розповідала залюбки історію кожної робітки. Але про це не подумала, що одні одним могли подавати звістку про ті скарби дитячої роботи, які заховуються в неї. І тепер вона стоїть перед оцими двома Українками, як злочниця. Вони ж знають, що вона розпродує свої іменинні дарунки.

— Так, це праця моїх учениць, — мовить, відзискуючи рівновагу, пані Шміґерова.

— І скільки пані жадають от, наприклад, за цих дві?

— Ааа... пані думають — ці макати? Ні! Це не на продаж! — мовить здивованим тоном образи пані Шміґерова.

— А котрі ж на продаж?

— Пані хотіли б купити? Еее... я ще не маю тих, що на продаж...

— А картка?... — показує одна з пань на вікно.

— Ах, картка?... Я й забула... То я маю дістати йно-що... То мене прохали... Я й зовсім забула за цю картку. Я думала, що панюсі прийшли в гостину до мене, хотіли подивитися на мої макати. Дуже перепрашаю, дуже перепрашаю...

Обидві пані подивилися одна на одну. Не знають, що сказати. Немає їм чого тут довше сидіти. Перепрошують і прощаються.

Коли тільки опинилися за дверми, Шмі-

Герова підходить хутчій до вікна, здирає з нього картку й рве її на шматки.

— Не для вас! О, не для вас! — шипить. — А не діждете...

Тим часом ті пані дійшли до вікна й хотіли ще раз прочитати оповістку. Дивляться — немає вже більш картки на вікні. Хвилинку стоять здивовані. Потім, видно, зрозуміли, в чому річ, бо починають сміятися в увесь голос... Трохи не заходяться з реготу.

А Шміґерова скрегоче зубами. З її очей бухають блискавки...

На столі горить воскова свічка й кидає слабе світло на кімнату. У сутінках вечора хитаються на стінах таємничі тіни людей, що позасідали в кріслах і сидять, раз мов кам'яні, заслухані в слова промовця, то знов, хвилюються під вражінням його промови, повертають один до одного голову та шукають на обличчях товаришів відгуку почувань зворушеної своєї душі. Та навіть тоді, коли збентеження їх схвильовує, не дають вислову своїм почуванням словами. Не перебивають промовцеві, неначе б боялися сполохати його уяву, яка відтворює перед їх очима живу картину приготування до чинного виступу.

Промовець Седлєчка сидить біля столу й оповідає спокійно, дуже подрібно про зїзд

у Чорткові. Перечислює міста, які прислали своїх делегатів, повідомлює про те, що вже приготовано й що ще треба зробити. Найбільшу діяльність проявляють Золочів і Тернопіль. Обидва повіти, оточені з трьох боків ворожими фронтами, дали доказ найсильнішої активності. У них уже все приготовано до повстання. Дожидаються тільки звісток із Львова, коли почнеться сильніша офензива; тоді й вони мають ухопити за зброю й ударити ворогові в плечі.

— То справді приготовано повстання? — кидає нервово питання дідич Давидович. Блідий, як стіна.

Очі всіх слухачів звертаються на нього. Це ще більш його бентежить. Його блідо-зелене лице запливає відразу кровю.

— Не перебивайте, пане дідичу, нехай промовець скінчить! — падає понурий голос. Зараз після того починають хитати головою інші слухачі. Притакують.

Давидович іще сильніше бентежить. Він приїхав сьогодні на збори, думав, що будуть радитися над тим, як би то забезпечити собі спокійніше життя. Приготовив собі всі свої жалі й болі, щоб кинути їх на вагу обжалувань повіту. Хотів поставити внесок, щоб вислати до Станиславова до уряду депутацію, представити там невідрадне становище польського населення й прохати про рятунок.

Боявся, що його можуть вибрати до тієї депутації. Розуміється, був би відмовлявся. Але остаточно й на це приготувався, що мусить їхати. Немає ради. Жінка казала йому, що це може й краще. Може дістати якийсь залізний лист, щоб його не рабували, щоб не реквірували в нього. Каже: Нема чого противитися. То війна. Прийшов ворог до краю, треба скоритися йому. Які варвари були Москалі, а все ж таки він давав собі з ними раду. Правда, в московській поліції були Поляки — вони його рятували. Але й тут можна де-що зробити. Треба признати нову владу, треба заявити про свою лояльність, тоді, може, й подивляться на нього иншим оком. Може й урятує де-що із свого маєтку... Розуміється, наказувала йому, щоб не зраджувався із цими своїми потайними думками на зборах. Хто там буде такий, щоб міг його зрозуміти? Це все голодранці, голопятники! Що на ньому, те й його. Промовляй такому старцеві до розуму. Кажи такому, що ти загрожений у своєму існуванні, що тратиш основи життя!... Що йому?... Він паличку в руки, валізку під паху, вже й мандрує до своєї Польщі. А що ти, — мовить, — зробиш із своїм двором, із своїм полем, із своїм маєтком? Із чим ти підеш до тієї Польщі? Що тебе там жде, що ти там робитимеш, що їстимеш? Хто тобі там допоможе, як ти при-

йдеш до тої своєї вітчизни жебручим старцем? Ні, — ти господар! Ти хлібороб! Твоя батьківщина там, де твоє поле, де твій двір! Ти тільки тут людина — всюди инде ти старець. І ти мусиш усе зробити, щоб забезпечити себе і свій масток.

Давидович ні хвилинки не забуває про ті розумні поради своєї дружини. Слухаючи докладного звіту Седлечки, він попадає у щораз більшу тривогу. Увесь жах малюється в його очах. Він спершу не всілі зрозуміти, як така поважна людина, як Седлечка, дідич, може заходитися з такими дурницями. Але, чим далі слухає його слів, тим ясніше виринає перед його уявою постать Седлечки. Нагадує собі де-що з минулого. Він такий дідич, як і той божевільний Заячківський. Доробився на купецтві грошей і купив собі масточок. І то не він сам доробився грошей, але оженився в багатого купця, покинув купецтво й пішов на господарство. Але зараз таки побачив, що то не однаково, що міряти метром полотно й краяти плугом землю. Замість дійти до масткової сили, він задовжився по уха. Увесь його масток ішов уже на ліцитацію. Врятувала його від катастрофи війна. Але масткова руїна, як висіла над ним, так і далі не перестала йому загрожувати. Що він може ще втратити? Нічого! А зискати може багато. Головно, коли по-

чнеться якийсь заколот, переворот, коли настане новий хаос. За всю війну він не сидів ні днини в своєму селі. Двір згорів, поле стоїть пусткою. Він тільки торгує й торгує. І тепер починає робити політику. Що ж? Нехай собі робить! Але чого ж йому ще й інших тягти за собою в безодню?

А все ж таки звістка про повстання схвилювала його без жарту. Він бачить, що замість рятунку — нові хмари зависли в них над головами. І в кого, як у кого, але в нього то таки не на жарти! То майже всі дідичі повтікали: хто до Чернівців, хто до Коломиї, до Станиславова — щоб тільки не бути на очах у своїх людей. Він один сидить на селі. І, як то буває в господарстві: із цими добрий, з тими і посвариться й полається. Приходять його рабувати — борониться. Розуміється — з того всього накипає в душі й у нього й ще більш у тих, що з ними він правдується, що їм заваджає. Уважають його за свого ворога, за лютого ворога. І замість якое лагодити непорозуміння, він попадає в-одно у що-раз сильніший конфлікт. Ну, нехай тепер вибухне повстання. Хоч би й не тут, хоч би й далеко звідси, хоч би тут було зовсім спокійно, — він відповідатиме тут за вчинки своїх земляків. Його першого заарештують. І, як докажуть йому, що бував на зборах, не питатимуть, яка була його роля,

тільки поставлять його під наглий суд, як одного з тих, що приготувляли повстання.

Ось чому його так стрівожила ця звістка.

І як досі, захоплений своїми думками, своїми журбами, не дуже то уважно прислухався до всього, що говорив Седлечка, так тепер ловить кожне слово промовця й важить його на вазі своїх діл, своїх бажань, трівог. І чим довше прислухається, тим більший жах його обхоплює. Він мусить справді повірити, що це не жарти. Тут уже й мови бути не може про те, щоб ладнати відносини з новою владою — вони йдуть на завзяту боротьбу. І, як каже Седлечка, на певну перемогу, а як він це відчуває, на зовсім певну програму. Бодай для нього особисто!

— Все приготовано до повстання, мої панове, — мовить Седлечка. — Тільки одно не дописує: наше Покуття. Коли я змалював відносини в нашому повіті, — я мусів, панове, сказати зовсім ясно й щиро про нашу пасивність! — кажу вам, схопилася буря на залі. Не могли зрозуміти, як ми сміємо занедбати використання нашого географічного положення! Адже ж у нашому сусідстві легіон Желіговського. Ми межуємо з Буковиною... й не маємо ніяких звязків із легіоном.

— Як то не маємо? — крикнув Пакоць. — Ви ж сами їздили до Чернівців.

— Їздив! То правда, що їздив. Я й сказав їм це. А вони питаються мене, які накази дав нам Желіговський. Що ми зробили в справі приготування повстання? Ну, що я мав їм на це сказати?

— Ви могли сказати, що ми не заспимо справи.

— Того для них замало. Питалися, скільки в нас зареєстровано повстанців, скільки в нас крісів...

— Кріси дістанемо від легіону! — мовить Пакосць.

— Ми тут так певно сидимо, що можемо тільки пильнувати, чи наші пані приготували цвіти для уквітчання лицарів легіону! — запищав ксьондз Кульчицький.

— Цвіти — взімку? Що вам до голови приходить, ксенже? — обурюється пані Шмігерова. — Ви не могли б жити, як би не подратували наших пань! Не бійтеся, знаємо ми, що до нас належить! Але неможливого також від нас не жадайте!

— Пані добродійко, для такої справи, як треба б, то й зірок з неба мусимо дістати, не тільки цвітів із землі! — кланяється їй вічливо ксьондз Кульчицький.

— Панство, панство, я ще не скінчив! — просить Седлчка. — Я розумію добре ваші слова, ксенже Кульчицький. Так, зовсім певно, ми мусимо й про цвіти подбати, щоб

ними засипати наших лицарів, як прийдуть увільняти нас із неволі. Але поки те станеться, жде нас чимала праця. Ми мусимо бути на кожний завзвиг готові й зробити тут сами свою роботу. Як піде гасло по краї, треба, щоб усі відразу відгукнулися. Всюди. Питаюся панів: чи можемо ми числити на свої сили? Й на кого ми можемо числити?

— На всіх нас! — заявляє з глибоким переконанням Здзярський.

— Пане секретарю! Прошу трохи холодніше! — радить Седлєчка.

— Що значить „холодніше“? Ви ліпший Поляк, ніж я? Ви не вірите, що я сам справлюся з герштом тієї банди — Заячківським? Що я сам із своїми синами не нападу на нього в його гнізді й не видушимо їх, як щурів? Я? Син повстанця з шістьдесят третього року?

— Не моя правда, пане секретарю, коли я прохаю: трохи холодніше? Я ж знаю, що ви можете зробити! Але хіба ж цього досить? Хіба ж вистарчить, як ви задушите Заячківського? Або навіть і Лисовського? Або й усіх інтелігентів? А військо? А міщане? А хлопи?... Не уявляєте собі того, що то вони нас можуть видушити, як щурів?

Давидович, що сидів підчас останньої розмови вже зовсім без пам'яті, починає при-
такувати:

— Так, так, зовсім слушно! Щира правда! Не штука то вам тут у місті сидіти... А що я зроблю на селі? Як я зможу оборонитися, коли нападе на мене юрба хлопів? — дзвонить зубами

— А ви чого сидите на селі? Не бачите, що всі дідичі повтікали до міст? Ви давно повинні були б це зробити! — кричить Здзярський.

— Чого я сиджу на селі? Ви того не знаєте? Ви не розумієте того? Дивіться, що діється у нашому краї? Скрізь — тільки звалища, руїни! Пропав увесь наш національний доробок. А я сиджу й рятую спадщину по наших предках. Сиджу на тій моїй шматку землі й зубами держуся його — рятую придбання моїх предків. Ви, замість висловити мені свій подив за моє геройство, ви докоряєте мені?

— Тільки що ми не можемо пристосовувати свої роботи до того, чи вам, пане, упаде волос із голови, чи ні! — відповідає йому спокійно Пакосць.

— Ну, так, ну, так! Що вас це обходить!

— Панове — пусте! Ми ще не скінчили одної справи! — перебиває спір Седлечка. — Я дуже добре розумію побоювання пана Давидовича. І ми не можемо пройти мовчки поуз його слова. Але перш усього мусимо знати, яка в нас сила і що ми можемо зро-

бити? Дозвольте, панове, що я в цій справі звернуся із запитом до найбільш компетентного з нас пана Свідерського?

В кутку у фотелі порушилася невеличка постать. Коли очі всього гуртка звернулися на неї, пухке її лице залилося кровю. Він кинувся нервово, відкашляв та починає говорити:

— Що я, що я, панове?... Я — ремісник! Що я можу вам допомогти? Моє діло дуже обмежене... Я душею з вами. Треба грошей на справу — з останнього стягнуся, корову продам і не відмовлюся від свого обов'язку. Але до повстання — або я знаю... Як треба буде, то піду, піду... Розуміється, що піду!... Не буду їсти встиду, що сидів у запічку, коли інші кров проливали. Наш ремісничий стан був завжди там, де йшло про отчизну.

Зачеплений словами Седлечки, Свідерський спершу збентежився, стрівожився. Хотів викрутитися грішми, коровою. Але, коли бачить, що очі всіх далі звернені на нього й у поглядах очей читає, що не задовольняють слухачів його заяви, в його душі починає прокидатися патріотизм. Чим далі — впливають його слова як з уст героїв патріотичної повісті. У його душі родиться дух Кілінського.

Та не того ждав од нього Седлечка. Він

перебиває його патріотичну тираду й починає розпитувати:

— Ми знаємо, пане Свідерський, який ви патріот! Ніхто з нас не сумнівається, що ви будете в перших рядах. Але ваша особа, хоч яка цінна для нас, є тільки тим, що ось кожного з нас. Та ми цікаві б дізнатися від вас, чи можемо ми числити на наше патріотичне міщанство. Може б ви схотіли сказати нам де-що ближче про настрої міщан, ремісників і рільників Поляків? Чи підуть вони на наш поклик? Чи можемо ми числити на цю свою горожанську армію?

Запала велика тиша після цих слів. Седлечка виривав усякому слухачеві його власні слова з душі. Це не він, це весь гурт засипав питаннями Свідерського. І так — не інакше — розумів ці слова Свідерський. Він читає їх в усіх очах, що заглядають йому в душу.

Такий піт вдарив на нього, що він мусів втерти холодне чоло. Виняв з кишені велику червону хустину та почав водити нею по лиці, по чолі, по карку. Відсапує й захоплює в груди повітря, щоб не задуситися. Збирає до купи свої схвильовані думки, що кудись геть повилітали йому з голови. Та від сильної натуги пріє в-одно дужче.

Його мовчанка загострює цікавість слухачів. Допитливі погляди всього гурта ще

більш його бентежать. Насилу він захоплює, скільки може, повітря в груди й мовить:

— Я одно міг би тільки сказати: наше міщанство дуже патріотичне.

— „Було!“ додайте, пане Свідерський! — цідить із зідливою посмішкою Голяковський.

— Так, було, було дуже патріотичне! — підхоплює, не зрозумівши притику, Свідерський.

— Але чи є воно таке? — питається Здзярський.

— А ви того не знаєте, пане секретарю? — дивується Свідерський.

— Милій боже! Що я можу вже знати? Бачу тільки, що діється довкола мене й питаюся сам себе: що то було б, як би так мали лишитися тут гайдамаки? Чи не забули б наші міщане за пів року говорити по-польськи, не то що!

— Дозвольте панове й мені висловити свою думку? — прохасться Давидович. — Я рільник, може краще відчуваю долю наших міщан-рільників, міщан-ремісників.

— Розуміється, пане дідичу! — мовить з тією самою посмішкою, що й перше, Голяковський. — Я чув, що вас мав хвалити доктор Заячківський, що ви чудово по-українськи балакаєте.

— Пане меценасе, мені не до жартів! — врубав Давидович.

— Панове! Панове! Не пора на порахунки! — прохав канонік Чарноцький.

— Ксєвнже каноніку! Коли б ви знали, як мене душа болить! Як мене душа болить! Я сиджу на нашій святій землі, захищаю наше дороге надбаня, ні дня ні ночі не маю спокійної, з журби й трівоги спати не можу і за те все стільки всяких насмішок мушу наслухуватися! Панове! То не веде до добра! То не жарти, не іграшки — це війна. Ми сидимо увязнені. Хоч ходимо на волі, в кожній хвилині можемо всі, як тут сидимо, попастися в тюрму. Хто мені заручить, що зараз не прийде сюди відділ війська й не заарештує нас усіх?

Кидав нервово очима на всі боки.

— Комета може також замахнутися своїм хвостом і змести нас в одній хвилині з лиця землі! — підхопив Пакоєць. — Чого то не буває! — докинув зідливо.

— Пане інспекторе! Я застарий на те, щоб ви собі так з мене жартували! Я говорю те, що відчуваю. А що я тверезіще дивлюся на справу, вам не дає це ще права брати мене на сміх.

Говорить, трохи не кричить, схвильованим голосом. Увесь паленіє з обурення.

— Панове говорите про повстання! То добре пробувати у великих містах, де можна мати якусь силу, де можна бодай думати

про щасливий вислід. Але ми, тут, у закутині, майже на селі, серед хлопського моря — ми маємо робити повстання? Ви хочете, щоб я робив повстання?

— Ви? Ні, цього від вас ніхто не жадає! — крикнув Пакоць.

— А ви? Ви, ви будете робити повстання?

— Я, я, і такі, як я!

— З ким?

— З такими, як я! А потім і з вами побалакаємо!

— Тільки не зо мною! Тільки не зо мною! Бо, як ви зробите повстання, те повстання мене першого поведе на стрічок!

— Щасливої дороги! — вкинув Пакоць.

— Панове, панове! До чого це доведе! Куди ми зайдемо з такими розмовами! — благає канонік Чарноцький.

— Ксвнже каноніку! Ксвнже каноніку! Не гнівайтесь, але я мушу вийти звідси! Я не можу слухати таких диких нападів на мене!

— Пане дідичу! — просить Чарноцький. — Не дивуйтеся, вибачайте! Ми всі подратовані. Ми всі страждаємо в тому пеклі. Не дивуйтеся, що людське страждання виявляється де-коли в таких немилних вибухах.

— Боже, боже! Мене на стрічок висилають! — кричить Давидович, ударяючи долонею лівої руки в чоло. Він схопився з крісла й бігає, як шалений, по кімнаті. Між остан-

німи вибухає жвава розмова, в якій докоряють Пакосцеві за його необдумані слова. Він щось помірковує, підходить до Давидовича. Простягає до нього руку й говорить:

— Не гнівайтесь на мене, пане дідичу.

— Я вам ніколи цього не забуду!

— Та не дуйся, тільки подай йому руку до згоди! — говорить до Давидовича Здзярський. Бере його за руку і зводить їх обох із Пакосцем до купи. — Що ви будете розбивати нам збори дурницями! От, сідайте, та слухаймо, що скаже нам Свідерський!

За хвилинку заспокоїлося остільки, що можна було далі вести збори. Коли тепер почали знову приставати до Свідерського, щоб він висловив свій погляд, він уже до тої міри зрівноважився, що міг промовити скільки слів.

— Я не знаю. Панове, я не знаю. Я з радіою душі. Але що ж я можу зробити, коли то нема з ким говорити. То здавалося, що то люди. І до „Гвязди“ належали і до „Сокола“ ходили і на злет „Соколів“ їздили. А тепер виявляється, що це — свині. Братаються з хлопцями, з гайдамаками, балакають по-українськи — я їх не пізнаю. То шкода навіть числити на цих людей. Я їх уже й за людей не маю!

— Гарні то ви нам речі говорите, пане Свідерський! — похитав головою Голяковський.

— А що ж я можу більше сказати, як є! Панове хочете почути правду, я й кажу, що знаю. Панове думаєте із цими людьми робити повстання? Шкода вашого заходу! Хто, хто з міщан кине вам свій варстат або свою землю й піде на добровільну смерть? Шкода починати! Ще можуть донести до української команди, як розійдеться звістка про це. Або вихляпає один з другим перед своїм сватом, сват скаже кумові, а кум піде до команданта...

Після цих слів обхопила всіх тривога. Вони зміркували відразу, що забагато сьогодні сказали. Останні слова Свідерського наказували їм обережність навіть перед оцим міщанином. Висловом думок і почувань усього гурта був ксьондз Кульчицький:

— Але ви розумієте, пане Свідерський, що це все, що тут говорилося сьогодні, це — як на святій сповіді? Таємниця до могили!

— Ще б я того, ксенже вікарій, не розумів? — обрушується Свідерський.

Та його запевнення не заспокоює слухачів. Під вражінням його слів починає Здзярський розмовляти щось шепотом з каноніком. Коли Чарноцький хитнув йому головою на знак згоди, Здзярський мовить у голос:

— Панове! Слова — словами, а присяга — велика річ! Ми тут обговорювали дуже важну справу. Від того, чи вдержимо все в таєм-

ниці, залежить може доля нашого народу й у кожнім разі життя всіх нас, що тут сидимо. Ксьонже каноніку, відберіть від нас присягу! Присяга звяже нас і ми будемо мовчати про все, що тут говорилося.

— Дуже добре, дуже добре! — почулися різні голоси.

Чарноцький виймає із шафи свою священичу одіж, прохарамкує щось під носом по-латинськи та взиває присутніх, щоб поданням руки присягли йому задержати мовчанку про все, що тут чули. Перший підходить до нього Здзярський і, подаючи йому руку, мовить: „Пписенґам!...“ Чарноцький промимрює дві слові по-латинськи і Здзярський цілує його в руку. За ним підходять один за одним і роблять те ж саме. Коли прийшла черга на Свідерського, він підійшов до Чарноцького, перехрестився і промовив тремтячим від зворушення голосом: „Пписенґам на рани пана Єзуса!...“

Здзярський, що стояв позад нього, обернувся до своїх товаришів, погладив себе долонею правої руки по грудях і відітхнув глибоко. На його лиці заграла насмішка. Ксьондз Кульчицький, побачивши це, зморщив брови й накивав до Здзярського пальцем і зараз приклав свій палець до уст. Наказував йому нікими знаками мовчанку, щоб не попсувати справи.

Почали прощатися. І ось неждано розітнувся голос Пакося, звернений до Седлечки:

— Ну, як? Ми йдемо додому, а що ж із листом?

— З яким листом? — питається Давидович.

— А з листом до Желіговського? Що Седлечка привіз із Чорткова від повстанчого комітету?

— Чи ти впився? Чи ти збожеволів? Що тобі помішалось в голові? Ти зовсім стуманів! — накинувся на нього Здзярський, показуючи йому на Свідерського.

Пакося так заскочили ці слова, що він ляснув себе долонею по чолі й крикнув:

— Я справді стуманів уже між вами! Я був би присяг, що мені причулося щось таке.

— За довго ми радилися, панове! — заявив Голяковський. — Хто перший виходить?

— Пан Давидович... Йому далеко — на село. Він іде перший. Потім пані Шміґерова. Потім пан Свідерський... Потім... — тут перечислював Здзярський імена інших присутніх.

Коли у п'ятьхвилевих відступах часу по-виходили через костел Давидович, Шміґерова і Свідерський, останні залишилися. Починають нараджуватися, як би перевезти лист до Желіговського.

А Здзярський ходить по кімнаті і повторяє на різні голоси в-одно:

— Але той Пакосць дурень!... Але той Пакосць дурень!... Але той Пакосць дурень!...

— Ну, ну, вже досить, уже досить, уже досить того! — борониться Пакосць.

— Але той Пакосць дурень!...

— Чого було його закликати? — докоряє Пакосць.

— Чому ти нам заздалегідь не сказав, що в його душі сидить?...

— Хам сидить в його душі! Не знаєш?

— Мондри Поляк по шкодзє...

Давидович виходив з кімнати каноніка Чарноцького схвильований, стрівожений. Він не пам'ятав, що з ним діється. Без думки зійшов по сходах униз і завернув управо-руч. Дійшов до головних дверей, що вели на площу перед церквою, захопив за клямку, почав нею термосити й коли двері не одчинялися, він аж тоді нагадав собі, що цей вхід запертий. Сюди ніколи не ходять під час ворожої інвазії. Він завернув хутчіє, перейшов іще раз темний коридор, минув сходи, що вели догори, завернув до костела.

Тут напав на нього страх. У костелі темно, тільки перед головним віттарем блимає невеличка лампочка, кидає слабе світло на кілька сажнів довкола. Далі непроглядна темрява. Давидович іде кілька кроків і спиняється. Жахнувся від гомону своїх власних

чобіт. Стоїть. Прислухається, чи нема тут кого. Не чує нічого. Тільки серце його, як молотом, бє в грудях, кров йому до голови підгоняє. Він повертається лицем до віттаря. Хреститься з тривогою перед святістю. Його уста шепочуть несвідомо слова молитви. Він намагається рушити з усією натугою з місця. Йде в напрямку головних входових дверей. Тихцем навспиньках. Щоб не чути ударів своїх чобіт до камяного помосту. Чим ближче до дверей, він прискорює свою ходу, біжить, втікає...

Долітає до дверей. Спинається. Прислухається. Тиша. Не чути нічого. Немає тут нікого. Ніхто не гониться за ним. Ніхто його не бачив. Він заспокоюється трохи, віддихає з полегкістю. Вже має вискочити з костела, та не має відваги відчинити входових дверей. Але в ту ж мить нагадує собі, що за п'ять хвилин прийде сюди Шміґерова й він не то що виходитиме з нею, але ще може й треба буде відпровадити її до хати. Поночі, в п'тьму. Коли він повинен би вже давно бути в хаті... А він тратитиме дармо час...

Відхиляє входові двері. Виглядає крізь них, щоб зміркувати, що діється навкруги. Тиша. Темрява. Не видно нікого. Не чути ніяких голосів. Він, яко змога хутко, відчиняє двері, виходить з костела. Вітер вихоплює йому з рук дубові двері. Тріскає ними.

Давидович не оглядається вже, що далі діється. Біжить що-сили.

Долітає до заїзду, кричить на візника:

— Микито, запрягай!

Тремтить, як лист у хуртовині.

— Уже давно все готове! — бурчить Микита. — Чого пан так бавилися? Як поїдемо тепер поночі?

Давидович слухає цих слів наймита й намагається розібратися в тоні його голосу. Йому вбачається, що цей мужик насміхається з нього. Він знає, що його пан не любить ніколи вертатися поночі до хати. А ще й зимою. А ще й тепер, коли так небезпечно. Чи ж би хотів йому нагнати ще більшого страху своїми словами? Порушив обома руками в розпуці. Що робити? Він же ж на ласці й неласці цього хлопа. Той може зробити з ним, що хоче. Може завезти його, куди забажає. Не міг він уже приготувити засідки й тепер віддати його просто в руки розбишак?... Нема на це ніякої ради!

Примощується у візку й нетерпеливиться, що ще не їдуть. Підганяє наймита. Бачить, що його слова не роблять ніякого вражіння. Микита заховстує помалу коні, стягає з них кожухи, вкриває панові ноги... Здавалось, що вже все полагодив — ні, він іще обходить усі колеса, обдивляється, чи добре забезпечені. Іншим разом Давидович був би

Його похвалив бодаї у душі, що так дбає про щасливу їзду. Він же ж сам навчив його робити це. І не помагало ніколи, що наймит заявляє: „Я вже обдивився!“ — Ні, ще раз подивися! Ліпше десять разів подивитися, ніж раз не добачити. І навчив його. Але сьогодні ця дбайливість наймита виводить його з рівноваги.

— Хутше, хутше! квапся!

Не багато це помагав. Тепер лізе хлопиця на віз, починає загортати на себе кожух та обкутувати собі сіном ноги. Уже сяк-так примостився, вхопив за віжки, вже крикнув на коні і в ту ж мить спинив їх. Як стоїть — вискакує з возу й клене що-сили:

— Бодаї ви світа божого не бачили! Бодаї на вас хвороба зайшла, га! Клемпо одна з другою, ти!...

Давидович попадає в розпуку. Не знає, чи кричати, лаяти, чи лишити й не дратувати. І тільки в душі буриться, аж увесь здрігається. Мусить дивитися терпеливо, як наймит переховстує коні, поправляє на них віжки.

— Неможна було того скорше зробити?

— Ая. Зробиш до ладу поночі. Десь пан також сиділи та й сиділи. Коні намерзлися, намерзлися, я вже й очі свої видивив... Та й ще пан будуть кричати на мене? Що можна поночі добре зробити? От, коли б довів нас

бог щасливо до хати, щоб, не дай, боже, не було якої прички по дорозі... Гей!...

Ці слова говорив уже на возі та, коли коні рушили з місця й виїхали із заїзду, Микита почав нагортати собі сіна на ноги.

Тепер іно-що нагадав собі Давидович, що він не виймив із свого кожушка револьвера та не сховав його в кишеню подорожнього кожуха. Розпинає пояс, відгортає поли кожуха, виймає бравнінг'. Придивляється йому, чи приготований до стрілу, ховає обережно у зверхню кишеню футра. За весь час дороги в-одно держить його в руці, приготований у кожній хвилині до стрілу.

Виїхали за місто. Візок котиться по замерзлій груді й тут і там мусить перебиватися через кучугури снігу, наметені вітром поперек дороги. Коли віздить у таку снігову заміль, спиняються коні в бігу й утихає торохтіння коліс візка. Але як тільки минуть таке місце й наймит пустить шпарко коні, Давидович починає роззиратися трівожно на всі боки. Крізь темряву ночі не бачить нічого. Але тим більший страх налітає на нього, щоб гуркіт повозки не пригнав до нього небажаного гостя. Несвідомо здавлює сильніше рукою бравнінг', то знову виймає його з кишені та дивиться, чи приготований до стрілу. Хвилями такий його обхоплює жах, що заплющує очі й їде на божу волю. Що

буде — те буде! Доведеться пропадати — га, нічого не порадить. Такі хвилини, коли він їде із заплющеними очима, видаються йому вічністю. Він уявляє собі, що ця їзда ніколи не має скінчитися, що вона мусить довести його до нещасного кінця. І, на диво, він починає почувати полєкшу на душі. Так йому вже навкучило життя в останніх роках, стільки настраждався, що справді й краще, як би те все скінчилося. Як би вже перестав відчувати тривогу, біль, розпуку... Як би вже став остаточно на все те невразливий...

І під впливом такого почування резигнації він розплющує очі й дивиться спокійно перед себе. Хіба ж це не однаково їхати наосліп своїй долі назустріч, чи дивитися їй у лице? Хіба ж не однаково, як прийде на нього останній удар — неждано, чи сподіваний, дожданий? Найважче було погодитися в душі з тим, що може, що має, що мусить прийти!... Тепер уже йому байдуже. Ну, прийде... І зробить своє... Що ж?... Він на все готовий. Тільки, коли їхатиме із заплющеними очима, буде ждати і ждати і страждатиме, чому не приходить... А дивитиметься на світ — буде бачити, що ще не зараз, що ще не в цій же хвилині, що ще нема, нема, не приходить, навіть не наближається... А прийде вже — треба буде пережити останню

хвилину жаху. Треба буде дивитися, як забірають у нього життя...

А може... а може ні! Може він ще буде боронитися...

Стиснув сильніше бравнінг.

А може він ще встигне в пору покласти трупом напасника? Чого ж відбирати собі останню можливість рятунку? Чого заплющувати очі на небезпеку? Чому не ждати її й не глянути їй відважно в лице? Однаково йому вже, чи впаде, чи переможе. Чого ж відразу падати? Чого ж падати без спроби захисту, без намагання оборони? Чому ж не шукати можности до перемоги? Що буде — буде! Однаково. Але все ж таки — може...

Почув приплив відваги до душі. Здавалося йому, зрівноважився остільки, що міг заговорити до наймика:

— Погана дорога, Микито...

Але, як тільки промовив ці слова, жахнувся. Налякався свого власного голосу — такий чужий він йому видався.

— Щось, пане, недобре...

— Що таке? — спитав тремтячим голосом Давидович.

— Якийсь вогник блимнув. Чи не звір?... І коні неспокійні.

Давидович миттю виняв бравнінг з кишені. Почав вдивлятися перед себе. Не всілі нічого добачити. Непроглядна пітьма — більш

нічого. Але його почування звернулися в іншим напрямку. Він зовсім забув про ту найбільшу небезпеку їзди взімку, вночі, пустими полями. Давніше він ніколи не вибірався в дорогу без дубельтівки. Правда, коли б заскочила його тічня — не багато й дубельтівка помогла б йому, але все ж від заблуканого вовка міг би відборонитися. За час війни звик до того, що не вільно їздити із зброєю. Оцеї бравнінг' — єдина його оборона. Але чи придасться йому на що? Він возить його для безпеки перед нападом якого опришка — зовсім забув за всіма небезпеками про найбільшу: голодних вовків.

Чує:

— Відаї ні. Знов блимнуло на тому самому місці. Звір уже був би або коло нас, або далеко... — мовить Микита, не відриваючи очей від тої непевної далі.

— Поганяй, поганяй, Микито.

— А що ж нам? До села й так ще миля. А коні вже не підуть жвавіще... І так ледви держу їх... О, бачили пан?... Знову...

Давидович не відзпався на ці слова. Хоч як він видивляє свої очі, не бачить нічого. Може то наймитові привиджується, а може він не туди дивиться, куди треба. Починає відмовляти в душі „Ойче-наш“... Нехай діється божа воля...

Їхали хвилину мовчки. Коні кілька разів

роздували храпи й порскали... Микита, що починав уже дрімати, випростався на своєму сидінні та тримає цупко віжки в руках. Видно, що мусить добре тримати, бо коні рвуть, що-сили.

Аж ось борозний кінь скочив у бік і потрутив підручного. Микита сіпнув за віжки. Щось крикнуло: „Агов!“ Вирнула з пільми ночі якась постать. Поки Давидович зміркував, що це, поки підняв свій бравніні, щось скочило на віз і примощується біля Микити.

— А то ти, вражий Микито, не чуєш, як до тебе по-людськи балакають. Сідай, Миколо! То наш пан!

У ту ж мить почув Давидович, як щось вчепилося за заденок його візка й сопе йому над головою. Повернув голову в той бік, хотів крикнути, але побачив мужицьку постать у себе над головою. Здоровий парубок стоїть позад нього й тримається обома руками, щоб не злетіти з возу.

І замість крикнути на влізливця, Давидович grimнув на наймита.

— Микито, жди!

— Їдь, їдь, Микито! — відповів йому тим самим голосом парубок за плечима. А той, що сидить коло Микити, з ногами назовні возу над колесом, докинув з насміхом:

— Поки тебе не бито.

Давидович скипів з досади до дна душі. Але встиг відразу погамуватися. Змінюючи тон голосу, мовить:

— Панове, сідайте вигідно. Микито, спиши коні.

І коли Микита справді стягнув віжки й коні пішли помаліще, Давидович посунувся на своєму сидінні й запросив парубка до себе. Той, не надумуючися довго, сів коло дідича, плечима до коней. Це бодай трохи заспокоїло Давидовича. Бодай бачить, що діється кого нього. Не буде ждати несподіваного удару.

Але тепер, коли він уже трохи позбувся першого страху, починає бунтуватися його душа від образу. Це перший раз у житті така напасть упала на нього. Щоб був коли хто поважився зачепити його на дорозі, та ще, як уже пізнав його?... Щоб хто коли посмів скочити на його візок?... Ні... Це вже край усьому. Це гірше, ніж найбільший удар! Це вже таке бездонне поганьблення його особи, що гіршого йому вже не ждати нічого!

Він зміркував із розмови, яку завів той, що сидить коло Микити, що це парубки з його села. Що вони не п'яні, що йдуть з міста й потюпилися. Добре, що навинулася підвода. Каже: „Возили наші мами колись панів мужицькими підводами, нехай ми раз

переїдемося з паном!“ Говорить це зовсім спокійно з пів-сміхом до Микити, до Микити (обурюється в душі Давидович), до його наймита! А що ж йому має на це все наймит сказати? Як він буде слухати свого пана, коли чує, як до його пана говорять сільські парубки і пан — мовчить?... Хотів обізватися на це, але голос завмер йому у грудях. І добре, що не зміг його добути. Що на таке казати? Або скинути з возу, або кулею вгатити в лоб. А далі?...

Тепер уже кусає собі уста до крові, щоб погамувати свій гнів та не обізватися ні словом. Приймає цю образу, як визволення з оков, що наклала на нього його земля. Тепер уже стає йому ясно, що довше тут годі сидіти. Сьогодні на візок скочили, завтра засядуть у його сальоні, післязавтра...

Давидович почав тремтіти, як осиковий лист. Віп прохав свою жінку: „Їдь зо мною. Не оставайся сама“. Ні й ні. Ох, боже, боже! Чого він виїздив з хати, чого він лишав її саму?

Ледви встигає захопити віддих до грудей. Відганяє від голови жахливі картини, які могли там скластися вдома, а вони в-одно виринають перед його уявою. Сидить, як на розжареному вугіллі, прикований до візка, коли там, у його хаті, діється огидливе знущання над його молодого дружиною. Почуває,

що від безкраєї розпуки підступає йому млість до серця. Іще хвилинка й він скотиться з візка у безодню, без життя, без душі...

Обезсилений до краю, знеможений до тої міри, що не піднялась би йому для захисту рука, коли б його хто хотів вгатити в лице, переживає ціле пекло страждання під час дальшої їзди. Навіть не бачить того, що вже вїхали в село, що ось-ось дібуться до двору.

Чує тільки, як зіскакує з візка одна постать, як щезає й та, що сиділа коло нього. До його ушей залітають слова: „Та дякувати панові, що підвезли...“ Нічого на це не відповідає, нічого не бажає, ні про що вже не думає... Розбитий... розторощений...

Пізно в ніч.

На хаті почувається холод, у печі давно вигасло. Нікому не в думці докидати дров. Кімнати уявляють собою картину великої руїни. На ліжках, на столах лежать клунки, одні позшивані в мішки, одні повязані в простирала, на помості стоять повідчинювані куфри, до яких пані Давидовичева в-одно щось докидає, то з них знов виймає, складає, то перекладає й між тією роботою втирає сльози, що раз у раз напливають їй до очей.

Хвилинами вона зупиняється в своїй роботі, падає в крісло, вибухає розбільним риданням.

Тоді приходить із сусідньої кімнати її чоловік, намагається лагідними словами, проханням, благанням розважувати її розпуку, заспокоювати її біль.

Усе його зусилля даремне. Воно викликає у неї ще сильніші вибухи ридання. Доходить до того, що вона починає товкти головою до столу. Тоді її чоловік виходить із себе, починає кричати, хоче силою свого голосу відогнати тривогу від її душі. Не перебірає у висловах, кидає їй перед очі страшні

картини, які могли б їх заскочити, коли б не зважилися заризикувати своїм маєтком, тим дрібним надбанням свого життя.

Вона не відповідає на його слова, але й не заспокоюється. Здається — не чує того всього, не всілі обхопити душею дійсного свого становища. Потім починає докоряти йому, що він такий байдужий, такий легкодушний, кидає увесь свій маєток на прощання й навіть не пригадується над тим, що вони тратять.

Не помагає й те, що тепер він починає вичислювати, що саме вони тратять. У першій мірі, — каже, — пригтовляється на те, що заберуть їм з хати все, що тут останеться. Коли вернуться до хати, не застануть тут не тільки одежі, постелі, начиння — вони мусять сказати собі отверто, що не застануть тут нічого з меблів — вynesуть їм ліжка, шафи, столи, крісла, всі дорогоцінні пам'ятки...

— І ти те все знаєш і бачиш і так спокійно говориш про це? — докоряє йому дружина. Дивиться на нього великими сполоханими очима, що від сліз заплили кровю та неначе б підпухли. — Ти все це знаєш заздалегідь і тебе це не зворушує?

— Кохасенько моя, серце моє, яка ж ти необережна в своїх докорах! І що ж із того, що я це знаю? То для того, щоб рятувати

ці наші родові пам'ятки, я маю оставатися тут і дивитися, як звірі будуть знущатися над тобою, як будуть мучити тебе, катувати? Або я й не бачитиму того, бо мене можуть забрати зараз, як тільки почнеться якась рухавка й ти останешся тут сама-саміська, без помочи, без захисту! І що ж ти всилі врятувати сама одна? Раніш, чи пізніше мусиш покинути все, виїхати, лишити увесь двір на божу волю. Й однаково — раніш, чи пізніше, все наше добро мусить пропадати. Але що діятиметься зо мною, як я сидітиму десь у тюрмі і днями й ночами мене мучитимуть страшні привиди, жахливі примари, що робиться тут, що тут з тобою чинять ті дикуни, як вони знущаються над тобою, як вони твою жіночу славу топчуть ногами, як вони... Ні, я тільки на хвилинку уявив собі сьогодні, як вертався додому, що на тебе могли б напасти, коли мене немає в хаті, — я трохи не збожеволів...

— За кого ти мене вважаєш? Що ти собі уявляєш? Що я допустила б до того, щоб хтось знущався над мною? Хіба холодного трупа могли б споневажити! До мене не доторкнулася б нічия рука, доки я живу.

— Ну й що ти говориш? Ну й що ти говориш? Що за фантазії? Мені має легше від того ставати, що ти нанесла б собі смерть? Хіба ж то тільки йде про твою честь? А про

те, що я робив би в світі без тебе, того ти не береш на увагу?

Стоїть перед нею і дивиться стрівожений на її постать. Якась потайна сила тягне його до неї. Дивиться на її схвильовані плачем груди й починає родитися в нього бажання пригорнути її до себе. І почуває всю недоладність свого бажання. Розуміє жалі наболілої душі дружини. Відчуває увесь холод, який віє від її розбитого серця.

Починає прохати її, щоб заспокоїлася, щоб розважно передумувала, що ще є в них ціннішого, що треба б зберегти на всякий випадок. До ранку вже недалеко, а вони мусять виїхати поночі. Їхатимуть полями, де ні варті ніякої, ні взагалі живої душі не зустрінуть. Але мусять переїхати напоперек один шлях. Треба минути його ще вночі.

До монастиря приїдуть незамічені ніким, ніхто не знатиме, де їх шукати. І хоч і дізнаються, не поважються зробити напад. Там уже чимало шляхти сховалося. Він уже давно замовив для себе й для неї дві келії. Коли б тільки не здержав їх хто в дорозі!

Він іде ще погляне до шпихліря, до стайні, даватиме останні розпорядки.

Тепер вона засипає його недоладними питаннями, що їх перебиває в-одно вибухами ридання.

Що ще брати? Що можна залишити? Без

чого годі їм обійтися? Що мусять узяти й що може пропадати? Перечислює йому все, що вже спакувала. Властиво по-за одіж і білизну та подушки — нічого. Що ж буде з усіми останніми речами?

— Нічого. Байдуже, що буде! Або я знаю, що буде? — кидає нервово шматки думок Давидович. — Або я знаю, що жде нашу хату? Може так бути, що, коли вернемося, застанемо все на своєму місці. І може так статися, що не тільки полишених тут річей не застанемо, але взагалі не застанемо нічого. Ні річей, ні меблів, ні хати навіть. Але що ж я на це всілі порадити? Не заберу ж усього! Лишаю все на божу волю. Схоче нас бог порятувати, то зішле нам тут до хати якогось янгола сторожа-опікуна, що збереже для нас усе, як ми це покидаємо. А не візьме нас бог у свою опіку, то не застанемо тут нічого. Ні хати, ні худоби, ні сліду навіть, де було колись наше домашнє огнище... Ой, ой, ой! Як то гірко кидати все, тікати самим від себе. Як то гірко дивитися, як сам прикладаєш руку до власної руїни.

— Лишаймося! Олесю, не їдьмо, не кидаймо на поталу праці свого життя! — благає пані Давидовичева.

— Тобі жалко праці нашого життя, але самого життя ти не жалієш? І що ж із того, що рятуватимемо надбане добро й утратимо

через те своє життя? І хоч би й не втратили життя, хоч би тільки надламали його, що нам тоді з усіх наших достатків? З усього маєтку?... Ти дивися на людей! В одній сорочці втікали з хати, щоб тільки рятувати життя! Ні на що не оглядалися, нічого не брали із собою. Все залишили, нічого не врятували, щоб тільки захистити своє життя від небезпек... Життя! Життя! Ти розумієш це велике слово?... І ми все ж таки маємо змогу врятувати, що цінніше. Може й усе врятуємо. Я перебалакав що-йно з тутешніми селянами. Віддав їм двір і ліс і все поле в заряд. Колісь, мовлю, розрахуємося, що чіє буде. Бережіть, — прошу їх, — того всього, як своєї власности. Хто то знає, чіє те буде — нехай не пропадає. Буде мені — то буде мені і я вам оддячу. А буде вам — то якось ви мене відшкодуєте. Але найгірше, як би не було з того хісна ні мені, ні вам.

— Ти віриш, що вони збережуть для тебе твій маєток? Наївний!

— Ні в що я не вірю, нічого не жду, не надіюся нічого. Однаково мені, що буде з тим усім. Але мушу пробувати. Не смію падати, не смію скорятися!

— Я тебе прошу, розваж добре: Лишаймося. Вже стільки ризикували — так багато всякого пережили і, бачиш, якось минули

найгіршого. Чому ж тепер, наприкінці, зруйнувати все одною необдуманною постановою!

— Я тебе зовсім не розумію, — починає денервуватися Давидович. — Я тобі кажу все, що знаю, розкриваю тобі очі на всі небезпеки і ти, як сліпа... Ти розумієш, що значить повстання на плечах боєвої лінії? Воно може причинитися до завалення фронту в одному відтинку. Може й половини фронту, може й усього. Але яка для нас із цього користь? Тут не то що нема фронту, але це найбільш глухе заплля. І тільки тоді, як завалиться фронт, почнеться в нас початок лиха. Ти уявляєш собі ту бестію, яка визвіриться із переломаного боєвого фронту? Ті всі найдикиші інстинкти, які спалахнуть в одну мить? Як ті опалілі з розпуки люди почнуть шукати винувників? А ми одні з перших попадемося їм у руки? Ти можеш уявити собі всю ту небезпеку, яка загрожує нам з хвилиною, коли вибухне повстання?

— Ти так говориш про те повстання, як би воно вже справді мало вибухнути... А то ще може нічого з того не буде...

— Ні, залиши, залиши! Я не хочу сперечатися з тобою. Коли тебе це не переконує, що я тобі сказав, то я не можу з тобою більш про це розмовляти.

— Навпаки! Розмовляй!... Може, як-раз, усе те, що тебе тривожить — уроєння? Роз-

мовляймо на цю тему! Я спокійніше дивлюся на справи.

При останніх словах пані Давидовичева оживлюється трохи. На її лиці проявляються слабкі румянці, але, хоч які незаметні, вони відразу проганяють хмару занепокоєння з виразу її лица, очей. Навіть непомітна ще усмішка починає проблискувати в її устах.

Давидович дивиться на свою дружину й почуває знову приплив роскоші до своєї душі. Таким щасливим спокоєм повіває на нього від того спокійного лица дружини. Хвилинку навіть починає вагатися в своїй постанові. Зароджується в його душі сумнів, чи він справді не заскоро зважився покинути все на божу волю.

Він дуже вірить в інстинкт своєї жінки. За весь час війни вона найліпше знала порадити йому, що треба робити. Вона розпоряджалася у всьому, давала накази, ходила, їздила всюди, добивалася свого права і все достукалася до того, що ні волос їм з голови не злетів.

І тепер, може вперше, він узяв провід у свої руки. Спершу вона скорилася його волі без спротиву — потім почала попадати в розпуку, потім перемогла себе остільки, що заспокоїлася зовсім. І що ж далі?... Треба б лишатися й ждати...

Та в ту ж мить, як жива, стає йому перед

очима картина, яку пережив увечері, вертаючи до хати. Той дикий напад на його візок, те спинення коней, захоплення візка двома бандитами. Ні, ні, це таке страшне, що він не може, не сміє оставатися тут. Вчора візок, сьогодні кухня, завтра спальня... Так, так, тепер уже піде одно за одним. Найважче про початок. А початок уже зробили. Тепер будуть розповідати, як трохи не скинули пана з його візка, як він їм поступився, як мало сам не злетів із власного візка. І це робить вражіння. Завтра придуть за дровами, за молоком, за збіжжям для тих, що не мають, або для родин тих, що пішли на вітну. Післязавтра зроблять у його дворі захист для сиріт, його викинуть до однієї кімнати. І що далі буде?... А що, як почнеться рухавка й його в першу чергу увязнять? А його жінка останеться тут сама одна, без нічиєї опіки, беззахисна, немічна жінка серед моря розбурханих пристрастей? А як її краса...

Не додумував ніколи цієї думки до кінця, хоч усі свої міркування завсігди кінчив нею. Був такий стрівожений випадками вчорашнього дня й усим тим, що вязалося з ними в найближчому майбутньому і таке було йому незнане, такими тасмничими очима дивилося на нього, що він бентежився в своїх думках, у своїх міркуваннях, розумуваннях. Не бачив

ясного шляху перед собою, не знаходив сяк-так певного для себе виходу. Але в-одно висіла над ним хмара небезпеки, із неї раз по раз падав грім остраху й у слід за ним нова течія тривоги розпливалася по його тілі, по його нервах, мізкові, в його думках, почуваннях, підсвідомих дождиданнях, яка, коли раз переплила по його організмі, залишала у ньому незатертій слід. І вона в-одно напливала, напливала, що-раз сильніше муляла його, з кожним припливом захоплювала його в сильніший вир тривоги, одчаю, божевілля, затрати можності розумного міркування, гнала його у провалля розпуки, в безвісти необчислимих вчинків, у непроглядну пітьму невідомого майбутнього.

Він уже не тільки не міг обмірковувати своїх вчинків, він згубив нитку звязку теперішнього з минулим, минулого з майбутнім, заблукався в основах своїх думок і постанов, в оцінці наслідків своїх вчинків. Навіть не всмі був спинитися спокійно над переглядом своїх думок. Блукався в чорній пітьмі таємничої глушини і, що робив, робив несвідомо, необдумано, невідповідально, без думки, без застанови, без зрозуміння того, що він робить. І кожний його дальший вчинок спалахав сам від себе, без того, щоб він ним кермував, щоб він хотів його, щоб його бо-дай розумів. Приходив сам од себе. І вів за

собою нові події, нові вчинки, так від розмаху, на підставі фізичного закону безвладности, тому, що мусів зродитися, мусів проявитися, мусів знайти якийсь вислів. Але не був він впливом його волі, волі людини, її свідомого бажання, доцільного змагання, діяльного зусилля.

І тільки одна свідомість була в його душі: почуття страху, щоб не спинилася в своєму ході та неясна для нього розгонна сила, яка кермувала всіми його вчинками. Боявся, що тоді втратив би можливість узагалі що-небудь робити, взагалі проявити яку-небудь діяльність, силу — не то що вже кермувати своїми вчинками, своєю долею, але й наздоганяти життя, що провалилося б коло нього, не захоплюючи його, залишаючи його на звалищах-руїнах власних думок, бажань, зусиль, вчинків. Самітного, покиненого, полишеного, опущеного, непомітного, забутого...

Оця єдина свідомість проявлялася в його душі і він в-одно слідкував за тим, чи робить він що? Чи змагає до чого? Чи йде вперед? Боявся, гірше ніж смерти, застою.

І тут чує, що дружина хоче не тільки спинити його, але ще й завернути з дороги!... Необачна! Як вона слабо розуміє все його безсилля, всю його безпомічність!...

Ні, ні, ні! Не буде роздивлятися, не буде роздумувати, розважати. Бо всяке міркування

В таку хвилину найбільш небезпечно, найбільш небажане, погубне! Роздумування може спинити його на шляху. Він утратить свою силу розмаху. Може вже не зрушити з місця. І перекояться через його голову події, розторощать його й усе, що для нього найдорожче на світі — його дружину. Він лежатиме розбитий, безсилий, не зможе боронитися, не всілі буде захистити тих цінностей, що їх має ще в житті. І тільки буде мусіти дивитися на свій упадок, на руйнування свого життя, на розгром свого існування...

Ні, ні, ні! — кричить щось у його душі. — Не спиняйся! Не вагайся, не завертайся з дороги! Не жди нічого кращого, ніж те, що тобі зготовила невідома рука долі!... Тільки вперед! Тільки вперед!...

— Чого ж ти мовчиш? Чому ж не хочеш іще раз обміркувати всього?

— Не хочу, не хочу, не можу! — кричить у нестямі Давидович. — Не сміємо спинитися! Зависло над нашими головами лихо, ми його не всілі відвернути. Що ти, що ти ще хочеш обмірковувати?

— Олесью, чого ти денервуєшся? Приїхав такий страшний, привіз такі тривожні звістки. І може те все ще тільки твої привиди? Звідки та певність, що буде повстання?...

— Повстання?... — дивиться без пам'яті на дружину Давидович. — Дай мені спокій!

з повстанням! Треба мені вже більшого лиха, як те, що є! І те, що прийде, буде — чи сяк, чи так — тільки завершенням усієї недолі. Я вже й не думаю про повстання. Я тільки бачу, що з усіх усюдів визвірюється до нас страхіття, що над головами в нас завис якийсь опир. Ось іще хвилинка й ми можемо потрапити в таке пекло, що ніяка сила нас із нього не врятує!... Що значить у порівнянні із цим скільки меблів, скільки килимів, скільки штук худоби? Що значить уся наша хата, увесь наш маєток? Щоб ми тільки встигли врятуватися від страхіття того пекла, що жде нас, що нас не може минути! Рятуймося! Поки ще час — рятуймося!... І коли жалко тобі, що одно береш, друге лишавш, зроби так, як можна найкраще! Не зможемо усього забрати — лишаймо все! Будеш боліти душею, що менше вартне забрала, вартніше лишила — лишай усе! На божу волю — все лишай!... Рятуймо душу з того пекла! Земське надбання сьогодні є, завтра пропаде й після завтра, коли збережемо душу й тіло — знову надбаємо, знову набудемо, знову тішитимемося ним! Тільки рятуймо те, чого ніхто нам не верне, щоб могли тішитися життям! Щоб могли жити, жити, радіти нашим життям. Все лиши, відречися всього, тільки тікаймо, чим хутше тікаймо звідси. Ще цієї ночі, поки ще настав ранок. Ще поки звяжуть

нам руки, ноги, волю, поки відберуть нам можливість порушатися, як хочемо й куди хочемо...

Баба Василина почула гуркіт возів і своїм звичаєм підбігла до вікна. Почала хухати на шибку, щоб розігріти лід на ній. Але від учора такого льоду тут намерзло, що баба Василина з великим трудом змогла відхухати собі малесенький прозір так, що тільки одним оком заглянула на вулицю.

Стоїть, як вкопана. Чи це справді вона побачила пана й паню, чи це так їй тільки здається? Починає з усієї сили хухати на крижану шибку, але зараз таки покидає цю недоцільну роботу й підбігає до сінешніх дверей. Відхиляє їх і заглядає крізь щілину на вулицю.

Тепер уже не сумнівається. На візку сидять пан і пані. Коло них, перед ними, позад візка клунки, клуночки; за ними їде віз навантажений куфрами, скринями; далі другий віз повен мішків. До нього прив'язано дві корови. Вони йдуть ліниво й в-одно випручають свої голови одна в цей, друга в той бік; за ними підбігає хлопчище та підганяє їх батіжком.

Тепер уже баба Василина відчиняє двері настижїр і виходить на подвір'я. На її лиці грається злорадна посмішка. Вона ще не роз-

міркувала, що це, куди поїхали пани, чого взяли із собою корови, як надїздить ще один віз, високо навантажений конюшиною й ще один — із сіном. На останньому возі сидить — хто такий? Чи не Василюшин родич Грицько Горбатий? Баба підбігає до воріт і кричить:

— То ти, Грицьку?!

— Я... Дай, боже, вам здоровля, бабо!

— Куди?...

— З панами...

Баба Василюшина питається облесливо:

— Поїхали пани?...

— Поїхали!

— Втікають?... Ге-ге...

— Ая...

На лиці в баби з'являється посмішка від радощів. Вона не всилі втерпіти, щоб не висловити задушевного свого побажання:

— Бодай би й не верталися!...

— Ая, ая! — відповідає їй на це коротко Грицько.

Баба Василюшина стоїть біля воріт та довго не всилі одірвати очей від тієї картини, що йно-що пересунулася перед нею. Дивиться, як ті вози посуваються помалу селом, як виїзять за село, як котяться пустим шляхом... Баба стоїть так без думки біля воріт, і хоч чує холод на всьому тілі, не всилі зрушити ніг з місця, завернути до хати. На її лиці закам'яніла злорадна посмішка й не

щезає з нього, хоч у душі в баби вже накипає злість. Вона, хоч трохи не закостеніла від холоду, не може одірвати очей від тієї веселої картини.

Втікають... Аякже... А бодай ви й не верталися!... Бодай вам уже дороги не було до нашого села! — спалахає що-раз нове побажання в душі баби Василини. Вона й не висловлює його словами. Це тільки думки, які в-одно налітають їй до голови й баба повторяє їх у душі.

Баба Василина увесь свій вік провела в панському дворі. Влітку на лані, зимою в пекарні — працювала й заробляла собі на прожиток. І вона і її покійний Семен і обидва сини. Ніколи, правда, не ставало того заробітку на людське життя, але, як приходила скрута, пан або пані завсігди її зарятовували. І як при гіркій годині не було таких досадних слів, щоб баба могла висловити ними всю свою ненависть до тої панщини, яка давить її все життя, так знову, коли її пани порятували, мусіла, бодай у душі, почувати до них дяку.

Але відколи настала війна, баба Василина змінила свій погляд на панів. Від панів пішла вся її біда. На місяць до війни переїхав панський віз її підсвинка. Що вона не наплакалася, скільки не налементувала, не напрохалася — не повернули їй шкоди. На

того підсвинка мала Василина всю надію. З останнього стягалася, зазичувалася, де могла, щоб придбати собі його на господарство. Врешті таки спромоглася. Уже бачила себе в своїх думках господинею, вже й корова була в її мріях коло хати, аж ось — лежить уся її надія без життя за ворітьми. Вона чула, як заквичало бідне не своїм голосом, вибігла з городу, застала його вже без духу. Кажали сусіди, що переїздив сюди панський віз. Що вже Василина не находилася до панів, скільки не напрохалася... Прогнали... І так усе до чиста пропало. Змарніла вся її надія.

Але Василина вважала це за поганий знак для себе. І не даром. Якось у місяць покликали обох її синів на війну. Про одного вже є звістка, що гризе землю десь у чужій чужині, другий пропав без сліду, без вісти, не знати, чи живе де між чужими людьми, чи теж десь уже вкрила його сира земля. Погнали його копати окопи наперед боєвої лінії, погнали їх усіх і чоловіків і жінок і дівчат. І її старий уже не вернувся. Таки так присипала його землею ґраната, чи вбила його, чи його так живцем земля засипала — досить, що вона навіть не знає, де його могилка. От так його кинули, як собаку, в яму й хреста святого не поставили.

І все те через того пана! Вся та біда від нього пішла — такий початок їй він зробив, бодай йому віку вкоротило!... Вона це відчувала душею, що не скінчиться на однім підсвинку. Коли вже почалася біда, то піде одна за одною. І відгадала, бодай би була не дожила до такого!

Такі думки перевалилися валом крізь голову баби Василюни. Серце їй важким горем притолочили, лице викривили гірким болем. Василюна стоїть, задивлена у темну даль. Уже не чує гуркоту коліс, уже не бачить нічого, має тільки одно почування: там утікають ті, що від них усе її горе, всі її злидні. І одно тільки бажання родиться в її душі: бодай ніколи не верталися!

Баба Василюна поплелася, мов п'яна, до хати.

Та не могла заспокоїтися, не всилі була знайти собі місця. Не бралася її ніяка робота, все падало їй із рук. Була, як непритомна. В-одно підбігає до вікна, як би мала побачити там щось утішного, щось радісного. Коли наближається до вікна, на її лиці помітно велику цікавість, неспокій. Сама не знає, чого жде, за кожним разом пустодармо крізь шибку виглядає, розчарована від вікна вертається. Та на згадку панів, як то вони вивтікали із села, щаслива, радісна посмішка лице її звеселяє.

Врешті не втерпіла. Закинула кожух на плечі, закутала голову в хустку і вийшла з хати. Йде просто до двору. Хоче на власні очі побачити, як виглядає панський двір без панів. Сиділи, сиділи, всю біду терпіли — й таки пішли! Бодай і не верталися! Бодай їм шлях до села на віки закурило!... Людоїди! Кривопійці!...

Баба Василина підбігає, наче б боялася, щоб не прийти запізно. Щось таке їй у душі приповідає, що там жде її відплата за всі страждання. Вона ж усе своє життя жила з того, що заробляла в панів на лані. І, доки працював її старий і сини, доки приносили до хати який гріш або мірку збіжжя, вона скорялася своїй долі. Нічого більш не бажала, як щоб не було в них гіркого переднівку. Але відколи не стало в неї робітників, сама вона не багато могла заробити — ніяк уже не давала собі ради.

І тоді почала відчувати з усею злістю, як то й вона і всі її рідні життя собі збавляли на панських ланах, як то ніколи не заробляли більш того, що до пів зими вже перехарчувували, як від половини зими до нових жнив вони в-одно, рік у рік, на позичках проживали, як ходили, прохали, стиду набіралися, як укінці мусіли зазичатися в пана, збіжжя на роботу випрошували, заздалегідь ціну на плату собі обнижували.

І поки відробили ті зімові позики, поки збулися своїх старих довгів, уже чимало нагнулися спини, чимало намахалися руками, натіпали зболілими ногами по тих панських ланах! І як уже під зіму могли розпростати спину, жах їх обхоплював, досада їх брала від того, що в коморі знову пусто, що починається нова зіма і з нею гірка журба, докучливий голод, безсонні ночі, безпросвітна жебранина і з тим усім гризня в хаті.

Так рік у рік, рік у рік, як довге життя. І то ще, доки було того життя у її рідних. А тепер? Що ще валялося в хаті, вона збувала одно за одним — спершу кожухи, потім чоботи, потім сорочки, врешті повідносила від хати кури, тепер уже — хоч зуби в стіну забий та хатні стіни глоджи! Нічого, раз нічого немає в неї на порятунок. Уже так збилася із сил, що ледви ноги волочить за собою.

І десь на дні душі починає прокидатися в неї надія, що може тепер бодай вона знайде якусь пораду для себе, якийсь порятунок. Чого вона надіється — не всілі собі зясувати. Чого вона може сподіватися, чого ждати — ні раз не уявляє собі. Знає тільки одно: пани поїхали, втікли, оставили увесь достаток. Тепер пора розраховуватися всім тим, що мають з ними не від сьогодні поррахунки!

Коли б тільки поспіти на час, коли б ще що захопити! Докоряє собі в душі, що так припізналася, що, замість іти зараз, вона гаїлася й там уже ті, що ближчі, могли захопити все добро в руки. Вона знає, як то важко промовити сільським людям до душі. Всякий дивиться на неї з гори, питається очима, чи є на чому пошукати, роздивляється, чи є кому відробляти позику й урешті зачиняє комору й кишеню, заплющує очі, затикає уха, заціплює серце й ти говори, прохай, благай, молися, в сльозах розпливайся — надармо! Нічого не дістанеш. Хоч головою товчи до одвірка, хоч загибай на порозі хати, хоч провалися під землю — однаково. Поглухли, бодай не чули! Не бачать, — бодай посліпли!... Бодай і не прозріли! Бодай їм на віки заступило!

Баба Василина починає підбігати, аж упріла. Вона ледви тупцює своїми збитими ногами, ледви посувається вперед. Урешті таки добилася до двору. Боялася, що вже нічого не застане, що вже все порозтягали ті, що їм ближче, що вона як іще що запопаде, то тільки таке, що вже нікому непридатне. Аж ось трохи не остовпіла. Ще ніхто нічого й не кивнув. Усе ще стоїть, як стояло. І тільки гурток людей ходить по тоці та обдивляється спокійно, що де лежить, де що осталося.

Помалу, непомітно вона наближається до того гуртка та починає прислухатися до їх розмов. Від того аж похололо в неї на душі. Значиться, нікому нічого не приділять, не будуть роздавати людям панського добра? Це комітет бере все в свої руки й господарюватиме. Чує, як уже прирадили, скільки кому землі приділити, як будуть чергуватися плугами, кіньми, скільки кому зерна на засіви, скільки для війська...

Баба не втерпіла й собі питається:

— А за бабу Василену забули?

Кілька голів повернулося до неї. Дивляться на неї, як би вперше в житті її побачили. Один виймає люльку з рота та чвиркає крізь зуби ліворуч, трохи не самій бабі в лице, другий питається:

— Ви, ніби, бабо, чого?...

— Як то — чого? — жахається Василенка, стрівожена тим, що могли забути за неї. Трохи не співає із жалю. — Ви ж хіба не знаєте, хто то сили свої клав, життя своє збавляв, як на ці статки та на ці маєтки панські працював?... Ви ж хіба не бачили, як стара баба та мій старий та сини від ранньої весни до пізньої осені по панських ланах сновидалися?... Ви того не знаєте, що кожне зерно в цьому стозі нашою кров'ю згодоване, нашим потом підливане, що кожне зерно виплекане силою нашого життя?

— Кажи, бабо, чого тобі треба? — перебиває її той, що трохи не чвиркнув їй у лице зпоза зубів. — Що ти нам будеш казки казати так, як би тут не було нічної праці та правди, тільки твоя!

Баба оторопіла. Вона, правда, не ждала нічого кращого! Мала вже час звикнути до такого й усе ж таки, мов обухом, вгатили її ці слова. Хотіла захистити себе. Каже:

— Чую, ви вже поділили, що кому, але про те, щоб за мене памятали — не знаю. Питаюся, чи ви забули, що й баба Василина має таке саме право до життя, як усякий инший, коли не більше, бо вона довше вік свій тут вікує, бо вона не від нині на панів тут працює?...

— Шкода нам, товариші, пустою балачкою час марнувати. Коли почнемо обмірковувати, хто й відколи сили свої тут кладе, не зараз прийдемо до ладу із своєю роботою! — промовив твердо молодий господар і повернувся спиною до баби. За ним зробили так само й інші.

Баба стоїть ні в цих, ні в тих. Потім чує, як погинаються під нею ноги. Присідає на колодці та дивиться, мов крізь мряку, на той гурток, що геть уже від неї віддалився. Зрозуміла одно: тут уже ніякої правди їй не ждати від цих людей. Це не люди — це якесь каміння. Це — гірш того пана! Бо її той, то

все таки вислухав її та, хоч не запоміг, то бодай, було, заговорить до неї, як до людини, жартує, розважить... І як уже бачить, що біда дійшла в неї до краю, то таки, було, не дає загинати. А ті, як дикі звірі, вишвирилися на неї. Трохи-що в лице їй не плюнув...

Була зовсім безпомічна, не знала, що із собою починати. Довели її до розпукки.

Сидить так на холоді й чує, як помалу завмирає в неї життя... Хочє підвестися — немає сили. Тоді заглянув їй в очі жах, що вона може тут заціпеніти, сконати на чужому тоці й ніхто її не зарятує. Зібрала всі свої сили, спустилася з колодки на землю, упала на коліна, руками вперлася в холодний сніг замерзлий, почувала, як вжалило її крижаним вогнем, почала підводитися на ноги. Йде перед себе, без думки, без просвітку, без надії.

І вже зза воріт якась невідома сила завертає її назад на подвірря панського двору. Йде просто в напрямку до хлівів, де були свині. Нікого тут не зустрічає, ніхто її не бачить. Прислухається хвилину, як квичать на всі голоси голодні свині і все те дармо, ніхто не дбає про те, щоб їх нагодувати. Де, кому таке пусте тепер у голові?

Баба Василина заглядає до хлівів і цим іще більше роздрочує свиней. Вони ждали надармо їжі. Тепер побачили людину, на хви-

линку вмовкають, хрюмкають весело, рвуться з нетерплячки, але знають, що треба мовчати, бо будуть бити. Та їх терпець триває тільки коротку хвилиночку. Коли побачили, що людина приходить голіруч, піднімають такий крик, такий писк, квік, що й мерця й то зрушили б з ослона.

Баба Василина роздивляється потайки, з острахом на всі боки, чи хто не йде. Ні, немає нікого. Кому тепер у голові свині. Та не хотіла б, щоб її тут застукали, коли цей свинячий лемент приведе сюди когось із служби. Сама не спамятується, як опиняється в її руці налигач і вона заспокоює ним свиней. Не кричить, тільки гатить налигачем по голові, поки той розворушений лемент не переходить помалу в звичайний плач голодних свиней.

Василина вибилася до тої міри із сили, що мусить аж опертися на одвірок. Сапає важко старечими грудьми. Дивиться перед себе, остовпіла, не знає, що робити. Сама не знає, чого прийшла сюди, не має сили піти звідси, не думає про те, що вона робить. Дивиться перед себе без думки. Тільки чує, як у голові в неї шумить дика хуртовина, як світ увесь ходором ходить перед нею. Боїться одірвати свої плечі від одвірка, бо знає, що впаде зараз між голодні свині.

Помалу, коли почала вертатися до неї

пам'ять, вона нагадує собі все, що діялося сьогодні. Нагадує собі, як утікали пан із панією із села. Як вона прийшла до двору, щоб надивитися на те безголовв'я, яке думала тут застати. Як урешті поганьбили її таки ж свої сільські люди. Як одібрали в неї всю надію.

І коли вона побачила тепер знов перед собою панські свині, згадала ту свою шкоду, яку зробили їй пани. Того підсвинка, що переїхав панський віз! І такий жаль її вхопив, що, не надумуючися довго, робить сільце в налігачі, що його тримає в руках, та ловить у нього невеличкою підсвинка за ногу. Нічого вже не бачить, нічого не чує, не заважає навіть того, що крізь відчинені дверці вибігають свині на подвір'я. Вона гонить що-сили перед собою підсвинка. Бажає вихопитися непомітно на вулицю. Це їй щастить. Ніхто не бачив її, як виходила з двору. Баба Василина підбігає, що-сили, не потребує ні бити підсвинка, ні кричати на нього. Він так рветься з усієї сили перед себе, що баба мусить з натугою наздоганяти його. Погоня за своїм відзисканим добром розвіває увесь страх, який був їй напав у першій хвилині. Вона оживлюється. Вже певна себе, спокійна за своє добро. Чим далі від двору, вона починає підсміхатися, навіть прибалакує до свого підсвинка.

— Не бійся! Не будеш уже сидіти в голоді та ждати, щоб змилувався хто над тобою та дав тобі їсти. А дивися, який ти годований!... А посидь так зо два дні в голоді, що з тебе буде! Га?... Пішли твої пани?... І ти думаєш, небоже, що є тепер кому за тобою дивитися? Що є кому тебе доглядати?... Бодай вони так світ божий бачили, як їм у голові божа худібка! Добре, що їм пани з очей вступилися!... Але ти, небоже, не будеш уже мліти з голоду, не будеш у мене марніти! Бабка останнє повитрєсає з комори й зварить тобі юшечки та тебе нагодує!...

Ще тільки попри пять хат мала пройти баба Василина, коли виходить на вулицю її сусіда Гапка. Як ішла бігцем перед себе, так спинилася й випулила на бабу Василину очі. Від счудування захопило їй віддих. Коли ж побачила, що баба Василина підсміхається до неї, моргаючи на підсвинка, питається:

— Ви звідки, бабо?

— Еге? Звідки?... З двору... — підморгує таємничо.

— Роздають?...

— Ще б ні!... Памятаєте мого? Такий саміський був завеличкий. Може не такий кругленький. Але який би то він був нині! Ге, ге...

Гапка не слухає вже. Вона так захопилася новою звісткою, що не всилі уст розкрити. Врешті такп питається:

— Роздають свині в дворі?

— І свині й худобу і поле!... Вже все поділили... Біжіть, Гапко, біжіть, може ще що захопите!...

Баба Василина не всилі вже довше встояти на місці. Підбігає за своїм підсвинком. Вона бачить ще тільки, як її сусіда погнала що-сили до двору. Зраділа, що подала їй добру звістку. Не будуть багачики ділити між себе панського добра! Як збіжиться все село, то вже воно не те, що стара баба! Ге, ге! Бабу нагнали, але, чекай, як тобі приїде вся жінота! То не з бабою справа!...

Вона певна була, що Гапка скликуватиме всіх своїх подруг. За ними прийдуть інші, аж поки все село не злетиться. От, як би була припізнлася, то ще, хто знає, чи була б добилася до такого годованого підсвинка. Що дужчі, то загнали б перед себе по свині, а баба й хвоста не допрохалася б.

Посміхається задоволена. От, що то раз поквалитися! Поки хто що, а вона вже свою кривду направила собі! Вже повернула собі свою шкоду. Не треба було ні прохати, ні сваритися, ні битися з ніким. Забрала своє й досить з неї.

Як-раз добігла до своїх воріт. Не потребу-

вала багато заходитися. Підсвинок, як би знав, що це його ворота. Пішов у них, наче б змалку звик у них заходити. Аж баба похитала головою із зачудування.

Тим часом у дворі почала чинитися метушня. Поки Гапка добігла до двору, вже чутка про те, що в дворі ділять між людей панське добро, покотилася рокотом по селу... Вже знали, що баба Василина дістала підсвинка, що Нечипір погнав пару волів до хати, що ті, хто ближче, поділили між себе плуги, борони, корови, коні, що вже комітет поприділював поле й то що-найкращі шматки собі й своїм... Що поїхали вже рубати ліс... Тепер будуть молотити стоги й ділити збіжжя...

...Ая! Дав би їм хто молотити! Ще помагай ставати до молотилки, щоб їм легше було брати зерно!...

...Давай заїдемо з возами. Є в кожного ціп, то змолотимо сами! То ще не знати, чие воно буде, поки в стозі, а як уже у моїй шопі — то знаю, що моє!...

...А ходіть-ко, ходіть!... Бо там таке чиниться!... Багачі причепилися до безпанського добра та вже й роздряпали!... Ой, буде там ще сьогодні, буде, коли б ще кров не почурила...

Ішли, сходилися, хвилювалися, накипали

злістю до тих, що їм усе життя мусіли вислуговуватися. Вже не на панів відказували — на своїх сільських людей. До них вони мали найбільшу злість, бо в своїх багачів ніколи не зарятовувалися. І тепер ставало кожному ясно перед очі, що в багатирів уся сила, щоб забрати до себе панське добро. У них увесь голос у громаді. Брати, свати, куми — звяжуться за руки, тягтиме один за одним, сами собі постановлять, сами поділять між себе все добро й землю та ще й дивитимуться, щоб не пішло що на боки поза їх рідню.

І в одну мить почало розколюватися бездонне провалля між одними й другими, між тими глитаями, що держали всю громаду в своїх руках і між тою злиденною голотою, що то не мала свого поля, свого добра, що жила або з двору або із заробітччини по чужих селах.

І коли голота зліталася голіруч і босоніж і тільки зловіщій гамір счиняла селом, багатирі прислухалися до того хвилювання бездомної голоти, хитали головами, вагалися в душі. Слухали й не слухали, вірили й не вірили, не звертали великої уваги на ті погрози, виходили за ворота й дивилися перед себе. Не могли зважуватися ні на що. Переморгувалися сусід із сусідом, перекидалися словами, але не виявляли охоти мішатися

в несвоє діло. Казали один до одного, передавали один одному свої здогади, що не надіятися їм гаразду від такої роботи. Кожний про себе думав: моя хата зкраю...

Але ось прогуркотів селом драбинастий віз, із довгим рублем; вужище намотане на драбини, розв'язалося й тягнеться здовж за возом. Господареві, видно, ніколи було його добре намотати. Коли б тепер обернувся, може б і побачив, що робить собі шкоду, може б і спинив коні, закинув би вужище на віз. Та він, видно, квапиться, що не міра. Пустив коні у розгін, просто до двору. Питаються його, куди, за чим? Він хитає головою, не чує. Кричать що-сили. Він показує бичем перед себе. Затинає сильніше коні, летить...

Тепер уже ті, що стояли то у воротах, то на вулиці, й не знали, що їм робити, починають запірати слова в грудях, думки в голові. Непомітно то цей то той щезає на своєму подвіррі. Дивися, вже за хвилинку нікого немає на вулиці. Западає тиша. І тільки кипить робота у кожного на подвіррі. І горить у кожного в голові, в руках.

Короткі накази рідним. Ще коротші відповіді на цікаві запити дівчорі.

Аж ось починає гуркотіти один віз, за ним другий, третій... Летять, гомонять, переганяють одні одних... Ті, що в такій зла-

годі стояли ще перед хвилиною на вулиці, такі нерішучі, такі непевні, до чого воно йде, на такій дружній розмові, тепер, коли минаються возами, блискавки гніву кидають одні одним із злющих очей... Коні збавляють, щоб тільки бистріше, хутше, щоб раніш, ніж сусід...

По дорозі зустрічаються їм люди то гуртом то поодиночі, що вже вертаються з двору.

Гонять перед собою спершу свині. Цей товар не викликав у нікого заздості, неохоти. Це дробина, що не варто й поганитися за неї.

А вже та жінка, що несе попід обома пахами по курці й у руках півня, виставляє себе на сміх усієї громади. Хтось крикнув до неї, чому возом не заїхала по кури? Вона закопильов уста й не відповідає на образливі насмішки.

Але там уже гурток гонить корову. Велику швайцарську корову. Ще поки гнали її з двору, йшли всі мирно, кожний уважав її за свою власність. То було так, що відразу з усіх боків її обступили. На неї не від сьогодні всякий мав око. То було билися у пана, щоб дістати від неї теличку. Та пан не продавав ніколи. Корова зривала на себе очі всього села. То ж коли мала попастися тепер у людські руки, то ці й ті гуртом кинулися до неї. Один тримає за роги, один

відв'язує її від жолоба, інший запутує на роги свій посторонок. Ці стоять по боках, ті — бодай за хвіст тримаються. Всякий уважає її за свою власність, але ніхто не зважується сказати цього в голос, щоб не викликати спротиву в інших. Виводять її із стайні вкупі, ведуть, гонять її гуртом — поки не вийшли з двору.

Як довго ще йдуть двірськими вуличками, мовчать, але, чим більш наближаються до села, починає спалахати з ненависти обличчя — то в цих, то в тих. Кожний, хто вважає себе власником корови, думає над тим, як би то збутися влізливих суперників. Німими рухами рук скликає свою рідню на допомогу... Але мовчать усі. Мовчать, як німі. Не вважають за доцільне тратити марне слова й силу, поки не розясниться справа. Не хочуть накликати перед часом вибухів пристрасти на свою голову.

Та ось на роздоріжжі ті два, що тримали корову за посторонок, завертають ліворуч. Але більшість із цього гурта хоче гнати її праворуч.

— Куди? — чути крики.

— А вам що? — відповідають грізно обидва провідці.

— Куди, кажу!... Давай сюди!...

І з цим кидається до посторонка кілька рук. Починається шарпанина. Уривані крики.

Чути вже стогони — то кулаки пішли в рух. Вслід за тим дика бійка. Прокльони, лайки, голосіння. Корова опиняється в руках гурта, що веде її праворуч.

Але, поки завернули туди, починають розправлятися одні з одними — ті, що гострили собі на неї зуби. Починається бійка вже між тими, що праворуч хотіли її завернути. Виляється, що одна родина — ближчі й даліші родичі знайшлися тут у більшому числі. Вони відразу ловлять корову за посторонки, за роги й ведуть її перед себе. Інші займають грізне становище проти сусідів. Коли ті з коровою чим більш віддаляються, їх родичі ведуть розправу із сусідами, що то ще ласі на їх добро. Серед завзятої сварки й бійки відстоюють своє право й біжуть щосили, щоб далі захищати свою здобич від небезпеки.

Тим часом у дворі щось дике чиниться.

Одні підїзять возами до стогів, накидають нашвидку снопів на вози, беруть, скільки можуть захопити, гонять до хати і знову вертаються.

Інші носять снопи у веретах, у посторонках, скільки удвигають на плечах.

Кількох запряглося до панського возу та підкотили його до стога. Накидали на нього снопів і хотіли вже рушити з місця. До них пристають ті, що стоять тут голіруч. Спи-

няють їх. Кидають для себе по кілька сніпків. Будуть їм помагати везти. Та навантажили забагато. Хто може — помагає зрушити віз із місця. Сміхи, крики, гікання. Докочують віз до похилої спадистої дороги, тручають його. Одні тягнуть, інші попихають, ті, що нічого не мають на возі, остаються на місці, регочуться. Посмішковуються.

Ходять по тоці, по стодолах, стайнях, шопках, коморах, вишукують, визбірюють, виносять, розтягають, що хто запопаде. Спершу — більш вартісне... Всякий намагається захопити, що найцінніше, або що йому найбільш придатне. Коли ж уже того добра в-одно менше, беруть без розбору...

Гарячкова праця засліплює очі. Уже й не бачать нічого, не розбіраються, не роздумують, що кому потрібне, беруть, що попадає під руки. Ладують у мішки, за пазухи, в кишені, в шапки, у подолки своїх довгих сорочок. Сокира, серп, цвях, шруба, мутра, посторонок, клоччя — перемішують одно з одним, беруть усе, що запопадуть. Усе може придатися.

Тепер починають ламати двері, тащать їх на плечах. Там уже й до заміту стіни добіраються. Гупотять удари сокири, тріщить вязання стін, вилітають на землю замітниці. Зараз хапає їх кілька рук. Одні несуть перед себе, інші кидають на вози, знов інші та-

щать їх шматок дороги, потім кидають з до-сади на землю, кленуть, на чім світ стоїть, вертаються за чимось вартніщим. А там уже інші схиляються за безхазяйською заміт-ницею.

На колесах, що крутять різак, торохтить січкаря. Щасливий власник посміхається в душі, що таки пощастило йому. І тільки обережно кидає на всі боки очима, чи не доведеться йому захищувати свого добра від заздрих сусідів. Ніхто його не займає. Тут і там минають його знайомі. Ніхто ним не цікавиться — у всякого своя здобич. Хто несе крісло, хто стіл, хто подушку... Це вже розтягають хатне добро... Ей, як кортить туди ще вскочити. Та жалко січкаря!... Надбігає жінка з дітьми. Хочуть помагати су-нути січкарю. Він проганяє. Кричить, щоб ішли на покої. Там уже ледви чи що ще буде!...

Аж ось на шопі починають проблискувати сині, червоні, золоті язички. Ймаються соло-мяної стріхи, ростуть, поширюються, вкрива-ються туманами сірого диму.

Тепер зривається скажена буря на по-двіррі, в стодолах, стаїнях, у дворі. Кида-ються, як несамовиті, шукають, шниряють, беруть, рвуть, що попаде під руки. Кваплять у нестямі. Тепер уже всякий знає, що ще хвилинка, дві, — пропаде все добро. Чого не

захоплять, чого не врятують, не заберуть із собою, того вже за хвилинку не стане на світі. Згорить, спопеліє, з вітром розвіється.

Уже не тільки вогні знімаються вгору. Уже й дими починають стелитися по подвіррі, по тоці, по полях. Загоріли відразу стріхи на с'айнях, на шопях, стодолах. Бухтить солома в огні, клубиться димами.

Вже люди починають відходити від пожарища, стають гуртками осторонь, заспокоюються. Грізна картина пожегу приводить їх до пам'яті. Дивляться, як щезає одно за другим, як уже що-раз присідають будинки, як розвалюються, розсипаються...

Стоять, неначе зачаровані грізним видовищем.

Із грудей старого господаря злітають жалісливі слова:

— І якому то вражому синові треба було такої шкоди?....

— Слава Йсусу Христу!

— Доброго здоровля, пане Токар.

— Дай, боже, й панові докторові доброго здоровля.

Заячківський спиняється й починає вітатися з Токарем і Дідиком — двома найбільшими дукарями-селянами в усьому місті.

— Що доброго, панове?

— Пан доктор не чули новини?

— Новини?... Ні. Не чув нічого. Бачите, що йду просто із села.

— Взяли наших панів під ключ! — промовив з нетаєними radoщами Дідик. Його лице посміхається хитро-злюще.

— Яких панів? — дивується Заячківський.

— Поляків... Але?... Пан доктор таки нічого не знають? Узяли старосту, бурмістра, секретара, обох ксьондів. Та й ще, та й ще... Ай, ай!... Раз буде лад! Раз буде добро!

Заячківський слухає того, як би про це вже давно знав. Таке воно природне, таке оправдане, само собою зрозуміле. Йому вже віддавна говорили, що ті панки сходяться, радяться, жадали від нього, щоб він звернувся до команданта із завзивом до при-

арештування цього підозрілого товариства. Та він почував огиду в такому вчинкові. Проганяв од себе всі думки, що бурилися в його душі на саму згадку, яка це може бути робота. Вважав, що це не його справа. Є тут військова команда, є польова й цивільна жандармерія, нехай собі слідять за цим, нехай роблять, що до них належить. Сам він не думав вмішуватися в те. Навіть раз вилаяв одного знайомого, що хотів заставити його до такого вчинку. Не його справа! Нехай із цим більш до нього ніхто не приходять. Як хто має докази провини, нехай іде із цим до команданта!

Але з другого боку розумів, яка то небезпечна гра полишати цих панів без нагляду. До тої міри обурювався на підпольну роботу польської інтелігенції, що, бувало, хотів вилаяти знайомого команданта за його недбальство. Але таку сильну відразу мав до особистого вмішування в цю справу, що ніколи й не починав про це розмови. Боявся, що як тільки почне балакати, вже не погамується. Спричинить напевно увязнення всіх підозрілих урядовців. Цього він не хотів робити.

Та тепер — новина, яку ніби мав почути, не була для нього новиною. Він сам доповідав, кого то ще могли арештувати. Запитував про тих, що повинні були б дістатися під

ключ. І відразу дізнавався, що й цей і той. Тільки про Пакосця не могли йому нічого сказати.

— Ну, що ж, — каже. — На якого коня сідаєш, так і доїдеш. Я думаю, це не могло для нікого із цих панів бути таємницею, що їх жде. Знали, що роблять, знали, як будуть відповідати.

— Тільки я боюся, пане докторе, чи не запізно це сталося? — мовить Токар.

Заячківський дивиться на нього та таким поглядом, що Токар бентежить. Червоніє. Не знати, чи зрозумів посмішку на лиці Заячківського, чи сам таки відчув недоладність своїх слів. Заячківському стало ясно перед очима, хто був цей Токар!... Це ж був роками цілими найбільший прислужник старости, бурмістра Голяковського, секретара магістрату Здзярського. Це ж був типовий „хрунь“, польський підлиза. А тепер?... Як дуже не склалися його слова з усім його попереднім життям, з усім його вислугуванням тим самим панам.

Все ж таки вважав за відповідне дати відповідь на замітку Токаря. Каже:

— Це вже, пане Токар, нехай військова влада дивиться, що вона робить і чи робить свою роботу впору.

— Добре, пане докторе, що їх узяли, от що! То так їх гнали, як пацюків на ярмарок! —

Аж світяться очі в Дідика. Його пооране віспою лице ще більшими борознами западається від усмішки.

— Коли їх арештували? — питається Заячківський.

— А от тепер йно-що. Ще їх зганяють.

— Де сидять?

— У магістраті, в арешті.

— У магістратському арешті? Що ви кажете?

Заячківський схвилювався. Перечислено йому дванадцять осіб. І всі вони сидять у норі, в якій трьом-чотирьом затісно. Було йому дуже досадно від того нерозумного вчинку. Та ще, як уявив собі, що сидить там староста й старий канонік... Обом він має багато завдячити. Старості, що бодай про людське око помагав йому з кооперативою. Бодай не виконував сліпо того, чого жадали від нього представники „Кулка“. Бодай намагався бути безстороннім. Тепер, як він це знає, сидів тихо в хаті, нікуди не виходив, нікого не приймав у себе. Ні на одних зборах він не був. Попалася людина зовсім невинно в халепу. Треба його, — думає, — рятувати. Та й канонікові хотів би допомогти, хоч би за те, що знайшов у нього захист підчас останнього московського відвороту. Старий тепер не без вини! У нього сходилися. Його хата була тим осередком, де

могли кувати чимало несподіванок. Але старий, сам собою, не міг бути небезпечний. І старої людини не треба вміщувати, коли хочеться досадно покарати провинних. Бо можна через нього викликати до всіх співчуття.

Постановив ділати. Прощається з господарями.

— А що, пане докторе, будуть їх судити?

— Та... здається, для забавки їх не взяли.

— Кажуть, що мають їх завтра відвезти до Коломиї.

— Побачимо.

— Знаєте, пане докторе, що я вам скажу? — мовить Дідик. — То все пусте, ті арешти, те інтернування. То знаєте, що треба б з ними зробити?

Його очі блиснули так дивно, на лиці відбилася така ненависть, що Заячківський здержав віддих, дожидаючися дальшої мови.

— То так би їх везти вночі. Згасити світло. Так тоненьким залізом. Під ребра. В серце. І... крізь вікно...

Було це шипіння. Дике. Звірське. Після нього схопився з горла сухий сміх. Сміх помсти.

— За моїх дві корони, що мені виплатив бурмістр за їзду до Камянця! Я б йому сам це зробив!... То його ще не мине!...

Перед Заячківським розкрилося бездонне

провалля помсти. Була це для нього найстрашніща хвилина, яку пережив на своєму віку.

Вохка, понура келія магістратського арешту подабає на підземний льох, у який закинено кільканадцять осіб. Половину келії займає підвищений поміст, тапчан, призначений до снання. Могло б лягти на ньому трьох, найбільш чотирьох людей. Немає ні сінників, ні соломи. Чорні, заболочені дошки, від непамятних часів не змивані, із слідами, що залишилися віддавна, як сиділи тут закидані бурмістром Голяковським принагідні в'язні.

Тюрма, як виглядала в дні першого листопада, так оставалася й до сьогодні. Ніхто нікого не в'язнив, ніхто тюрмою не журився. Поміст і тапчан припала курява ще влітку — вона так і досі тут оставала. Коли ж приведено сюди сьогодні цих людей, вони перемісили заболоченими вожкими черевиками давню куряву із свіжим болотом, загрязлили все так, що не було як і сісти.

Перша партія прийшла сюди зараз уранці: бурмістер др. Голяковський, секретар магістрату Здзярський і двох урядовців. Вони не знали спершу, що з ними діється. Стояли, ходили, знову ставали... Похнюплені, суворі, мрячні. Ждали в кожній хвилині, що покличуть їх до переслухання. Нетер-

пеливилися, що ніхто не приходив. Аж ось одчиняються двері і вводять старосту.

Голяковський підходять до нього мовчки, подає йому руку. Висловлює устиском руки співчуття. Здзярський схиляє низько свій хребет, ще нижче голову. Замітає перед ним своїм звичаєм ногами. Але коли вже віддав йому цей низький уклін, здивувався. Аж тепер згадав, де це все діється, де вони опинилися. Дивиться на Голяковського, бачить, як він червоніє, кидає очима на старосту — той теж, як буряк. І мимохіттю почуває, як і його власне лице наливається кровю, починає пашіти.

Запанувало загальне збентеження. Зрозумів це староста й, хотючи його злагодити, посміхається. Але такою посмішкою, що враз із нею сльози заблисли в нього на очах. Побачив їх Голяковський, підходить до старости бере його за руку. Мовить:

— Пане старосто. Це ж помилка. Все виясниться незабаром. Це велика помилка. Прошу прийняти від мене вислови глибокого, щирого співчуття.

— Помилка може й помилкою. Але й вас я не думав тут застати, пане меценасе. Та ще й у товаристві. Прошу панів, прийняти від мене теж найщирішу заяву співчуття... Важкі часи! — мовить староста.

— Кажете, пане старосто; — мовить Здзяр-

ський, — що застаєте пана меценаса в товаристві. Ну, як же ж могло б бути инакше? В товаристві нас викурили з магістрату, пана бурмістра, — показує на Голяковського, — й мене — секретаря. В товаристві нас знову впровадили до магістрату. Так і треба! Але що пан староста мають робити в цій автономічній інституції?...

Захихотав, аж задерло його в горлі. Ніхто на його сміх не відповів, нікому не було до сміху.

Поки змогли ще добре розбалакатися, відчиняються двері знову й знову. Що-раз нових мешканців впроваджують до магістратської тюрми: урядовців із суду, з податкового уряду, учителів. Вони входять понурі, насуплені. Коли зустрічають тут гідне товариство, починають розпогоджувати своє обличчя. Оповідає кожен з них, як їх арештували, як вели, що вони в хаті полишили. Звичайно кінчить кожний своє оповідання надією, що це довго не потриває.

Та надія родиться в кожного з них від того, що він бачить себе в товаристві тих, які не повинні б, які не можуть тут довго сидіти. Коли б він сам, ну, могли б забути про нього. Але староста, бурмістер... Велика полекша спливає кожному з них на душу. От, як би так родині переказати — зараз заспокоїлися б.

Висловлюють один одному, ті канцяр-рітні шурі, свої думки. Приятелі розважують їх, що це не може затаїтися. То вже десь усі знають. Жінка напевно вже довідалася...

Потім замовкають. То цей, то той... помалу всі. Хвилюються від того, що не приходить до них ніхто з військової команди, ніхто їх не кличе. Але тим більш западають у понуру мовчанку.

Коло полудня розкриваються двері й стає в них ксьондз канонік Чарноцький. Малося хвилинку вражіння, що дивна полекша сплила на всіх увязнених. Блискавицею трохи не в кожного зродилася думка, що канонік добився дозволу відвідати їх. Але яке ж гірке розчарування привалило їх серця, коли в ту ж мить затріснулися за каноніком Чарноцьким двері і в замку заскрипотів заржавілий ключ.

— То й ксьондз канонік? — крикнули із зачудуванням майже рівночасно староста, Голяковський і Здзярський.

— Де вірні, там і слуга божий! — мовить лагідним голосом ксьондз Чарноцький, посміхаючися добродушно. — Як же ж то панове собі думали? Ви не забували про мене ніколи в добрі, а я мав би полишати вас при лихій годині?

— Ксенже каноніку! Ксенже каноніку! Що це буде? — заломлює руки староста.

— Видно, що кара божа доходить уже

до краю, коли нас доля звела сюди до купи. Перед світанком найдужче жарить мороз. Розважаймо себе цим одним. Але, чекайте ж, панове! Я сьогодні від ранку на ногах, а тут, бачу, й крісолка нема. Кавунці не дали паничі випити. Гм... Доведеться з постом...

Здзярський кидається до дверей і гримав в бляшаний отвір.

— Гей, варта! Хто там?...

— А що?

— Крісло дайте для старого ксьондза каноніка.

Мовчанка.

— Чуєш? Крісло дай для старої німичної людини.

Чути що хтось перешіптується. Йде якась нарада. Потім втихають голоси. Чути тільки рівномірну ходу вартового. Здзярський жде ще хвилинку, потім починає знов гримати до бляшаної кватирки.

— А що там? — чути голос вартового.

— Крісло дайте для ксьондза каноніка! — кричить Здзярський вже по-українськи.

— Нема ніякого крісла.

— З канцелярії візьміть!

— Нема. Тихо там!

— Хам, пся-креф! — буркнув Здзярський і одійшов од дверей.

Тим часом кількох товаришів недолі кинулося до тапчана. Почали здувати з нього

куряву. Не помагає. Виймають із кишені папері, витирають ними тапчан. Ще гірше розмазали. Тоді один витирає його полою плаща. Чарноцький сідає. Але по хвилині підводиться з нього.

— Годі сидіти, — мовить. — Іще замерзну. Треба грітися рухом.

Починає ходити по кімнаті. Роблять йому місце. Кількох стає на тапчані й починають по ньому свою мандрівку. Чим далі — западає в-одно більш понурій настрої. Дошкулос холоду, вохкість, прибиває втома. Роздражнює голод.

Чути якісь голоси в сінях. Переходять усякі люди, розмовляють щось із собою. Розпитують у вартового. Він відсилає їх до поліційної вартівні. Приходять якісь пані. То цей то той пізнає голос свої жінки. Приносять харчі. Їх не допускають. Почуття того, що ось могли б пообідати й не доводиться, ще більш їх дратує. То цей, то той клене. Інші заспокоюють. Староста, бурмістер, канонік — мовчать.

Відчиняються двері. Два поліціанти вносять мідяний невеличкий котел, у ньому юшку з бароблі, в якій плаває фасоля. Ставлять її на тапчан. Стирають заболочені дошки рукавами й кладуть на них дерев'яні ложки.

Здзярський вибухає гнівом на колишніх своїх підчинених:

— Заберіть це свинство! Що це за робота? Тут — хто?... Свині сидять?... Геть із цим! Покличте нам сюди команданта!

Поліціанти не вважають на його слова. Роблять свою роботу. Виходять.

Тоді Здзярський кличе двох товаришів собі на допомогу. Беруть котел, підносять угору, виливають страву крізь вікно. Трохи юшки остається із цього боку. Спливає по стіні. На тапчан...

— Гей, гей! Що робите, панове! Що робите! Будемо мати ще більше свинства.

— Треба ж випорожнити котел. І так нема тут „кібля“, буде до чого „цюнцю“ робити! — відповідає на всі докори Здзярський.

Кидає котел на тапчан. Бере ложки, ломить одну за одною й викидає крізь вікно.

Знадвору, під вікном, чути якийсь крик. Та це ні раз не бентежить Здзярського. Йому байдуже до всього, що діється поза їх келією. А тут — мусить бути лад!

— Не будуть пся-віри поневіряти нас!

Одчиняються ще раз двері. Стає в них із криком молодий ксьондз Кульчицький.

— Хто тут збиткується над людьми? Ще не дійшов до криміналу, а вже трохи не покуштував кримінальної юшки. Мало мені на голову не вилляли...

— І ксьондз?... — попадає в регіт Здзярський. — І ти?... Ха-ха-ха!...

— І ти? — кидається йому в обійми Кульчицький. — Дай писка! Дай писка! Пшяцелю, колеґо...

Потім, вириваючися з обіймів Здзярського, дивиться по темній кімнаті й починає поважним тоном:

— Пан старобста!... — дивується. Вітається. Пан меценас?... — Ксьондз канонік... Цо?... Ксьондз канонік?!... — кричить із зачудуванням. Цілує каноніка в руку. Втирає сльози.

Мовчанка.

Тепер Кульчицький дивиться на інших товаришів недолі. Викликає кожного по імені.

— І ти?... І ти?...

За кожним запитом „і ти?“ — кидає назвище або де-коли тільки імя увязненого. За кожним запитом попадає в спазматичний сміх. Чим далі — сильніший, чим далі — гучніший, чим далі — більш одчайдушний. Його сміх перекидається на інших. Починають один за одним реготати. Тісна, понура келія переміняється в одну мить у дім божевільних.

Та ось серед цього безпам'ятного, божевільного реготу падають дикі слова ксьондза Кульчицького:

— Добре нам так! Добре нам так! Добре нам так! Бо я казав від самого початку війни — віпати, стріляти, мордувати псу-братів. Ні одного не залишити! Так, як робив Заґурскі! Всю інтеліґенцію вивіпати! Всіх

попів вивішати! Всіх студентів порозстрілювати!

Під такт цих диких слів вимахує рукою. Бризькає слиною-піною з рота.

— Я знав, що так буде! Не вивішаємо ми їх, вивішають вони вас! Не доїдемо ми їм кінця — доїдуть вони нам! Ми мали силу — ми могли все зробити! Були б ми не дожили тої ганьби!... Були б справилися з інтелігенцією — з хлопом були б усе зробили!

— Людек почціви! — мовить Здязьський.

— Людек?... людек?... — мовить з огидою Кульчицький. — Хлопи! Хлопи! Свиці!... Але хлоп спокійний, дурний! Загуканий, дурний, спокійний. Все можна було з ним зробити. Ми це бачили за першої московської інвазії, як їх пани повтікали! Що робив пан меценас Голяковський?... Чудів доказував!... Як його слухали! Як робили все, що наказав!... А тепер, думаєте, не робили б? Як би тільки сто наших стрільців, сто наших стрільців, сто, сто, пятьдесят! Як би тільки нашим студентам кріси в руки! Тут сиділи б усі, Лисовські, Заячківські, Сумні, Зубаті, Сріблярчуки... Тут сиділи б усі гайдамаки... А вартували б їх ті самі хлопи, що коло нас вартують. Хлопи... Хлопи... З хлопами ми собі раду дамо! Тільки тим Зубатим треба було зуби повибивати! З тими Заячківськими треба було справитися! Ми мали силу й ми не

вміли покористатися нею. Але прийде ще час!... Скільки нас тут сидить? Кільканадцять?... Їх тут кількадесять сидітиме, гнитиме! Їх тут кількадесять триматиму сам я, я... я...

— І я... і я... — варкотить, як собака крізь зуби, Здзярський. — І я... О! Я їм того не забуду!... Гірка буде відплата!

Пристають інші. Кидають від себе погрози. Кожний намагається сильніше, досадніше висловлюватися, ніж говорив той, що йно-що скінчив. Так бухають пристрасти, що хвилину не чути, хто говорить, що говорить. Кричать усі разом і кожний окремо. Виливають із своєї душі всякий, що в кого наболіло.

Потім розважніщі починають заспокоювати. Радять спиняти вибухи гніву. Їх же ж підслухують. Можуть поставити під суд... Довго не здаються. Потім починає брати верх утома. Втихають вибухи пристрасти. Западає апатія.

Потім відчиняються двері тюрми й вартовий покликає старосту до команданта. Дожидаються нетерпляче його повороту. Не вертається. Довго не вертається. Вже починає темніти. Вже повинні б його на всякий спосіб переслухати. Не приходить.

Де-хто кидає здогад, чи не увільнили його? Ні. Не вірять. У першій мірі звільни-

ли б ксьондза каноніка. Дивляться на нього, як він ходить, позакладавши руки в рукави. Сумний, прибитий. Ледви ноги суває за собою.

Над вечір ще раз відчиняються двері. Цим разом падає назвище ксьондза каноніка Чарноцького. Прийшов по нього Роман Лімницький.

— Пан командант просить отця каноніка.

Коли Чарноцький вийшов, посипалися голоси здивування:

— Просить?... Просить?... З криміналу просять?...

Починає де-кому вступати в душу надія. Старосту звільнили. Тепер каноніка.

— Черга за паном меценасом! — звертається хтось до Голяковського.

— Я вже з усім примирився! — мовить Голяковський. — Не жду ніяких актів джентльменства від цих панів.

— Хто їх знає, мусить на все приготувитися.

— А тому паничеві, тому молодому Лімницькому, я перший пішло кулю в лоб! Ви знаєте? Він арештував Пакосця й Седлечку! — кричить Кульчицький.

— Пакосць арештований?...

— Седлечка й Пакосць арештовані?...

Засипають Кульчицького з усіх сторін питаннями.

— Де ж вони?

— В Коломії вже.

— І ксьондз нам того всього не кажеш? — дивується Здзярський...

— Я вам того не казав? Бачите, зовсім забув. Ті помні, що хтось із вас мені ними трохи голови не обілляв, геть мене зату-манили.

Починає розповідати все, що довідався сьогодні в селі, куди їздив правити до ко-сцюлка службу божу. Там дізнався про все. Оповідає, як не знав, що робити із собою. Чи вертатися, чи втікати? Хотів геть утікати. Але, як вийшов з косцюлка, вже ждали його. Спровадили його під багнетами до вязниці.

— Тепер я вже все розумію! — мовить Здзярський. Буде біда, панове!

— І знаєте, хто арештував Пакося й Се-длечку?... Роман, Роман Лімницький, син пані сендзіни Лімницької, презесової кола пань T. S. L. Чи знаєте, хто їх арештував, панове?...

Було це все таке для них болюче, так їх прибило, що вже нічого не говорили. Помалу сідають похнюплені один за одним на краю причі. Інші лізуть на тапчан, мостяться там у болоті. Один не міг запанувати над своїм обезсиленням — простягся, як довгий, на тапчані.

Чути вже тільки зітхання, що час до часу перебивають понуру мовчанку.

Тепер вони вже все знають. Зловили Сед-

лечку і Пакосця з листом до Желіговського. Чи ті тільки знищили лист?...

Кожному перед очима той страшний лист. Тепер уже не забавка. Коли попався їм у руки...

А мусів попастися. Бо чого ж би їх усіх арештували?...

І злість бере бере їх на того, хто арештував Седлечку, на Романа Лімницького. Син пані сендзіни служить при польовій жандармерії. Син пані сендзіни арештує найбільших приятелів своєї матери.

В-одно це повторяють.

І в-одно закидають одні одних питаннями, чи встиг знищити Седлечка лист?

Ніхто не всилі дати розяснення.

Стогнуть у розпуці. Божеволіють од думок...

Запала темна ніч.

Нікого сон не береться. Сидять, лежать, як хто де примістився... Чують, що якийсь час, важкий удар годинника на вежі в костелі. Числять години. За кожним ударом годинника гірко зітхають. Так далеко ще до ранку...

Аж ось відчиняються двері. Скрипливо, помалу.

— Бурмістер Голяковський! — лунає чужий голос серед темряви.

— Що? Опівночі? Переслухують поночі?

Голяковський підводиться й виходить до сіней. За ним затріскуються двері. Останні починають обговорювати, що це таке, що в таких великих відступах часу викликають людей. Та ще й опівночі.

Не знаходять розвязки загадки.

В залі забав настрій доживання. Приходять що-раз нові люди — більш усього молодь. Стають біля дверей, придивляються. Не можуть відразу зважитися, до котрого гурта пристати.

Чути згуки музики. Під їх такт перелітають по залі де-які пари. Але більшість молодих юнаків у військових мундурах стоїть в одному кутку залі й гугорить. Як тільки урвалося тремтіння скрипки, як втихли тони флєта, як перестав гудіти бас, — розітнулася на залі стрілецька пісня.

„Колись дівчино мила...“

Починають її незрівноважені, незіспівані юнацькі голоси в одному гуртку. Вплітаються в неї помалу і тут і там дівочькі голоси. Переливаються по залі... То спалахають хуртовиною гомонів — аж стіни будинку здригаються, то заломлюються, втихають, слабнуть, переходять знову тільки до того юнацького гурта, задержуються тим чоловічим хором... Щоб за хвилинку спалахнути переливами, хвилями, захватом усієї залі усіх грудей,

усіх сердець, усього живого, здорового, молодого... Усього, що серцем захоплюється, всіми почуваннями душі хвилюється, тугу свого серця у співі виповідає.

Ще не розвіялися на залі гомони першої строфи, ще тремтить у повітрі дівочька туга останнього акорду, як уже юнацький військови́й гурт підхоплює другу строфу. Грудними, сильними, мужеськими голосами. Гомоном степу, поля, де зродилася ця пісня, де почалася її туга, де виявилася її сила, де вона розвагою ставала...

Захоплені переливами пісні, починають кидатися в танок ніг, рук; голів, сердець, у танок очей, блисків очей, вогнів, що в них спалахають, — кидаються в танок під згуки пісні, танок простий, звичайний, рух ніг, рук, усього тіла — спершу ті, в кого зворушена душа, за ними ті, що ще спокійні, ще не захоплені хвилюванням молодечого серця, але, знайшовшись серед вибуху пристрастей, й вони відчують наближення хвилі, коли промовить їх серце, коли спалахне їх душа, коли захопить їх юнацька, молодецька туга невідомого...

Починається простий, рівний танок, танок пісні, зворушення душі, висловни душевного хвилювання в рухах ніг, рук, у поглядах очей, вияви переливів хвиль збурханої душі в сильнішому, то в слабшому захопленні гомо-

нами пісні, на те, щоб зараз іще бадьоріще, грімкіще, із більшим захватом вплести свій голос, свій пал, свою тугу у переливи тонів усієї залі.

Починається танок усіх...

Нема вже спокійних, немає зрівноважених, немає байдужих. Ніхто вже не остається на своєму місці. В кого живе душа, той шукає друга, товариша, товаришки. Вплітається в загальний танок, у рух усього схвильованого, палом душі захопленого, гурта, співує голос своїх зворушених грудей у могутню, молодецьку, невмірущу стрілецьку пісню...

Поки не переспівають усіх її слів, поки не налюбуються її згуками, поки не попереповідають її почувань устисками рук, шівслівцями затавного, ще може не зродженого кохання, мовою очей, благанням відповіді на невідоме чуття...

Якими ж пустими, як маловартними являються після того згуки музик, що закликають до штучного танку!... Як мало хто зважується перелітати в одноманітних рухах ніг крізь простори залі!... Як радше хвилиною віддиху, відпочинку являється для більшости зібраного тут юнацтва ця хвилина штучного танку... Користуються нею тільки ті, в кого розспівана душа, в кого сплетена сітка душевних почувань з дорогим серцеві еством, для кого байдуже як, де, щоб тільки захопити

в дужі обійми своє кохання, летіти з ним у невідомі простори, захоплюватися тремтінням тіла, горіти в жарі лица, грудей, рук...

І як тільки замовкає гомін музик, починає розливатися нова пісня, починає захоплювати увесь зібраний гурт, прискорювати биття живчиків, оживлювати пристрасти, злітає могутньо на своїх крилах над голови схвильованого гурта, западає глибоко в зворушені серця.

Чарівна, молодецька пісня. Пісня любови й туги, пісня боїв і змагань...

Стоїть у гурті між своїми товаришами Летивітер. Він приїхав на три дні віддиху — з поля. Взивав його на сьогоднішній, як-раз на сьогоднішній день Роман. Він міг використати право до відпустки й — прилетів. І тепер стоїть тут у гурті щасливих, розбавлених, зачарованих юнаків.

Стоїть у гурті своїх приятелів; дивиться на них, читає щастя в їх очах, розуміє мову їх перехрестних, невловимих поглядів, чує душею затаєні слова, невисловлені згуки грудей. Читає радощі в їх лицах, радощі щастя, що розсяяло в їх погледах, в усмішці уст, лица в усій постаті. Бачить те все, розуміє, водить очима сюди, туди й чим сильніший чар роскоші сплітає увесь гурт в одно розколисане море щастя, тим більш самітним він себе відчуває. До нього підходять, забала-

кують, втягають його в загальну забаву. Він скоряється, йде, співає, вештається по залі, влітається одним кільцем в ланцюгоколо розколисаних юнацьких радощів... Але в-одно кидає очима до входових дверей, в-одно роздивляється в тому рухливому, змінчивому гурткові біля входу. В-одно жде, що побачить там... її... Ту, що так нетерпляче її дожидається...

Немає й немає...

Не приходить...

Без неї — забава для нього — не забавою. Радощів без неї для нього немає. Увесь цей чар, уся розкіш, усе щастя — не для нього.

Її немає! — стогне підсвідомо його душа.

Її немає! — здавлюється від болю його серце.

Її немає! — кричить усе його єство.

Чи справді її не буде? — шепоче в трівозі, в одчаї.

Користується хвилиною, коли розвівається чар юнацького шалу, коли замовкає пісня, коли розсипається ланцюгове коло молодецького гурта, коли він звільняється від того буйного перстеня, в якому кружляв сюди-туди, захоплений жагою молодечої пристрасти. Користується тією хвилиною, що в ній дістає волю, стає знову сам собою, може робити із собою, що хоче.

І покидає цю гамірливу, розколисану при-

страстями її щастям залю, йде до сусідніх кімнат. Переходить одну за одною. Ніде не спиняється, — самітний, задивлений в-одно: в її шовковий золотий волос, у її ясні очі, в її чорні брови, в дороге лице, за яким тужить, за яким вмліває, яке одно могло б розвіяти ту сіру мряку, що заступила йому очі...

Надаремне! Все надаремне! її немає... її ніде немає!...

Ще більш темніє йому в очах, ще важчий туск придавлює його душу.

Аж ось неначе опритомнів. Неначе зрозумів, що могло б йому роз'яснити загадку. Вона ж сама не прийде. Мусять прийти її батько-мати, мусить прийти Роман. Так! Роман, Роман напевно буде!...

Але хіба ж його ще нема? Він шукав його. Дивився за ним. Не бачив. Потім дав зтягти себе до розбавленого гурта. В-одно дивився за нею — про Романа забув.

Так, поки його нема, є ще надія, що вона прийде. Бо Роман прийде напевно. Він так радів цією вечіркою. Він мусить прийти...

Починає ще раз роздивлятися по всіх кімнатах — годі. Немає його. Йде ще раз до залі. Не минає ні одного кутка, ні одного лица. Заспокоює себе, що Роман іще не прийшов. Іде знов до бічних кімнат. Хоче там ждати спокійно, поки прийдуть...

Тепер уже він не той. Тепер мусить за-

держати спокій у душі. Мусить виждати. Його очі розяснюються, випогоджуються. Він може вже цікавитися тим, що діється довкола нього.

Наближається до великого гурта старших і молодших, що засіли довкола круглого столу. Їх обступують інші, що не могли втиснутися з кріслом. Стоять коло них, над їх головами. Спіраються об плечі. Вимахують руками над тими, що сидять.

Летивітер приєднюється до цього гурта, починає цікавитися забавою в рулетку. Кидає срібний гріш, куди попало. Його поява й ще більш його участь у забаві викликає загальні радощі. Бачить, як посуваються, роблять йому місце. Чує, як запрошують його ближче до гри. Питаються, як ставить цей гріш? На чорну? Червону? На число, чи на ряд чисел?... Йому байдуже. Кидає якесь слово. Чує, як крутиться рулетка, як шумить скаче кулька. Його це вже не цікавить. Йому це байдуже. Він в-одно звертає очі на двері — в один і в другий бік. Немає того, чого він жде. Чує якісь оклики радощів, незадоволення, сміх... Бачить, як його гріш переходить на купку грошей одного з грачів. Починають виплачувати. Ставлять наново. Він знову кидає гріш — і знову не цікавиться його долею. Врешті досада його бере, що мусить стояти так на місці. Відходить.

Хтось його задержув. Починає питатися, чи він чув про арештування Поляків?... Так, чув... Це не задовольняє цікавого. Він висловлює жаль, що так пізно це сталося й що ще не всі попалися. Летивітер дивується цій мові. Дивиться на людину. Мовчить. Ні, годі. Той доконче хотів би знати щось більше. Яка причина? Що буде з ними?

— Ви були в команданта, будете щось ближче знати! Знаєте може, яка їх провина? Дуже велика, чи так собі? Бо від того залежить, чи добре їх покарають? Чи хоч при-тримають довше?

Летивітрові смішно стає від тієї балачки. На питання не відповідає. Посміхається. Та ні! Цим не відчепився! Не спекаєшся так собі — легко!

— Скажіть мені, ви не знаєте, яким способом впали на слід роботи цих людей?

— Таємниця, пане добродію! — мовить Летивітер, прижмурюючи очі. Хочє таким способом увільнитися від надмірно цікавої людини.

— Е, пане Летивітер! Таємниця?... Про цю таємницю воробці цвірінкають на дахах!

— На всякий спосіб я не воробець.

Людина дивиться на нього й не розуміє його слів.

— То добре було б нам знати, які нитки вже має команда в своїх руках, і чого ще не встигли вхопити...

— Що треба буде — вхоплять! Напевно вхоплять!...

— Бо ми дуже багато знаємо.

— Хто: ми?

— Всі.

— Гм... Чи не забагато. Може б краще всю справу лишити військовій команді, польовій жандармерії?...

Аж ці його слова дають йому змогу увільнитися від напрасного розмовця. Він іде хутчії до другої кімнати. Тут його запрошують до столу, довкола якого засіли Заячківський, Сріблярчук, Сумний, Дужий і інші. Встає старий Сріблярчук і запрошує Летивітра, щоб сів коло нього. Між ним і другим священником Лободою.

— Сідайте з нами, пане четарю! Просимо. Це, що правда, дуже невеселий стіл, а ви, хто знає, чи не воліли б коло гарних личок... Але хвилинку посидьте вже з нами! — запрошує його Сріблярчук.

— Отець канонік такі ласкаві...

— Пане Летивітер... Ви тепер у нас такий милий гість. Старшина — просто з фронту!

З Летивітром познайомився о. Сріблярчук, як той ще приїздив на гімназійні курси. Тоді він був для о. Сріблярчука студент. „Ти...“ — кликав його. Тепер він „пан четар“. Летивітрові спершу трохи ніяково. Не знає, що робити. Але так його вітають, так запрошу-

ють, що мусить сісти. Починає прислухатися до розмови.

Розпитують Заячківського про „Національну Раду“. Він тільки-що вернувся із Станиславова, із засідань Ради. Про ці засідання знали вже із часописів. Знали, що прийшла на дневний порядок земельна справа.

Тепер, коли два послі сіли коло столу, розмова обертається зовсім природно коло земельного питання.

Летивітер сідає коло столу, коли вже розмова на цю тему була в повному ході. Перервана на хвилинку, починає вона плисти далі рівним руслом. Летивітер дуже радий, що не змінюють теми й не розпитують його про справи на фронті. Слухає мовчки...

— А що ж будете робити з ерекціональними ґрунтами? — питається о. Лобода.

— Цього ще не вияснено, — мовить Заячківський. — Взагалі є ще дуже багато спірних питань. До них належить теж земля священиків.

— Знаєте, що я вам скажу, пане докторе? — починає спокійним голосом о. Сріблярчук. — Про мене — заберіть усю мою землю. Я що-раз більш починаю схилитися до погляду нашого владики: або церква — або господарство.

Ці слова Сріблярчука впроваджують ве-
У хуртовині, II.

селий настрій між розмовців. Для нікого це не в таємницею, як основно розходяться погляди обох: Єпископа й Сріблярчука.

Де-хто починає сміятися. Та Сріблярчук підводить поважно свої брови вгору, неначе б не міг вийти з дива, чого тут сміятися.

— Я не жартую, панове! — мовить. — У мене виходить тільки клопіт з тією землею. Сам обробляти — не можу. Тримати управителя — за мало маю землі, не оплатиться. Давати на половину — буду мати тільки непорозуміння. Пускати людям поле в аренду окремими шматками — за гроші, — то в-одно торгуйся, в-одно ставай у ролі податкового ексекютора... Найми в гурті всю землю одному — і люди незадоволені і державець мене завсігди обдурить! Не краще, щоб мені дали платню, а землі, щоб мені оставили на картоплю та на петрушку?

— Це ви так кажете, отче каноніку! А що скажуть інші? Що скаже от хоч би присутний тут о. Лобода?

— Пане докторе! Мене не рівняйте до отця каноніка! — застерігається Лобода. — Отець канонік має працю в місті, я на маленькому селі. Та й літами я не рівня отцеві канонікові. Як би не було в мене праці при господарці, я міг би урватися з нудьги. Колись — колись і я буду тужити за спокоєм.

— Отак то завсігди буває! — мовить Заячківський. — Земельна справа — не така вже проста, щоб сказати: беру землю, даю платню й готово! От масте, панове, приклад. Двох священиків — один з міста, один із села. Один старший, один молодший. І яка з того розбіжність у поглядах. Скільки тут психічних моментів! А хіба ж це всі вже? То аж голова сохне, коли призадумаеться над усіми тими, здавалось би, побічними питаннями, та в самій річі дуже важними, хто знає, чи не важніщими, ніж реальні, матеріяльні. От у цих психічних моментах земельного питання лежить чи не найбільша трудність розв'язки цієї справи. Кажу панам, аж голова сохне, як прислухаєшся до всіх тих розмов, розправ, жалів, побоювань...

— Ей, пане докторе, будьмо щирі із собою! — почав хітотати директор Сміливий. — А вам вашої земельки не жалко?

— То називається тепер: „будьмо чесні із собою“, пане директоре! — доповідає Сміливному професор Сумний.

— Все одно, пане професоре! Будьмо щирі, будьмо чесні із собою!... Може то від того, що й ви мусите зробити жертву із своєї земельки, так сохне в вас голівка? Хі-хі-хі...

Заячківський подивився на нього своїм довгим спокійним поглядом.

— Ваша правда, пане директоре! Треба нам бути чесними із собою. В першій мірі тим, що рішаємо про земельне питання. А то так важко бути чесним із собою, коли маєш сам собі відібрати землю...

— А не кажу ж я? Хі-хі-хі... Як то я добре вцілив...

— Добре стріляли, пане директоре, але погано вцілили! Погано... — посміхається сумно Заячківський. — Нас там є дуже багато таких, що маємо землю: кількох дідичів, десятки священників, ще більш десятків селян, і то багатирів. Дідичі — ну, одні спускаються на дно, одні бороняться. Священники — коли б свою землю захистили!... Селяни, коли б з дідичами й попами справилися, а про те, щоб і вони могли пожертвувати щось із своєї землі, ані в думці ні в кого з них. Кожний прикроює „максимум“ землі, яку може задержати одиниця, до своєї землі. Один десять моргів, другий п'ятнадцять, третій сорок, ще инший вісімдесят. Кожний так, щоб своєї не стратив ні шматка.

— А яке ж „максимум“ відстоюєте ви, пане докторе? Двіста чи п'ятьсот моргів?

— Панові директорові сьогодні весело! — мовить Сумний. — Ей, шкода, що вас там нема! Але ви одно забуваєте, пане директоре, що значить висунений у „Національній Раді“ принцип: трудова земля.

— Земля, на якій хтось своїми руками працює... Це як-раз добре для пана доктора Заячківського...

Заячківський прижмури́в очі, дивлячися на директора. Потім схмарив чоло. Починає говорити спершу спокійно, потім в-одно захоплюється своїми словами, розпалюється...

— Хочете знати, мої панове, то я скажу вам щиро. Я перейшов велику трагедію у своїй душі. Як-раз тільки-що купив землю й уже мушу радити над тим, що робити з поміщицькою землею.

— Із своєю? — питається Сміливий.

— З поміщицькою, пане директоре! Ото ж і своєю. З одного боку всі мої великі надії, звязані із землею...

— Важко бути чесним із собою...

— Як-раз хочу бути чесний із собою, пане директоре! Тому говорю при людях те, що почуваю, від чого страждаю, що забірає мені мій спокій. Як-раз хочу бути чесний із собою. Не можу затаювати, що з тією землею вязалися в моїй душі великі надії. Не особистого матеріяльного щастя. Навіть не особистого морального. Матеріяльного добра моєї землі! Великої рільничо-промислової праці при допомозі, або на підставах землі! І в одну мить усе те розвівається. Бо по ту землю простягають руки... безземельні... Я довго зводив боротьбу в своїй душі. І скорився не-

минучому. Скорився долі. Сказав собі раз на завігди: запізно прийшов!

— Або заскоро! — підповідає директор Сміливий. — Хі-хі-хі...

— Або заскоро, пане директоре! Але не в тім річ, що прийшов заскоро до землі, тільки заскоро зродилася в моїй душі постанова що-до моєї праці на землі й при допомозі землі. Тепер одно передо мною: землю мушу втратити. Виринає питання: чи мають з нею розвіятися всі мої пляни, всі наміри, всі постанови? Ні! Не сміють! І тут починається в моїй думці нова праця: як виконати все те, що задумав, — серед нових, змінених відносин. То не штука було робити, маючи варстат праці!... Але тепер, коли передаси цей свій варстат у інші руки — роби без нього! І тут починається чесність із собою! Треба великого завзятку, щоб у таких обставинах не залишати своїх ідей. Одно знаю: хто хоче дійти до ціли, — дійде!

Летивітер слухає цієї розмови спершу бай-дуже, потім починає зацікавлюватися нею. Який відмінний світ від того, що він у ньому живе! Вони там на позиції дбають про одно: щоб з ворогом справитися. От що в них на думці. От що найважнішим їх завданням! А тут пливе життя в новому руслі. Тут наладжуються вже нові основи життя. Під захистом їх баґнетів твориться нове життя.

Але ось розкрилася перед його очима одна картина того нового життя. Одним оком подивився на неї і яка страшна трагедія розкрилася перед ним. Скільки страждань у цих людей! І для чого це все? Пощо?... Хіба ж уже кінець усьому? Хіба ж ці люди не розуміють, які важкі змагання йдуть там на фронтах? А як прийдуть невдачі? Що лишиться з усієї їх праці? Чого було стільки страждати, побиватися?...

Немає відваги висловлювати своїх трівог. Не хоче виповідати своїх сумнівів. Хіба ж то тільки в них трагедія в душі? А в нього? Не сидить він тут і не видивляє надармо своїх очей?

Приїхав на три дні — й поїде. Сьогодні міг бачитися з нею. На біду сьогодні те арештування Ляхів. Чи прийде пані Лімницька сьогодні?...

Ця думка муляла йому душу від першої хвилини, як тільки дізнався про придержання двох шпиків. Знав, що мусить піти одно за одним. І знав, що це відбере йому всю приємність відпустки. Поїде, не маючи змоги бачитися довше, розмовляти...

До його ушей долітають згуки пісні із залі. Веселої сильної. Бере його досада, що він не там, не в гурті, що й він не може веселитися з іншими!

Що йому робити? Сидіти тут і страждати

болями, трівогами цих людей? Кинутися до гри в рулетку? Гидко. Не всілі. Ще пів години ждатиме і втікає.

Сяде на сані й поїде до Коломиї. Нехай вітер у полі розганяє його сум, його важкі думи. Коли не в щасті, в роскошах, серед радощів — то нехай не блукається тут самотній серед людей! Бо хоч там, серед поля, він буде сам один, він почуватиме в одному полекшу: втікатиме від свого душевного страждання. Може забуде там свою журбу. Вернеться до боєвої лінії. Там не відчуватиме самоти. Там знайде забуття... Там...

Що це? Чого вони встають? Що сталося?...

Дивиться. Прислухається. Чує шепоти. Бачить, як увесь гурт людей, що сиділи досі коло столу, встає, йде...

Що?

Зося... Пані Лімницька?... Роман?...

— Уперше, відколи тут живе, в українському товаристві...

— Що сталося? Що сталося?...

Слухає цих розмов і не розуміє їх. Захоплений течією, пливе разом з усіми. Підходить. Вітається. Бачить збентежений погляд пані Лімницької. Чує тремтіння руки Зосі, коли вітається з нею... Не може спам'ятатися, що сталося... Чує, як до лиця йому напливає кров...

Водить очима по кімнаті. Нікого не пізнає.

Нічого не тямить, що було. Не знає, що тут говорилося. Забув, про що він думав...

Як тут в одну мить усе змінилося...

Над вечір була заля засідань громадської ради й поліційна вартівня повна людей. Сходилися юрбою під магістратським будинком міщане, селяне, чоловіки, жінки, дівчата, парубки. Ставали в гурті, прислухалися до розмов. Ніхто ні про що не розпитував. Усяке слухає, що оповідають у гурті.

Всі розмови зводяться до одного: Хто вже сидить?... Як зловили?... Як вели?... Що діялося в хаті?... Оповідають, що в-одно приходять до команданта жінки, діти — плачуть. Їх не пускають побачитися із своїми...

Врешті обмірковують, хто ще остався на волі такий, що повинен би був сидіти...

Що кого боліло, виповідають з душі. Шукають розваги за свої жалі, за давні кривди, за великі й дрібні страждання. Коли дізнаються, що їх кривдник теж сидить під ключем, посміхаються їх очі. З грудей спадає важкий камінь, що їх толочив. Відпадає від серця червяк, що довго вже там муляв. Заспокоюються.

Поважніщі господарі виділюються з юрби. Йдуть до середини будинку. Розсідаються одні на кріслах і лавках, інші вистоюють у гуртках. Курять папіроски, люльки. Обсоту-

ють себе туманами диму, купаються в його синяві... На стінах висять портрети давніх бурмістрів — у шляхетських старопольських одягах — ті найдавніші, в світському панському убранні — ті новіці. Дивляться на небувалу в цій залі юрбу, крутять носами від непривичного диму люльок — дивуються...

А в юрбі обмірковуються події, які пересувалися через цю залю, через канцелярії цього будинку. Перемішуються одні з одними — новіці з тими з давніх часів. У кожному гуртку инакші. Спокійно, байдуже нагадується все, що колись боліло, що видавалося найбільшим нещастям, що душу хвилювало, злістю у серцях накипало. Згадується тепер усе те зовсім спокійно. Як би цих людей не тикалося, як би то не вони ті болі перестраждали. І зараз влітається в такі згадки почуття перемоги. Як то часи змінюються. Хто б то був подумав, що пани сидітимуть колись там, куди мужиків закидали?...

Немає після таких слів ні радощів, ні сміху. Ледви затаювана посмішка замерхтить на лиці, або тільки на устах, і неначе б соромилася сама за себе — щезає. Поважні вирази лиця, повага в голосі, в доборі слів. І коли проскакує крізь уста зїдлива замітка, то тільки, щоб остаточно душу розважити.

Вже почало зовсім смеркатися. Вже по-

розбігалася зпід будинку жінота. Гнали її додому господарські обов'язки: треба товар годувати, корови доїти, лагодити вечерю. У довгих рядах, поперек усієї вулиці, тягнуться дівчата. Рука об руку йдуть так твердо одна поруч одної, що творять непрорідний мур. За ними підбігають парубки. То по одному, то гуртками коло одної-двох. Ідуть важко, гримають великими зімовими чобітьми до землі. Сміхи, веселі розмови. Залицяння парубків, наємішки дівчат.

Чим далі — втихає все довкола магістратського будинку. Й обидві залі в будинку починають проріджуватися. Хто має на голові обов'язок, з яким не впораються жінка-діти, хто не має наймита в хаті, мусить іти, хоч як йому жалко: кличе його господарський обов'язок. Остаються дукарі й голота. Одним нема до чого квапитися, одним нема чого квапитися. Робота зробиться й без них.

До залі засідань входить старий громадський слуга Посмітюх. Ледви тягне за собою ноги. Шниряє по залі, когось шукає. Побачив. Підходить до Токаря, що стояв з Дідиком та ще кількома дукарями й питається грубим, поцуриим голосом.

— Давати світло, пане Токар?

— Давай, давай! — не звертаючи навіть уваги на цю мізероту, мовить коротким наказом Токар.

Посмітюх схиляє голову на знак згоди. Як прийшов сюди з поважним, насупленим лицем, так ні одна зморшка не здригнулася на ньому. Як прийшов так і відходить — байдужий на все, що тут діється. Байдужий на те, хто дає йому накази, кого він слухати має, кому прислугув. Вже більш, як сорок років, він сувається по цих кімнатах. Скільки не бачив, скільки не пережив — одно зрозумів: усе минається, все проходить. Найбільше лихо минається. Й коли приходить нове — якою дурницею, якою дрібничкою видається те давнє, що так у душу відалося, що ось здавалося не видержиш... Минулося! І це минеться! Усе минається... Тільки ті зморшки на чолі, на лиці, ті карби на душі ніколи не щезають... Чим більш їх падає на голову, на плечі, на душу, тим важче погинається людина до землі. А раз погнулася — не випростається ніколи. Чим далі в літа, тим важче від тих карбів, тим ближче до землі. Тим більш похмурою стає людина. До землі поораної в скиби, уподобнюється.

За хвилинку з'являється світло на столі під вікном. Прояснює дими на кімнаті, зарисовує тіні на стінах. Оживлює розмову.

— Кажуть, що пішов ксьондз і не вертається.

— Кажуть, що пустили.

— Не мудро. Старосту пустили. Ксьондза пустили.

Хитають головами.

— А я вам кажу, що від того добра не буде! Отак один за одним та й пощезають. Не добре ті наші пани роблять!...

— Молодики...

— Ей, кажіть!... Не так ті молодики, як ті старі!... Цілий день забігають до команди...

— Не на моє виходить? — питається Дідик. — Попалися нам раз у руки та й пуста наша втіха. Як думаєте? — звертається до Токара. — Може б... гааа?...

— Або я знаю...

— А що?... — питається якийсь цікавий.

— Та я кажу... може б ми так... гааа?...

Цікавий крутить помалу головою.

— Може...

— Правда?

— Можна б...

— Я не кажу? — радіє Дідик і хитра по-смішка скаче йому в очак.

— Треба б до ночі...

— Пани на забаві. Чуєте, як музики ріжуть? Як співають!...

— І ми тут вріжемо. Будуть співати...

— Хе-хе-хе...

— Хе-хе...

Дідик відбивається помалу від гурта. Йде

до поліційної вартівні. Моргає на кількох вартових козаків. Вони встають, ідуть за ним. Пішли на двір. Радяться.

Дідик вертається за добру хвилину. В залі стає душно. Спершу від таємничих шепотів. Потім від непевних дум, які заройлися, перелітають від голови до голови, від очей до очей. Ніхто не говорить уже про це, але всі знають, що буде... Виповідають усякий товаришам поглядом очей свої думки. Дістають блиском зіниць згоду. Ще й нові думки доповідають. Нічого — тільки вогні очей жевріють, дикі блискавиці мигають крізь залю. Від того стає людям душно в грудях. Мусять кожухи розпинати — так пріють.

Дідик іще раз виходить до вартівні, викликає Посмітюха. Стає з ним у кутку залі й шепочуться. Ніхто не наближається до них. Посмітюх слухає. Не змінюючи виразу свого лица, хитає головою на знак, що розуміє. Гурти на залі намагаються не звертати уваги на те, що діється в кутку. Але мимохіттю то цей то той кидає в той бік очима й зараз відвертається. Потім уже тільки крадьки слідкує за тим, що там чиниться. Дідик усе ще розяснює щось пошепки Посмітюхові. Видно вкладає йому важкий тягар на плечі, бо старий слуга ще більш погнувся. Питається:

— Багато?

- Так.... досить...
- Грубої?...
- Гнучкої. Щоб приставала...
- Розумію...
- Ну, йди...

Коли вийшов Посмітюх, ніхто не розпитує Дідика, про що вони балакали. Всі знають. Ще більш того знають. Уже бачать, що має прийти. Що прийде...

Боязкіщі наближаються помалу, непомітно до дверей. Стоять хвилинку біля одвірка. Крутять папіроски. Закурюють. Поправляють кожухи. Виходять. Інші знаходять собі діло як-раз до тих, що вийшли із залі. Вибігають. Ніхто не цікавиться ними. Не спиняє. Не задержує.

Западає втома доживання.

Дідик наближається помалу до столу й здуває світло лампи...

— Ая... ая...

Темно в кімнаті. Тільки вогні з папіросок, вогні з люльок жевріють у темноті й притухають.

Хтось відчиняє двері від вартівні. Лишав одчинені. Вертається. Чути, як здув хтось у вартівні світло. Тепер уже скрізь темрява. Якісь постаті сновидаються сюди-туди. Хтось перешіптується. Питається. Йому відповідають. Відходить. Чути, як бренькнула шабля. Знову тихо.

Минає час помалу. Важко дихається людям. Хтось зітхає... Знову тиша...

Чаланає якась постать. Пізнають важку старечу ходу Посмітюха. Щось падає на землю. Розсипається. Знову чалапання. У дверях стогін. Тихо...

Чують тверду ходу вартового. Скрипіт ключа. Гострий голос:

— Бурмістер Голяковський!..

Йде двох. Наближаються. Голяковський спиняється. Якись руки потрутили його до середини. Хочє кричати. Хтось заткав йому уста. Зачиняються двері. Важке тіло падає на ослін. Толочаться ноги в чоботях. Сіпають. Тримують. Кленуть. Падають удари. Один, два, три... десять... Далі... далі... Хтось стогне. Харкотить. Хочє кричати. Крик загибає в завязаних устах. Дике хрипіння.

Удар ліщини.

— За моїх дві корони до Камянца.

Новий удар...

— За мого сина в Італії.

Новий...

— За мою жінку, за форшпани!

Новий...

— За мої коні!

Ще...

— За моє збіжжя, за реклямацію! Ти сукий...

Далі... далі...

Дико. Звірсько. Без пам'яті. Мішається все в один згук... Удари, божевільні вигуки, хрипіння жертви, сопіння озвірілої юрби... Тупіт чобіт... Прокльони... Вже не кричать, вже харкотять, випльовують дикі голоси. Незрозумілі... Молотять...

Хтось кричить: „Досить!...“ Не помагає... Хтось шарпає помацки. Відтручає людей. Виринає жертву ненависти з озвірілих рук. Кидає її до сусідньої кімнати. До третьої. Посилає туди вартового.

Вводять другого. Секретара Здзярського. Те саме. Ті самі болі юрби. Ті самі поразунки. Така ж помста. Звірська. Одчайдушна. Що від років накипіло... Все пригадали. Все виповіли. Нічого не забули. Не залишили нічого. Доки не перебрали всіх своїх болів, доти не гамували своєї злоти. Ніхто не вставлявся... Сіпанина, метушня, аж тоді спинилася, як мліли руки, як утома з рук знаряддя помсти викидала. Уже й його туди ж закинули. Тепер стогнали. Зітхали. Приводили себе до пам'яті. Заспокоювалися.

Стільки болівросло в мужицьких душах, що не так легко було їх вирвати із серця з корінням. Відвели трохи душу. Тепер іще хрипіли, як роздратовані звірі в заперті.

— Вже всі? — падає рапаве слово.

— Уже!

— Ще ксьондза!

- Уже!
- Ще молодого ксьондза!...
- Дикий сміх.
- За мою доньку! — хрипить якийсь голос.
- Ще бабія! Ще бабія!
- Ех, як би тут зо дві молодиці... То б то почесали!...
- Давайте! Давайте!
- Не треба...
- Даваайте!... — крізьзубить храпливий голос.

У те змагання голосів у темряві вміщується веселий насмішливий крик:

- Давайте бичка! Справимо його!
- Ха-ха-ха...
- Хе-хе-хе-хе...

Помирюються всі. Регочуться. Як хрипіли із злости, помсти, так тепер регочуться. Душу приводять у свобідному реготі до рівноваги. Погоджуються всі, що ще ксьондза Кульчицького.

Уже не закутують голови, не завязують рота. Слухають, як пищить під ударами ліщини — сміються. Приговорюють... Один тільки скаженіє, той, що бє! Душу з нього випірає... — вигукує:

— Це за мою доньку!

Гатить:

— Це за мою доньку! Ти с. с...

Знову...

А інші регочуть.

— Добре йому так, бичкові!...

— Добре йому...

— Кличте бабів... нехай його справлять...

— Шукайте ножика...

— Ха-ха-ха...

— А хочеш дівчини? Га?...

— Га-га-га... Га-га...

Яксь постать нависла над ним, плюнула йому в лице:

— Ти, кнурику, за дівками?... А будеш?...

Будеш?...

— Ха-ха-ха...

— Ще схочеш, кнурику?

— Який це кнурик! Це громадський бугай!...

— Ліценціонований...

Вся зала розходитьсь від реготу.

— Гвалту! Йой-йой! Гвалту...

— Гвалту дівчини хочеш?...

— Га-га!...

— Пициш? А як з дівкою був — пицав?

— Ха-ха-ха!... Пицав! Та не так!...

— Га-га-гааа... Ха-ха...

Ще молотить розюшений батько.

Уже помалу розходяться... У веселому настрої... Серед сміху, серед жартів... Котиться регіт ще довго в ніч вулицями... Регіт розваги...

Весна прийшла рано.

Південний теплий вітер у перших днях березня, що хвилями переминяється в гарячий оркан, починає топити нагло сніги на полях, шляхах, у придорожніх ровах. Захоплює села в болоті. Всю околицю, вкриту досі пухким килимом зими, перетворює в одну мить у велике, бездонне багновище. І тільки тут і там білють та сіріють снігові острови...

Здавалося, що всякі військові рухи спиняються на довший час.

Розмокли поля, багняними річками спливають польові доріжки. Западається у болоті мурований шлях, розбитий грузовими возами й гарматами. Скрізь на ньому бездонні калюжі. Колеса возів загрузають вище осей, коні чалапають нога за ногою, по животу муляються у грязюці...

Ледви верхом перебеться на коні стрілець — єдина сполука фронту із запіллям, із світом...

Та, навпаки дожданню, починають виринати в селах здовж залізничного шляху на захід від Городка зовсім нові відділи. З'являються цілі сотні. Що досі гуцульський

курінь і сусідні куріні восьмої бригади від січня тривожили польські транспорти з Перемишля, а від половини лютого, коли наспіла сюди сотня Усусусів Летивітра, стояли в завзятих боях і несли на своїх плечах відповідальність за відтинок на захід від Городка, — всі вони побачили себе раптом дрібною військовою одиницею серед сотень і курінів, що почали виривати тут і там... тут і там... напливати до всіх сіл.

Приходять люди здорожені, заболочені, ледви ноги добувають із грязюки... Але поки йдуть — ідуть бадьорі, завзяті! Хоч би й сьогодні в бій!... Гірш уже, як спиняться... Та й коли б на довший час... То ще б...

А то — ні!... Ще не притішов край їх недолі. Що ходили болотяними шляхами, що проходили крізь розбиту грязюку по селах, — думка в-одно в кожного була: колись воно скінчиться... Колись воно мусить скінчитися... І замість діждатися зміни — знову опиняються в селах, де вже не тільки весняне болото дошкулює, — сколочене, розмішене сотками й сотками ніг, чобіт, возів... Де вже сам терен багновинний, що й серед літа по дожджеві хіба горбами переплигуй — здовж річки пройти нікуди... І де на весну люди взагалі не розуміють, як можна по сухому, по твердому ходити...

Коли ж у додатку спиняється трохи їх

похід і не знати, чи на довго, й не знати, куди далі... починає відатися в серця й у думки стрільців дух розладдя. Чи похід по болоті настроює їх так погано, чи відчують у своєму безкраєму мандрюванні відсутність усього, що має всяка людина: недостачу сухих чобіт, теплого одягу, чистої сорочки... Коли хто про щітку до зубів згадає, про мило та теплу воду — то насміх великого гурта став йому відповіддю...

Так їм усе лізе тепер в очі, до злоти доводить!... Починає тяжіти їх душі оця війна... І звідки не зринає тоді серед стрільців дух зневірря...

Шукають за причинами свого безцільного мандрювання...

— Невдачі й невдачі — от що!...

Де ж причини?... Чого вони сюди прийшли?... Що пригнало їх у таку чортову багнюку?... Що далі буде?... Відповіді немає...

Починають підозрівати всіх без розбору...

Завішення зброї в останніх днях лютого — ось що їх сюди пригнало!... Треба їм було ще одного завішення зброї!... Чортові воно було потрібне! Щоб ще одно розчарування...

...Як Ляхи добилися свого — зірвали... Як їм уже не треба було...

Починають, як нитка з мички пряхі, снуватися довгі, безплідні розмови про безупинні переговори з Ляхами, про завішування зброї,

перемирря, що в-одно скріпляє ворожі сили й становища, забезпечує Ляхів перед остаточним ударом.

Не можуть ще забутися в думках стрілецтва переговори у Львові. Здається, не забудуться ніколи!... Як міль, гризуть вони в серцях. І блиски з очей падають у кожного від самої згадки про ту тяганину сюди-туди, що довела їх до здачі Львова, що викинула їх із столиці.

Ще більша злість спалахає, коли балачка сходить на січневий наступ на Львів. Уже були заняли львівські передмістя... Ще один удар: — візьмуть ціле місто!... Аж тут... антантська комісія. Переговори... Поки Ляхи не підвозять до Львова війська, муніції...

Січневі переговори військових делегатів із місією Бертелемі, у яких брав участь з наказу головного командування отаман бригади Усусусів Коломиєць, не осталися таємницею для війська. Їх вислід і наслідки зродили підозріння, що місія держав Антанти сидить у Львові, щоб берегти польської справи.

Де ж був її голос, як тільки заламався січневий наступ на Львів?... Замокля?... Відразу?... Вже її не було потрібно?...

І знов аж, як новий наступ зпід Любіня являється небезпечною загрозою для Львова, як Ляхи втікають і ховаються серед мурів міста, знову місія? Га!... Тепер уже стукає

грімко, бучно своїм кулаком переможня Антанта! Шматкує українську Галичину демаркаційною лінією на двох! Відриває шматок живого тіла із Львовом і Бориславом!... Диктує українському урядові, щоб забірав свої війська із своєї території!...

Яка ж сила змогла б виконати це сміливе жадання?...

...О, не діждали б! Скорше б увесь Державний Секретаріат опинився на Дуброві, ніж би він нас рушив з наших становищ! — шумить у розмовах серед стрільців.

...Але свого Ляхи добилися! За три дні завішення зброї не перекинули вони з Польщі до Львова всього, що тільки хотіли?...

...А ми не послали ще й комісії до Городка, щоб дивилася зверху на мішки у вагонах?... А що в мішках?... А — під мішками?... Що взагалі в потягах?...

...Що вдень, а що вночі?...

...Не наскочили наші на віз із екразитом? з бомбами?...

...То ж то жарять тепер Ляхи наших цими бомбами!...

...До чорта нам тих комісій! До дідька тих переговорів! Тут... як не прийде до мордівні на ножі і то не тільки з Ляхами, але й із своїми, із своїми... то не буде тому кінця...

Такі й подібні розмови не втихають серед

війська. Обурення на антантських посередників від першого проїдисвіта Вілзма до останньої місії Бертелемі... Ярке обурення на державних секретарів, що дають себе водити всяким проїдисвітам за ніс! Вибухи гніву на Національну Раду, що в-одно вміщується у воєнні справи.

І з тим завзяток на ворога й велика надія на щасливе переведення завдання найближчих днів.

Це вже ні для кого не остає таємницею, що почнеться сильний наступ.

Трохи заспокоєння вносить у ряди стрільців звістка, що Державний Секретаріят відкинув остаточно ганебний диктат антантської місії, — лінію Бертелемі. Але й на всіх, від команданта до рядового стрільця, й на кожного окремо лягає скелею важка відповідальність за вислід боїв у найближчих днях. Державний Секретаріят, відкидаючи образливий диктат, звернувся з покликом до війська: „...У ваших руках доля нашої держави!...“ Ще важче слово промовила Начальна команда: „Нехай нас розсудить залізо й кріс!“

І хоч які невзгоди були серед стрілецтва в ровах, на фронті під Львовом, хоч як скипають гнівом стрілецькі серця від усіх тих недостач, що їх доводиться терпіти, хоч ні правильного підвозу харчів, ні муніції,

хоч чоботи діраві, а на хребтах трохи не полотнянки серед морозної зими, а то й сорочок уже немає... хоч тютюну тижнями стрільці не бачать, дарма, що ті, хто вертається з краю, оповідає, скільки то тютюну в запіллі, аж серце слухачам крає, — хоч урешті за старшиною на фронті в перших рядах із свічкою шукай, а в Станиславові від них аж кишить, а у всіх містах, містечках, селах — боввих молодих старшин і не перелічиш і де-хто з них уже й військовий мундір встиг скинути, — все ж таки поклик Державного Секретаріату і Головного Командування оживлює енергію, скріпляє духа притомлених стрілецьких рядів, проганяє зневірря, яке вже починало закрадатися до фронтних курінів, головно тих, що довше стояли бездільно... Родить бажання чину...

Чалапають милями пішки в болоті, обдерті, босі, з ногами перемоченими у весняній грязюці... А прийдуть до села, де не візьметься охота на бадьорі балачки із селянами, теж перетомленими безупинним переходом цієї околиці з ляцьких рук у свої, винужданих ворожими й своїми ревізіціями, переслідуваних напастуванням ворога, що, було, влітає ордою в село. Нищить. Грабує... Де не візьметься в стрільців бадьорість до залицяння з дівчатами, які від кількох місяців переходять з рук у руки, розважують

вояцьку долю своїх стрільців, переносять знуцання ворожих... Що перед тими ховалися, що борикалися, що падали переможені, долю свою дівоцьку проклинали, то тепер, як бджоли до меду, липнуть до своїх, від радощів душі в собі не чують, від милих розмов у них уста не замикаються, від поглядів принадних, похитливих вони трохи очей собі не видивляють... Приходить вечір — і забави і смішки й охання в дужих стрілецьких обіймах. Уранці прощання...

„До побачення!... Вертайтеся щасливо!...“

І знову безкрає мандрювання стрільців болотяними полями... І тільки сонце душу розважає...

Вже останні села, вже й Годвишня, нове місце постою командування усусуської бригади... В уяві у стрільців уже й залізничий шлях мерехтить... Ночами чути перестрілювання патруль здовж шляху. Ось-ось уже, край чалапанню у подертих чоботях по болоті. Короткий відпочинок і почнеться танець. А може... може й висапатися не доведеться... Бувало ж — тільки прийдуть, уже торохтять кріси, йде бій завзятий. Не на забавку ж їх сюди збирають...

Але це тільки так їм увечері здавалося. Переспалися одну ніч і побачили себе серед такого неспросвітнього багновища, що душа докраю затемнилася...

Та й тут ще знаходиться лік на зневірря. Розмови одних з одними, тих, що прийшли, з тими, що тут жили, із стрільцями й селянами — вияснюють воєнне становище в цілій цій околиці, показують нове завдання. Цікавість родять...

Городок і села довкола нього на схід і захід — це терен найзавзятіших боїв від початку війни. Скільки разів Українці подавлять сильніше на Львів, Поляки відповідають з Городка на Угерці... на Любінь... Звідси загрожують в-одно частинам, що стоять на полудневому заході під Львовом. Наші кидають свіжі сили — починається змагання.

Слухають стрільці... Не знають вони ніколи ближче, що де діється, хіба бачать, що з їх сотнею — курінем... Тепер уявляються їм уже ті герці, що тут з ними починаються... Вони бачать себе вже в наступі на ворога, щоб його з иншого місця відтягти...

Вже коли вони під Городком, не душитися їм по селах у болоті...

Але й тут вдаряє їх по голові їхня проклята доля...

...А нагонять Ляхів до Городка, до Львова — чорт вискочить з переговорами!...

...Знов переходитимуть села з рук у руки. Знову творитиметься в них таке пекло, що гіршого й не треба...

...Нічого!... Коли б тільки Городок у наші руки!... Нехай спробують переговорювати... Заставимо замовкнути...

Починає з усього: з розмов з людьми, із півслів старшин, з наказів — повітати боеве повітря. Це й приносить відразу стрільцям розвагу. День-два й вони до праці... Стає їм перед очі завдання найближчих днів. Тепер уже всім ясно: вони переломлюватимуть ворожу силу на залізничному шляху коло Городка, відтинатимуть Ляхам сполуку Львова з Перемишлем і далі — з Польщею.

Сьогодні настрій нервовий серед війська. Одні знають де-що ближче, одні більш здогадуються. Від ранку все в гострому поготівлі. У ранішніх мряках потонув один курінь Усуусів, що вийшов із Годвишні й завернув у північно-західньому напрямку на Долиняни. Не довго тривало, як він щез із очей. Загубився в мряках. Інші в селі — то суються по подвіррях, то сидять у хатах, але кожний стрілець готовий в одну мить на завзив вискочити, ставати в ряди, відразу йти в похід.

Коло девятої години ранку прояснюється. Починають падати додола холодні мряки й ясне весняне сонце розсвітлює увесь краєвид. Вливає в серця стрільців кращі, бадьоріщі почування. Хто жалів уранці тих, що

йшли, тепер трохи не завидує їм походу в соняшному сятіві.

Та ось коло одинадцятої години падає збентеження на штаб усусуської бригади. Отаман Коломиєць, як сидів за розмовою з найближчими у своїй провізоричній канцелярії, і сміявся весело, схоплюється на ноги, підходить спершу до вікна, але зараз таки виходить на подвірря... З ним і інші старшини.

Дивляться — скрізь по селу стоять неначе мармурні постаті стрільців, задивлені у невідому даль, звідки гремлять крісові постріли, — заслухані в їх гомони...

Приєднуються до них своїми посталями й отаман Коломиєць і команданти курінів, сотень, чет... І їх очі звертаються туди, куди одійшов уранці курінь Усусусів. І вони слухають-прислухаються... Немає вже ні крихітки сумніву ні в кого, що в двох найближчих селах — у Долинянах і Добрянах — іде бій. Що ж би це? — дивуються... — Нічого такого вони не ждали.

— Наш наступ неможливий, — перебиває один мовчанку, — він же ж на завтра назначений.

— І Ляхів у цих селах нема — там стоять наші: пятий курінь тридцять шостого полку і гуцульський курінь! — мовить із здавлюваним віддихом другий.

Отаман Коломиєць приєднюється до цих сумнівів, сам своє збентеження доповідає:

— Я тільки, щоб люди не дармували, післав уранці один курінь Усусусів. Приготовлював його до наступу на завтра. Значиться, ні що інше, як тільки, що Ляхи наступають. Чи не дізналися про наші пляни — та й не намагаються попередити нас у наступі?

Слова Коломиїця нічого нікому не розяснюють. То кожний таке думав, усякий певен того.

Але було це таке загальне розяснювання навздогад, що годі на тій основі що-небудь будувати.

— Телефон! — кричить Коломиєць, не наче б із сну прокинувся. — Чому ще досі телефон мовчить?

І в ту ж мить відбивається від гурта скільки постатей і пропадає в хаті.

Коли інші ще заслухаються у гуркотіння крісів, коли так намагаються вловити з темпа й сили вистрілів розміри бою, вже торохтять край села два боєві літаки, підводяться в гору, починають кружляти над селом, поки не пропадають під облаками. Вже завернули в той бік, звідки грюкотить клекіт бою. Стрілою шибнули, вже ледви мерехтять сірими грудками на блідо-синьому небі.

Коломиєць рівночасно й крикнув, щоб

Йому подавали коня й закликав старшин до канцелярії.

— А що — телефон? Є сполука?

— Нічого немає, пане отамане! Все зусилля даремне. Ніхто не відповідає.

Тепер кидаються одні наперед других до карти на столі. Шукають розв'язки: нічого іншого, тільки ворожий наступ! І рівночасно скавулить без упину телефон — все ще надаремне. Ніякої відповіді. І та віма мовчанка ще більш усіх бентежить. Та в ту ж мить, чути тупіт, влітає спінений гонець на подвір'я.

За хвилю в одчинених дверях:

...Ляхи пішли з Вовчух на Долиняни й Добряни. Йдуть свіжими силами. Так нагло й сильно вдарили, що курінь тридцятьшостого розсипався. Гуцули й Усусуси здержують, але вже край села із цього боку. В селі — Ляхи...

Прогомоніла з грудей задиханого стрільця зловіща звістка, вдарила по головах старшин. Дала їм ту, бажану ними, певність.

Стоять, прибиті нею, немов зачаровані. І поки в кого розкриваються уста до запиту, Коломинець уже висилає два куріні у проти-наступ. Йде й сотня Летивітра — що стоїть тут постійною залогою. Вона знає цей терен! Вона вже тут змагалася!...

Уже виходять куріні, вже летить Коломинець із двома стрільцями на горб на північ

від села. Та ледви вилетів, ледви кинув очима на поля — зараз шле одного стрільця у здогін за курінями, які тільки-що покинули село. Завертає сотні. Дає наказ окопуватися за селом, забезпечуватися від Долинян.

Бо полями сіріють уже рухливі постаті стрільців. Відступають. За ними помалу посувається з Долинян польська розстрільна. Ще тільки за село вийшла, ще не зважається поки-що розвинутися на полях...

Коломийцеві стає ясно, що ворог проламався, наступає далі. Він опановує собою остілки, що може вже думати спокійно. Розуміє, що значить цей випад ворога у переддень їхнього наступу. Це ж може звести в нівець у починах усю приготовану ними акцію. То ж, поки піде ще тривога на інші частини, поки штаб перемінить плян наступу, — він мусить зліквідувати ворожий випад. Що б там не було, скільки б не треба вложити сили, він мусить спинити похід ворога, мусить відбити захоплені Поляками становища.

Гонець, що тепер прийшов із звідомленням, не приносить йому нічого вже нового. Він же ж бачить на власні очі, що Долиняни у ворожих руках. Дізнається тільки ще раз, що п'ятий курінь тридцятьшостого полку розсипався під наглим нежданим ударом Ляхів, а Гуцульський і Січовий курінь відступає в боях і спиняє ворога.

Кидає стрільця в село: загострює поготівля всіх курінів — кожної хвилини стояти готовими до бою. Сам заглиблюється в карті, роззирається в терені.

Його мізок сильно працює. Впало на нього неждано зовсім нове завдання. Замість наступати — він мусить відбиватися...

Але ж він не сміє спускати з очей свого головного завдання завтрішньої днини!... Треба звязатися з ворогом. Треба одно використувати для другого...

Та поки-що — боронитися!

О третій годині зполудня дає Коломинець наказ до протинаступу. Йдуть у бій три куріні: два Усусуські й Гуцульський.

Коломинець вважає недоцільним оставатися в канцелярії штабу. Не має ж він телефонічного звязку з Долинянами. Хоче на власні очі придивлятися боеві. Йде на свій ранішній обсерваційний пункт, на горбок за селом.

Поля між Годвишнею й Долинянами вкриті розстрільними, що попритаювалися в ровах, виритих нашвидку у вохкій землі. З того боку, від Долинян, ідуть ворожі розстрільни. Одна від одної у віддалі на двіста до триста кроків. Що дійде перша до наших окопів, розсипається. Видно, як затрачується її боевий лад. Її збентеження впливає некорисно на тих, що йдуть у наступ за ними.

...Ага! Не ждали спротиву? Думали, що розбили нас?...

...Ади!... Брачіки-Гуцулики!... Як списуються...

...Тримай, брачіку, тримай!...

Це Коломиєць із Гуцулами веде розмову на віддаль...

Він спершу любить картину, яку бачить на полях, мовчки посміхається. Чим далі — така певність вступає в його душу, що він сміється у весь голос при кожному захитанні ворожої розстрільної.

— А ти мой, хло', що собі міркував, що то що? Так собі в данци меш іти з села в село?... То, брачіку, з Гуцулією справа! То тобі, як вліпиться в землю, — як мур стоить!... Ану, чи через їх першу лінію пробється бодай одна твоя розстрільна?... О, не діждеш, брачіку, ні!...

Тепер уже розважує себе Коломиєць свобідною розмовою з тими кількома старшинами, що стоять коло нього й придивляються розвиткові, ходові бою.

Аж ось вмовкають усі. Дивляться... дивляться... Мов ізпід землі зринають гуцульські стрільці, що сірили на тлі свіжої зелені озимин. Схоплюються у весь ріст, не спиняються ні хвилинки, йдуть уже з криком вперед, далі вперед. Аж тепер став видно, чому?... На їх місце напливає нова сіра ме-

режка, що досі десь сиділа затаєна між горбами. Пересувалася від села, захована у заглибині... Друга, третя... Всі куріні розвиваються до бою...

Тепер уже видно, як не дожидаються зустрічі в ручному бої, як починають ламатися в безладді ворожі розстрільни. Одні, що найближче села, бачать, що діється на полях — завертають у село ще в сякому-такому ладі, інші, чим ближче боєвої лінії, не встигають уже задержати не то розстрільни, взагалі не можуть спокійно відступати, бо в їх ряди ввалюються клинами, збитою масою ті, що втікають у неладі з висунених становищ, із першої розстрільни.

— Добре войсько! Добре войсько! Нема що казати!... — затирає руки з насміхом Коломинець.

Аж йому чудно, аж сам собі не може видивуватися, чи це сон, чи на яві воно діється.

Довкола тихо. На всіх відтинках фронту тиша. І тут раптом звіялася хуртовина, захмарила їх овид і знову розійшлася...

Тепер уже сонце сяє в їх душах...

Чують крісові постріли...

То Гуцули так бють, так гатять по ворожих рядах.

І тільки помалу починають перекликатися дві лінії гомінкою розмовою.

Вже темніє. Село пірнуло в сутінках, уже

й на полях нічого не видно. І тим дивніше стає від того грімкого вогню, що завязався край села Долинян, а може й у селі. Як блискавки мигають вогні світляних мережок... блискають і потухають... і щезають у темряві ночі. А в них вплітаються нові світляні вибухи...

Душу Коломийця схвильовує нервове дождання. Тривожить його непевність. Не бачить нічого, крім вогнів. Не чує — крім пострілів... Не знає, які сили змагаються одна з одною, хто бере верх...

Гра блискавок серед темряви ночі говорить до нього таємничою мовою непевности... Нічні тіні закривають перед його очима дійсність, а блискавки пострілів обсотують його душу танком примарів.

Та ні він, ні його товариші-старшини не всилі одірвати очей від таємничого мерехтіння вогнів...

Чим далі — воно пересувається... щезає...

А постріли гавкають, гавкають, скавулять... Як зграя собак у лісі, коли допаде звіря...

По крісових гомонах знати, що бій розжеврив у всій силі. Увійшов у село... За село перекидається...

Летивітер до тої міри захопився боєм, що вже не пам'ятає, коли почався бій, не може

зміркувати, скільки часу минуло від початку змагання. Вже й того не знає, як довго вони потемку по-ночі наступають, гонять ворога перед собою.

Вже минули Долиняни, пройшли шлях, опинилися на горбах, усе в бої, усе в погоні за ворогом, який відступає, доводить їх до ліску на південь од села Вовчух.

І раптом блискає йому в голові смілива думка... Він аж спинився, так сильно його вразила. Відразу він перетворює її в одчайдушний плян ділання в найближчих годинах.

Цей плян ще не зовсім ясний. Не повний. Але раз він уже мигнув йому в голові — годі його позбутися. Дивна блискавка завзяття зажеврила в його очах. Нервово тремтіння переплигнуло через його костисте лице... Він бачить уже в душі, на якому становищі повинен його застати найближчий ранок.

Тепер тільки до діла. Щоб ніхто не знав, не завважав. Нехай куріні гоняться за ворогом. Він відлучить свою сотню й згубиться з нею в темряві ночі.

Та легше було подумати, ніж зробити. Його сотня в бої. Він встигає тільки малу її частину непомітно задержати, ту, що йшла з ним на правому крилі. Спиняє чету Гуцульського куріня. Разом — може сотню людей здержує від наступу. Мусить виждати,

щоб розстрільна згубилася од нього в тінях ночі...

Спинені ним стрільці не всілі дарувати собі, щоб тут і там не гавкнути ще з кріса. І тільки гострий наказ Летивітра ставить край тим буйним вибухам.

Рушають тихцем за Летивітром, пропадають у нічній темряві. Ніхто не питає: Куди? чого?... Веде їх короткий наказ:

— Вперед! За мною!

Ідуть мовчки горбами на схід од Вовчух, пропадають на полях, звернені лицем у сторону залізничного шляху. Йдуть вільно, певно, бо їх ходу заглушують постріли, що падають у сторону лісу від курінів ліворуч...

Аж ось уся сотня спиняється від гомонів, що вдарили в неї з краю лісу...

— Ручні ґранати! — чути шепоти здивування, тривоги. Бліді запити — без відповіді.

Помалу:

— Наші? — непевне питання.

— А вже ж... наші...

Тепер уже певність у висловах:

— Ляхи вже в лісі...

Бадьоро:

— Наші наступають...

— Але ж бють... Гооов... гарячо!...

Дивуються. Зачаровуються міццю бою...

— Нехай забавляються! — мовить Летивітер. Приводить свою душу до рівноваги. —

Краще для нас. Будемо мати більше часу.
Далі... вперед...

То йдуть горбами, то спускаються в яри, проходять озиминами, то знову вдираються на горбки — в обхід села Вовчух... Поки не добиваються до залізничного шляху... Не доходять до нього — спиняються. Ніхто їх не спиняє — у всякого вкопуються ноги в землю, замліває не тільки голос — віддих у грудях.

Тепер уже всім ясно, куди вони йдуть. І так цікаво, так цікаво, що аж ноги під усяким тремтять...

Стоять так добру хвилину в німому дожджанні, серед блідої тиші...

Ніщо не ворухиться, ніхто не дає знаку життя від залізничного шляху.

І ось несподівано від цього мовчазного гурта відривається мала грудка, скочується по схилі горбка, пропадає в сутінках ночі з очей...

Тихо — аж в ухах дзвонить... лящить... Чим сильніше гомонять у віддалі крісові постріли, тим глибша тиша тут залягає...

І серед неї затаюваний свисток...

Уся сотня хильцем, задержуючи найбільшу обережність, із запертим віддихом проходить на той бік залізничного шляху.

Тільки серця стрільців б'ють молотами у грудях. Не від жаху, не від тривоги — від почування радощів. Вони мають у руках той

недосяжний для них шлях, те джерело всього страждання, ту живущу течію що-раз нової ворожої сили у Львові!... У кожного думка в голові: знищити, розібрати, розбити!... Та поки призадумується над цим, уже мусить усякий далі йти, бо веде їх уперед рішучою своєю ходою командант.

Коли вже входили на горби на північ від залізничного шляху, Летивітер зміг спокійніше вдуматися в своє становище.

Аж тепер він бачить, на який одчайдушний чин він зважився! То там, на полях, серед бою видавалося йому забавкою. Як тільки зродилася думка, він вхопився за неї, погнався за здійснюванням її. Тепер він бачить, що відбився з однією сотнею далеко від своїх. Попався на ворожий терен, а ще як мало він наблизився до виконання задуманого завдання. Ліворуч, на захід од нього, йде залізничний шлях і там — стація, до якої він завзявся, яко змога скорше, дібратися. Поки біт кипить. Поки увага ворога увязнена бовним діланням... Тепер зрозумів усі труднощі свого фантастичного завдання... свого романтичного пориву...

Там десь здовж шляху, трохи більш на північ, розкинулося село Родатичі. Пройти до стації між залізничним шляхом і Родатичами — найкоротша дорога, але страшна вона йому видається. На кожному ступні цього

вузького терену він може наскочити на ворожу патрулю... Два-три стріли знівечать усю його працю, все його зусилля. Не остається нічого іншого, як іти в обхід села Родатич. Але коротша дорога така принадна, так його потягає... Він мусить усією силою панувати над собою, щоб остоятися перед спокусою. Тим більш йому важко не піти на приману, що заслухається в гомони бою, що кипить на півдні у Вовчухах. Вони напевно відвертатимуть увагу патруль...

Але з того краю Родатич в-одно розсвітлюють чорну темряву блискавки, що вилітають серед гудіння ворожих гармат, летять на Вовчухи...

Діяльність ворожої батареї, що стріляє з Родатич, утруднює Летивітрові завдання, але її загострює його завзяток.

Ще вагається, куди піти, її уже звертає свою ходу до села.

Вже наближаються до перших хат... Звістка, яку Летивітер дістає від селянина, що його витягають із хати, заспокоює його.

— Там, паночку, на полях, коло шляху патрулі її патрулі... Без ліку... Мені аж дивно, як ви пройшли через них.

— Ведіть! — коротко наказує Летивітер.

Ідуть багновимищами, ідуть горбами, минають хатки, дивуються типі, що починає скрізь западати. Вмовкають і гармати...

Проводир переводить їх поперек села. Тут уже найважче, щоб не збавити собі всієї праці. Та вони пролазять бездонними багновищами. Кому там у голові, що через халяви ллється багнане болото до чобіт. Коли мандрування крізь багна забезпечує їх від ворога...

Тільки вже майже коло стації почули крик патрулі:

— Стуй! Стуй!...

Летивітрові блиснула тисяча думок у мізку. І вилилася в одну: Задалеко ще від стації, щоб вдаватися в бій.

Поки патруля змогла зміркувати, хто йде, в якому числі — він крикнув самовпевнено:

— Свої! Глупісь! Кабані ці сє пшивідуйон? — заспівав на лад Краковян.

Почув у душі образу від своїх слів і враз із цим німе задоволення, що лайкою на себе й на своїх задурює ворога. Підходить їх кількох на віддаль штика. Два польські стрільці замовкають тихцем на віки.

Вони йдуть далі без перешкоди... Розсипаються на твердому ґрунті у розстрільну. Готовляться широкими крилами заперти в своїх обіймах стацію.

Їх не ждали... Їх ніколи не сподівалися...

Той огонь, який вони відкрили на залізничу стацію Вовчухи від півночі, коли увесь шлях і всі села від півдня — Довомостиска,

Вовчухи — й від півночі — Родатичі, Братковичі, — коли вся околиця здовж залізничного шляху в польських руках, — той огонь сотні Летивітра на стацію Вовчухи від півночі, коли на півдні від села йде бій, у селі польське військо, в Родатичах гармати — був для Поляків більш грому з ясного неба...

Серед нічної темряви таємничі тіни намагаються відстрілюватися. Але замість спротиву, замість боротьби, оборони — раптом усе втихає й розскакується.

Пусто... Тихо...

Не надумуючися, Летивітрова сотня обскакує стацію, розбігається сюди-туди, захоплює все, як найдалі. Летивітер з кількома стрільцями впадає на стацію... Яке ж чимале його здивування, як він застає тут людей, що в тривозі здаються від одного його слова.

Коротка розмова в'яснює йому становище: він попав на штаб усієї групи, що вчора приїхала з Перемишля, сьогодні вранці пішла в наступ... Тепер уже — розбита. Про це не мав штаб ніякої звістки — дізнався рівночасно з тим, як почався наступ на стацію. Це й розсипало патрулі... Це й оддало Летивітрові в руки штаб і все добро...

В'яснюється далі, що тільки командант з адютантом встигли втікти.

Летивітер просто не пам'ятає себе від ца-

стя... Так йому повезло... Забезпечув полонених, розсіяла стежі на всі боки, бережеться головню від Вовчух, де вся польська сила, хоч розбита, але для нього ще небезпечна. І на це все дістає ще одну веселу звістку, веселішу за все инше: Після перемоги над польськими бовними відділами в ручному бої в ліску під Вовчухами, вся польська резерва — більші п'ятьсот людей — зложила зброю. Усталилася в чвірки і здалася в полон.

Недовго вже жде Летивітер приходу перших сотень з Вовчух...

Яке ж було здивування переможців, що лагодяться до наступу на село Вовчухи й зустрічають у селі свої стежі, вислані Летивітром із стації. Було це таке неждане, що вибухам радощів краю немає...

Де не береться та свіжа сила у перетомлених бовм стрільців, що гонить їх трохи не на крилах до стації...

А тут уже Летивітер нищить стацію й залізничий шлях коло неї. Нищить його польськими вибуховими матеріялами, бо своїх і не було й у думці не могло нікому з них прошибнути уранці, що вночі, над ранком другого дня — вони їх тут потребуватимуть...

І тільки згодом згадує сп'янілий успіхом Летивітер про батарею в Родатичах. Надаремне йдуть стрільці обережно у наступ.

Батерія, увязнена болотяним шляхом, проїхати, втікти не могла. Хто встиг — з її обслуги — щезав на конях і пішки під заслоною ночі...

Гармати попалися з усім добром без бою в руки здобичників.

Веселий соняшний ранок скріплює радощі, подвоює енергію стрілецьких рядів. Небувале оживлення видно не тільки в рухах війська, — на кожному стрілецькому лиці, з кожного вимовлюваного бадьорим голосом слова. Давно вже не було такого жвавого гамору серед стрільців...

Сьогодні ждало їх найбільше зусилля, на сьогодні приготувався наступ з усіми тривогами, з усією непевністю успіху... Несподіваний випад польських сил учорашнього дня — довів до частинного зліквідування фронту. Тепер, замість воєнним ладом до наступу, частини пересуваються з наказу командування трохи не походним способом одні в напрямку Долинян, Вовчух, Родатич — займати здобуті становища — одні таким самим духом перемоги захоплені, хоч готуються до наступу на східні польські становища, на Братковичі й інші села під Городком здовж залізничного шляху, — такі певні перемоги, що йдуть до наступу, наче на свято...

Село Годвишня, місце постю команди бригади Усусусів, зрушилося в своєму щоденному житті до основ. Немає однієї людини незахопленої вислідом учорашнього бою, вчорашніх успіхів, великих надій та недалеке щасливе покінчення воєнного змагання. По всіх усядах — бадьорі розмови про те, що то буде за день, за два дні зі Львовом, як він не діставатиме поживи й підмоги із Польщі.

Найбільш захоплюється успіхами стрільців жіноча молодь. Кожний стрілець, що відходить на покінчення змагання, стає для тих дівчат уособненням України, яка врешті мусить звільнити їх від безупинного ворожого знущання. І хоч не одній жалко прощати соколів-стрільчиків — надія, що вони вернуться, що війна скінчиться, що запанує Україна на всій нашій землі, наказує забути про щеміння власного серця. Хто милий став душі за одну днину — вернеться — вже не на змагання — на спокійне життя...

І старі мужицькі лица, хоч які завсігди спокійні, хоч які недовіркуваті й обережні у своєму міркуванні — і вони підпадають сьогодні під чар успіху, радіють радощами стрільців і всієї громади. На тих перетомлених, зболілих лицах зявляється усмішка, що могла б свідчити про скріплений біль фізичний або душевний, як би не те, що

крізь зуби проскакують відрадні, хоч скупі, слова надії...

...Дай то, боже...

...Може, може вже раз...

...Ой, пора б уже, пора...

Хитають непевно головами, сами собі не вірять, що може инший час настати...

Навіть і звірина — й вона відчуває бадьорість людського духа. У коней погляди — ясні, голови — піднесені вгору, ноги — в танці-дрібущі. Тут і там веселе иржання, поки стоять на подвіррях, попривязувані до плотів здовж вулиць, — поки дожидаються своїх їздців...

Один тільки не радіє загальними радощами... Той, що повинен би найбільш гордощів почувати в своїй душі від учорапньої удачі своїх курінів. Не радіє соняшним днем, бовними успіхами, надіями на найближче майбутнє отаман Коломиєць.

Сидить у своїй кімнаті, заслухується в гамір у селі, який являється вислідом виповнювання його ранішніх наказів — і того всього він майже не чує. Сидить з очима вліпленими в папір, що йому принесла сьогоднішня ранішня почта.

Він прочитив його може вже з десяток разів — перечитує ще далі без думки, знаходить у ньому в-одно щось нового і про все відразу забуває...

Заглиблюється думками в недавнє минуле, переживає події у Львові, під Львовом, які так тісно звязалися із цим папером, із цим письмом, що обухом по голові вдарило його сьогодні вранці.

Усього міг ждати. Міг ждати провалу всієї боевої акції, міг ждати суду за нездарне поведення наступової операції, міг ждати негайної смерти від вибуху ворожої ґранати в його кімнаті. Але не ждав цього письма, яке найкраще його зусилля минулих днів поставило йому в найнижчий, найбільш ганебний злочин. Не міг ждати сьогоднішнього письма від Державного Секретаріату військових справ...

Хвилями сам собі не вірить. Перечитує ще раз заголовок письма — адресу. Ні, немає сумніву: це до нього, до нього, за підписом товариша військового державного секретаря.

...Як вони ждали, щоб Вітовського вигризти, щоб розв'язати собі руки! — стогне всим болем душі. — Карієровичі, бюрократи, антантські лаполизни!...

— Так! Антантські лаполизни! — гримить і товче кулаком у стіл.

— Хто такий, пане отамане?

Коломиєць кинувся в кріслі від цього запиту. Він сам був у кімнаті. Не чув, як відчинилися двері. Дивиться — стоїть перед

ним Летивітер — не стрілець, не людина — купа мокрого болота, грязюки.

— Бога бійся, що з тобою? Як ти виглядав?

— Ходив би ти, отамане, туди, куди я блукався вчора й сьогодні вночі! Та перелетів би ти сьогодні конем багновищами, де ні землі, ні неба, де болото під ногами, болото на голові, вище голови, на лиці, в очах...

— У мене болото в душі... — стогне Коломиць.

— У мене, — мовить із запалом Летивітер, — хоч на мені болото, у душі в мене — соняшно, розкішно, зелень, квіття!... У мене в душі так радісно... Який чудовий успіх!...

Його слова дзвоном дзвонять. Радощами сяють. І тим глибшою стає мовчанка Коломицьця, тим чорніщий смуток лице його вкриває...

Летивітер не бачить того. Він далі захоплюється своїм успіхом:

— Увесь штаб ґрупи підполковника Бекера взяли в полон. Чуєш! Увесь штаб!... Тільки командант утік... Захопили дві батерії артилерії, муніції без ліку, шість тяжких мінометів... А крісів, а полонених... Зліквідували всю ґрупу, яка йно-що приїхала з Перемішля... А що осталося в Родатичах і здовж шляху, — розлетілося на сто вітрів... От тепер погнатися за ними до Перемішля! В одній

хвилині можна б захопити місто!... Отамане! Посилай наших Усусусів на Перемишль!...

— Ти думаєш, у мене не було цього в голові? На першу звістку про ваші успіхи, про твій наскок на станцію у Вовчухах?...

І, перебиваючи сам собі, питається:

— Який тебе чорт поніс на Родатичі, на станцію у Вовчухах?...

— Недобре може?...

— Та хто про це балакає?... Але звідки та шалена думка?... Могли ж тебе розбити в пух...

— Я їх розбив... -

— Чорт у тобі сидить... Як я дізнався про твій наскок, хотів зараз кинути, як не всі, то дві третини наших сил на Перемишль — гнатися за ворогом, поки він капці губить! Бачиш, що в селі діється? То йдуть до Вовчух, до Родатич. Я хотів їх там зібрати і зараз післати жваві відділи здовж шляху на захід. Але... нічого з того, — доповідає голосом повного зневірря. — Читай...

І ткнув Летивітрові до очей письмо Державного Секретаріату.

— Читай!... Радій!... Чорти б їх!... Тупоумні, безголові!...

Летивітер перелітає очима письмо, дивиться пронизливо на Коломийця, починає ще раз уважно читати...

— Ні, я не розумію...

— Що тут багато розуміти?.. Судом, судом, воєнним судом мені грозять! Ще не розумієш?...

— Та це я читаю. Але за що?...

— За що?... Як — за що?... За те, що я сповнив свій обов'язок! За те, що перевів ексекуюцію на Білці, на тих бунтівниках, що обстрілювали наших стрільців, як відходили зі Львова!... За те, що наші жандарми висукали головного винувника бунту — попа, що як щур сидів у шпіхлірі в дворі серед мішків! За те, що я віддав справу під польовий суд, перевів докождження та затвердив присуд до розстрілу бунтівника, провідника бунту!... Ще тобі мало моїх злочинів?...

— Отамане! Коли ж це було?.. Уяви собі!

— Так! Коли це було! — мовить Коломиць розжалоблений. Заховує свій жаль під маскою насміху. — Тоді як ми опинилися за Львовом, розбиті, здеморалізовані... Коли чинний виступ такого одного села, такої одної Білки, міг нас до крихти розсипати?

— Коли ти, єдиний, що там тримав ще сяк-так усе в руках, наладжував фронт, творив ґрупу Схід, — впадає в його тон Летивітер, — одинокий, що відповідав за все — і ти не мав права поставити під суд організатора бунту, людину, що вже коштувала нас життя десятків стрільців і кількох старшин? — Викинув із схвильованих грудей одним відди-

хом. І далі, не допускаючи Коломийця до слова:

— А як би ти не зліквідував був із Воєвідкою Білки впору, не могло одно село розбити всі наші почини під Львовом?... Ти не мав права затвердити присуду польового суду? Ти мав ждати? Ти мав шукати світами за Державним Секретаріатом?... І тепер тобі за це сміють погрожувати військовим судом?

— То все ще байка! — мовить із насміхом Коломиєць. — Я це все стравив би ще. Жолудок маю добрий... Але далі... Вони завішують мені Дамоклів меч над головою! Вони роблять дальший хід цієї справи залежним від того, чи я скорятимуся від тепер у всьому головному командуванню!

З насмішливого — його лице приймає суворий вигляд. Із грудей вириваються грізні слова:

— А що ж то я?... Бунтівник? Ребеліант? Ворохобник?... Що ж то я — не признаю головного командування? Державного Секретаріату?... Бунтуюся?... Як сміють кидати мені такі погрози?

І знову бере верх насмішливий тон:

— Га-га! Розумію я їх! Чи не тому те все, що я — командант бригади Усусусів?... Усусуси їм сіллю в очах!... От що... Ге-ге! Знаємо! Знаємо наших!... Вітовського ви-

гризли! Тепер хочуть знищити Усусусів!... Бо в Усусусів думка в голові! Знищити думку! Знищити революційний елемент. Знаємо їх...

Не гамувався у висловах, не гамував свого голосу, тону. Запанувало ним найвище подражнення, бунтувалася до дна його душа.

Летивітер іще раз бере письмо Державного Секретаріату в руки, читає і — кидає його на стіл. Мовить:

— Нехай собі лежить. Прийде на все слухний час. Але чому ж це тебе має спляти в роботі?

— Ти хіба не розумієш цього письма...

— Думаю, що вже розумію.

— Вважай: Є командування, є штаб, є плян акції. Я — мала, дрібна одиниця. Яке ж моє завдання? Ясно означене — і справа скінчена...

— Але в часі виконання твого завдання наростає інше. І ти ловиш його.

— Я міг це зробити до цього письма — тепер не смію. Не так з огляду на свою особу — бо що я? І що вони можуть мені зробити?... Як радше з огляду на цілу нашу військову формацію Усусусів. Що ж лекшого, як розкинути нас на всі фронти по куріневі, по сотні, як мишей розбити, розігнати, виловити і — розв'язати нашу бригаду?

— Ні, я таки не знаю, чого ти побоюєшся...

— Не знаєш, що я маю робити? Я маю знищити шлях і ждати наказів. Чувш? Ждати, ждати наказів! А я тим часом без наказу розкидаю свою бригаду. Це можна було б зробити, коли б чоловік не стояв під загрозою знищення нашого стрілецького ядра! Бо, подумай собі: може удатися — і тільки я відповідатиму за непослух, — справа виграв, Усусуси вкриються безсмертною славою. Але може й не вдатися. Можна натрапити на непереможні польські сили в Перемишлі, можна попасти на ляцьку засідку коло залізничного шляху. Можуть інші групи — наше праве крило — не взяти Городка. Можуть урешті Ляхи у Львові, доведені до одчаю, кинутися нам на плечі, розбити, як не нас, то інші відділи... І за це все відповідатиму не я, Коломиєць, отаман і командант бригади Усусусів — відповідатиме вся Усусуська бригада, яка не від сьогодні костею в горлі, сімлю в оці і Державному Секретаріатові й більшості Національної Ради і новому нашому головному командуванню, тим ц. і к. генеральштаблерам!... Ні! Не смію пориватися на вчинок, який хоч би навіть у дев'яносто відсотках мав усі вигляди успіху й тільки десятьма загрожував формації Українських Січових Стрільців.

Його слова перебив телефон. Почалася розмова з командуванням усього відтинка в Рудках...

Коломиєць пояснює основно становище, витворене наскоком Летивітра. Дивним дивом після опису наскоку і названня особи команданта, четаря Летивітра, запитує командант групи, чи це австрійський старшина:

— Не розумію. У нас нема австрійських старшин! — сміється Коломиєць. Потім: — Ага... розумію... Ні, не з армії. — Четар Українських Січових Стрільців — студент!...

Сміються обидва з Летивітром.

— Чуєш, чуєш? — мовить Коломиєць, затикаючи долонею мушлю телефону. — Питаються, чого я випередив інші частини в наступі. Розумієш?... Не пощастить — винен Коломиєць, винен Летивітер, завинили Усуси, бо поквапилися! Заскоро вдарили!...

До телефону:

— Гальо... Гальо, гальо... Наш протинаступ почався зараз таки за Годвишнею. Так! За Годвишнею — місцем постою команди бригади У. С. С.... Так, Поляки дійшли в наступі аж до Годвишні... Що?... А хіба ж це моя вина, що я не знав про плянований наступ Поляків?... Як?... Резерви ще не прийшли?... А що ж?... Я мав ждати, поки прийдуть резерви й віддати себе з усією бригадою Ляхам у полон?...

Починає тепер пояснювати становище на лівому крилі. Ляхи втікають. Він міг би кинути два-три куріні Усусусів у погоню...

— Але ж збавимо всю справу!... Так... тим більш це потрібне, коли група Судова Вишня не встигла ще виконати свого завдання... і коли ще резерви не прийшли... Я розумію... Не мав же ж я дати себе взяти в полон тому, що ліве крило мало ширший терен... Я не докоряю... Я тільки висловлюю свій погляд, що як не підемо в погоню на Перемишль — байдуже — хто! — підкреслюю це ще раз, — байдуже хто, то можемо втратити всі дотеперішні успіхи!... Але ждати резерв — годі!...

Слухає, слухає... сідає в крісло, хитає головою.

— Добре, — мовить розбитий, — зараз даю наказ.

І, скінчивши розмову, звертається до Лєтивітра:

— Перший і другий куріні Усусусів замість на Перемишль мушу вислати під Яворів, під Янів, бо командування підозріває там польські сили. Заняти мають Кутенберг, Шумляни, Ожомлю, Бортятин і там ждати дальших наказів. Чувш? Ждати дальших наказів...

— Пішли мене, отамане, на Шумляни! Коломиєць подивився йому уважно в очі.

— На Перемишль? З одним курінем і то не повним?... з двома сотнями?... Ні. Ти відпочинь і вночі поведеш наступ на Братковичі і далі — здовж залізничого шляху.

— Отамане!...

— Ні. Письмо Державного Секретаріату: Наказ командування ґрупи. Звертаємося двома курінями на схід, під Городок. Такий наказ для нашої бригади. Кидаємо два куріні — на безділля, а як би Ляхи очунали — на відрізання, перебивання і тому подібне. Під Шумляни! Наказ — є наказ! Вони відповідають!

— Всі відповідаємо! — кричить в одчаї Летивітер.

— То було... колись... у полку Усусусів... Тепер є — Галицька армія. Тепер — Командування Галицької Армії за все відповідає. А ми — виконуємо накази головного командування і штабів ґруп.

— Яке безглуздя... кривавитися на Городку...

— Будь справедливий. Хіба ж ми знаємо, що діється на захід од нас? Під Судовою Вишнею? Під Хировом?... Тепер мусимо звернути всю увагу на Городок. Добути — або дома не бути!...

Становище, витворене успіхами дня сьомого березня — заняття Вовчух і Родатич та залізничного шляху між ними, — облекшує дуже переведення наступового пляну всього осередка й правого крила.

Зараз другого дня переїздить штаб усієї групи цього відтинку з Рудок до Годвишні; Годвишня опорожнюється внаслідок пересування бригади Усусусів на північ.

Уночі з восьмого на девятого березня в наступі на Бургталь і Галичанів попадається в українські руки цілий ворожий обоз, більш як двіста підвод з військовим майном. Чимало ворожих стрільців дістається в полон. Ще тої самої ночі приходить до сильного бою коло двох цеголень, у яких, наче в твердинях, тримаються довго польські відділи.

Цей бій за цегольні нагадує стрільцям безуспішне їх змагання за цегольні у Львові між Зеленою вулицею й Стрийським парком, змагання криваве, тим більш памятне, що на ньому заломився наступ на Львів. Не виходить їм із памяти та болюча невдача. Боятися й тут такого... Кидаються,

як тури, на цегольні і здобувають їх у ручному бої.

Та не встигли захопити залізничного шляху всього. Станція й частина шляху на південь і на північ від неї остається в руках Поляків. Там спиняються всі розбитки зпід Браткович, Галичанова і Бурґталя. Вони використовують природний захист, який дав їм залізнична станція із своїми будинками та численними маґазинами, сам шлях із насипами й ровами, врешті хати Городецького передмістя між ставом і шляхом та станцією. Не допускають на віддаль стрілу до себе наступаючих стрілецьких чет.

Команданти відділів бачать безуспішність змагання за станцію і спиняють наступ. І без того в них досить роботи. Одні забезпечують що найцінніше військове майно, захоплене в польському обозі. Не дожидаються, поки звільниться головний коловий шлях, перерізаний біля залізничної станції польською лінією. Висилають майно польовими дорогами на Братковичі, запрягають до одного возу по п'ять і більш пар коней. Інші забираються до найважливішої в цю пору роботи — до висаджування мостів — двох віадуктів коло Браткович — нищення залізничного шляху, розбивання рейок, порогів від Вовчух, аж під Городок.

Ця робота — нищення шляху — звязує частину стрільців на кілька днів.

Рівночасно із цим, зараз першого дня головного наступу, готується східня група під командуванням поручника Бандурки до удару на Городок.

Бандурка — це один з тих, що тримали фронт від Вовчух до Городка увесь час від січня. Як командант другого куріня восьмої бригади, обіймає він з початком січня командування над усім відтинком, перебірає важке завдання забезпечування фронту на захід від Городка перед проривом. Спершу обмежується до оборони, потім починає переходити в наступ. Висилає ночами в сторону Поляків малі стежі, які зразу непокоять ворога, по змозі нищать тут і там залізничий шлях. Стрільці його куріня набіраються такої вправи, доходять до такої одчайдушності, що темними ночами підсуваються до шляху, привязують до рейок, у тому місці, де їх дві сходиться, або закопують під пороги по чотирі й більше ручних ґранат, потягають за шнурок і втікають... Вибух розсаджує рейки й завдає Полякам завсігди на кілька годин роботи. Але найважніше: трівожить їх... Одна така стежа висаджує диманітом у повітря міст коло Браткович і перериває залізничий рух на кілька днів. Поляки виходять із цього приводу з рівноваги. Але доки зіма, доки глибокі сніги завалюють поля, годі їм здобутися на більше зусилля, щоб відсунути

Бандурку від залізничного шляху. Він затримує у своїх руках Угерці, Годвишню, Добряни й інші села в околиці Вовчух і Городка.

В половині лютого Бандурка зважається на сміливий наскок на Вовчухи. Темної ночі, серед сніговиці восьма сотня дістається під двір у Вовчухах, до місця постою польського командування... Криками „уррааа!“ вносять стрільці таку паніку, що польські старшини втікають у білизні, залишаючи коло ліжок свою одіж. Чимало їх дістається в полон. Стрільці Бандурки захоплюють телефонічну централю, обсаджують Вовчухи і нищать коло села містки на залізничім шляху. Залізничий рух знову спиняється.

Але цей наскок на Вовчухи доводить до сильних боїв на відтинку Бандурки. Команда групи присилає йому тоді в допомогу усуську сотню, яка остає вже тут до березневого наступу. Вовчухи залишає Бандурка аж тоді, як ворог розбиває зовсім сьому його сотню, що борониться до останнього стрільця.

Завязуються страшні бої, які перекидають перевагу раз в українські руки, раз у польські... Бандурка до тої міри вичерпується в цих боях — не спить під ряд чотирі ночі — що, коли відносить одну більшу перемогу, прохає рішучо команду бригади, щоб ві-

дослала його до куріня. Командування над цілим відтинком переймає командант сотні Усуусів Летівітер.

Незабаром починається лютневе завішення зброї. Бандурку висилає команда групи на перевірку потягів, що переїзжать через Городок до Львова. Там він знайомиться з польськими, англійськими старшинами. Там переконується, що ніяка контроля польських транспортів неможлива. Зневірений у яке небудь мирне покінчення війни, вертається до свого куріня...

І знову перші дні березня виносять його на становище команданта більшого відтинка, східньої городецької групи, яка має вдарити на Городок двома шляхами: Правим крилом на Черляни, лівим на південне передмістя Городка, на захід од ставу.

Праве крило цієї групи займає першого дня в кривавому бої Черляни, захоплює в свої руки сполуку між Черлянським і Любінським ставом. Але й там мусить спинитися. Протидари ворога такі сильні, що ледви витримують їх українські стрільці.

Ліве крило йде до бою під командуванням самого Бандурки. Наступ цього крила розвивається від Стоділок і Ебенав, сіл, що лежать на захід від Черлян, — і звертається на полудневе передмістя Городка, здовж Черлянського ставу.

Уже коло перших хат передмістя зустрічаються наступаючі частини із сильною обороною ворога. Підпомагані артилерією Січових Стрільців з Великої України, що стоїть на півдні в Угерцях, стрільці кидаються із завзяттям на оборонні ворожі становища. Коли пробилися з великими втратами крізь скорострільний ворожий вогонь і дісталися до перших хат, починає завязуватися ручний бій за кожну хату, за кожний пліт, за кожний ступінь землі.

В одчайному змаганні затрачується по обох ворожих боках уявлення часу, простору. Наступові відділи йдуть із таким завзяттям, з такою заїлістю, що задовольняються, коли посуваються вперед. Без огляду, чи задержують звязок, без огляду, чи витискають ворога, вони, — оскільки всілі проскочити в бої вперед, — ідуть, залишають за собою сусідні хати, подвірря, огороди, йдуть у бої на штики, кривавляться в крісовому й скорострільному вогні. Кожний гурт стає рухливою одиницею... Тільки себе, своє завдання, свій успіх бачить. У кожному гурті всякий окремий стрілець переймає на себе ролю всього гурта... Як тільки зможе протиснутися вперед, проскочити до найближчої хати, пробивається, без огляду: чи перемога жде його, чи певна смерть... Стає із штиком проти штика, однаково, як і проти десятка

птиків, не дожидається, чи йде хто за ним. Бо кожний ступінь стрільця вперед — це промощений шлях для його товаришів... Вони вже використовують цей здобуток... Посуваються ще далі вперед... Це вже не змагання — завзяті, криваві перегони, щоб далі, щоб ближче до мети. Щоб ближче до кінця...

І рівночасно з тим, як одні йдуть уперед, інші мусять зводити бій із ворогом, що остається на кожному місці позаду наступаючих частин.

Тепер уже не знати: йдуть уперед, чи повертаються? Хто наступає? Хто відступає?...

Не відступає ніхто. Одні пробиваються в напрямку до Городецької греблі, до Городка-міста, українські стрільці... Одні — Ляхи, — оскільки не падають, остаються на місці, спиняють дальші поступи наступаючих частин. Бють у плечі тим, що пішли вперед. Зв'язуються що-раз у новому бої із ворогом.

І раптом — суята. Ні вперед іти, ні на місці спинитися, — ні задержати становища, ні спокійно відступити. Наче ураган ударяє на наступаючі гурти свіжа ворожа сила випадом із Городка.

Розбиті на окремі гуртки, перетомлені боєм за кожную хату, наступові українські відділи не всілі видержати ворожого нападу, який іде збитою лавою, силою свого

давлення змітає все зперед себе. Як хуртовина падають ворожі свіжі відділи на українські частини. Викидають їх не тільки із захопленого городецького передмістя, але й скорострільним вогнем відтинають їм поворотній шлях до Ебенав, витискають їх далеко на південь аж до Угерець. Чимало стрільців падає в бої, чимало підчас раптового нежданого відвороту розгублюється між хатами між оплотами — на передмісті, над ставом...

Протинаступ починається зараз із полудня, як тільки сяк-так зібралися розбиті частини. Ні віддиху їм не залишають, ні відпочинку, ні доповнення не дають ніякого. Воля й наказ командування: за всяку ціну відбити, що втрачено, й дійти до греблі — гонить ту змаргану масу вперед.

Але як тільки доходять перші до хаток на передмісті, витискаючи своїм ударом ворога, що заняв розстрільною становища далеко перед хатами в полі й здовж дороги, з Угерець до Городка, — безвольне виконання наказу командування перетворюється в завзятий похід із власного почину, з власної постанови, з бажання знищити ворога, — похід під гаслом помсти.

Бо вже коло перших хаток лежать трупи стрільців, що вранці тут змагалися. І хоч це

нікого не дивує, що стільки їх тут лягло, — боротьба ж бо була така завзятуша! — але те, що чують від людей — свідків передполудневих подій, спадає на їх голови засильним ударом.

— Невже ж кололи? — просто не вірять...

— На власні очі бачили. Наші билися до безпам'яті!... То, як їх обскочили Ляхи юрбою, то таки живцем їх закололи.

— Жах... жах...

— А цей лежав ранений. Біднятко вилося із болю! Ні рушитися, ні вступитися. А тут — ні способу діратися до нього! Ніяк узяти його з дороги... Кулі свищують, най божа мати криє... Аж летить Лях і таки так його, збуї, прикладом кріса по голові!...

— Господи! — жахаються стрільці.

— На місці розчерепив голову...

Стрільці вже не слухають, що далі... Вже їм не до того. Вони вже знову — в бої. І тільки тут і там — люті оклики помсти.

І знову таке саме, коли не гірше, коли не більш завзяте змагання, як і вранці. Тільки — сили більш вичерпані, ворог у більшому числі, краще забезпечений. Тепер уже натрапляють на непрохідні перешкоди поперек вулиці передмістя. Мусять їх брати у приступі... В-одно позад них зойки прошибають повітря... Втрати стають дошкульні.

Ті, що дійшли були вранці на найбільш

висунені становища, бачать, що вони вже минули їх, посунулися вперед. Але під вечір, який заскочив воюючі гурти зовсім несподівано, натрапляють на таке, що ні думати пройти. Поперек передмістя, що тягнеться вузькою смужкою між ставом і гостинцем-мурованкою — від ставу до хат — та за дорогу — правильний рів, як у світовій війні й на ньому густо скоростріли.

— Ляхи окопалися! — пішло в один голос.

Завзяття стрільців кидає їх у першому пориві на ворожі окопи. Але такі великі поносять втрати і раз і другий, що після третього приступу мусять завертатися й залишають усякі спроби сфорсування ворожих окопів.

Поручник Бандурка, що йде увесь час у перших рядах, дає наказ спинитися. І рівночасно починається в сутінках вечора, наприхапці, праця над вкопуванням становищ.

— За всяку ціну триматися! Вкопуватися й триматися! — взиває Бандурка стрільців, обходячи становища. — Всю ніч одні нехай копають, одні нехай на чатах стоять. Над ранком прийдуть інші на ваше місце! Ця ніч дуже важна! Щоб ворог не наскочив! Щоб нас не вибив із становищ.

Куди ні прийде — бачить завзяту працю, хоч дуже важку, — бо серед граду куль, які в-одно свищуть... свищуть від ворожого

окопу. Скоростріли торохтять, ні на хвилинку не вгавають... Ні це стрільців у муравлиній роботі не спиняє, ні Бандурки не відстрашує, щоб не обходив становищ поміж свист куль. Хвилями тільки він головою хитне, як би муху обганяв... Він звичний! На італійському фронті — не таке бачив, не таке переживав...

Доходить як-раз до каплички. У п'ятмі ночі зачіпає за щось ногами, трохи не перевертається. Йде далі... І знову... Тепер він уже схиляється. Дивиться — стрілець. І ще... і ще...

Підходить до своїх.

— Що таке?... Звідки це?... — питається.

— Двадцять один стрільців лежить проколених! — чує.

— Яким способом? Звідки? — нервується. — Ми ж тут уранці не були! Звідки вони тут узялися?...

— Ляхи помордували.

Обступають його люди із сусідніх хаток. Від їх оповідання аж йому душу зморожує...

...Захопили Ляхи двадцять одного стрільця, гнали в полон. Дігнали до каплички. Тут як не кинуться на них юрбою!... Таки живцем кололи... Що тут не діялося!... Наші за кріси ловили, очі Ляхам дерли, кидалися кусати, горло перегризати... А ляцький штик — більш у плечі, ніж у груди...

...То люди дивляться із хат, що див-

ляться, кричать, що кричать, — волосся собі рвуть, — не всілі витримати. Кидаються боронити. Он-де одну хату господареві підпалили — ледви люди вгасили вогонь. За те, що лаяв Ляхів, катами їх проклинав...

...Он у тій хаті лежить ледви жива дівка. Дістала кольбою по голові, бо кидалася на Ляхів. Більш трьох годин лежала без пам'яті. Та й ще не знати, що з нею буде...

...Всю худобу в людей забрали, гуси, кури, все, що було в хатах. Полотно, сорочки, верети... Вичистили всіх до гола...

...Чоловіків і парубків захопили перед себе, погнали до Городка... Не дай, боже, такого пекла, яке люди сьогодні переживали...

Бандурка слухає тих жалів і не знає, чи людей розважувати, чи стрільців побитих відсилати за фронт, чи пильнувати окопів?... Тепер тим більш завзято, щоб знову не наскочив ворог, щоб іще раз не перелетів ордою через винищеві, вирабовані передміські хатки!...

Робота кипить усю ніч. Вирили вже стрільці такий рів, що можна безпечно ним пролазити.

Над ранком збирає Бандурка гурток найбільших завязців. Висилає дві стежі з ручними ґранатами...

Запала вже тиша переддосвітньої години. Позамовкало вбивче знаряддя. Висилені во-

йовники почули себе людьми, забажали відпочинку...

І раптом серед тієї тиші в двох місцях фронту — страшний лопіт. Тріскають ручні ґранати, лопотять, аж в ухах лящить. За вибухами — крики, реви озвірілих людей. Стежі вдираються в польські окопи. За ними схоплюються інші. В шаленому розгоні пускаються до ворожих становищ... І завертаються. Парені польськими скорострілами...

Тільки в двох місцях на шанцях кипить шалений біт. На штики, на руки, ножі. Різня, не боротьба... Поки ворожі сили зібрані в місцях кривавого змагання не викидають завзятців. Поки їх скорострілами до половини не пересікають.

Ранок застав обидва ворожі окопи на віддалі сотні кроків один від одного. Найжені з обох боків скорострілами. За ними й між ними причаєні стрільці із крісами. Укопані... Ні рушитися, ні голови підвести... Хто сміливий, хто цікавий зважиться вихилити голову на окіп — стільки жив... Десяток куль її прошиває...

Всяке зусилля з одного й з другого боку — даремне...

Другий день наступу — дев'ятий день березня — на всьому городецькому фронті — кривавий день безуспішного змагання... Най-

сильніші спроби переламання польського опору йдуть на південному передмісті, на фронті Бандурки. Одчайдушне завзяття команданта й стрільців, щоб випадом захопити польські шанці, доводить в-одно до залишення між окопами цілого гурта вбитих, ранених стрільців. Чим сильніш гуде крісовий, скорострільний вогонь на північному крилі, коло залізничної стації, на відтинку Усусусів і Гуцульського куріня, чим більш наближаються гомони пострілів — і можна думати, що там пролаmano ворожі становища, — тим завзятіш повторюються спроби приступів із півдня. Та всі заломлюються в огні ворожих скорострільів, ручних і крісових ґранат... Командант бачить безуспішність змагання. Залишає наступ. Дуже вже вищерблюються його сили вбитими й раненими... В-одно нижче падає дух стрільців... І його самого бере острах, чи зможе він витримати ворожий протинаступ, коли б кинутись ізважився ворог.

Уся увага Бандурки звертається в напрямку оборони перед можливим протинаступом ворога у вечірніх годинах. Переводить виміну стрільців. Перетомлених одсилає у дальші хатки, як резерву. Ранених шле до шпиталю. Забезпечує всю лінію муніцию, звертає найбільш уваги, щоб було всюди досить ручних ґранат. Дожидається нетерпляче вечора. Тривожно... непевно...

Минають перші вечірні години — немає нічого підозренного. Западає ніч... І з нею починається помалу рух у кількох місцях української лінії. З найбільшою обережністю, посуваються крок за кроком, вкопуються в землю і так наближаються до ворожих окопів окремі гуртки... Короткий бій ручними гранатами. Стрільці вже на окопах. Бій на багнети за скоростріли. Завзятий, одчайний з обох боків... Ще не покінчився, як польські скоростріли попадають у руки здобичників... Уже сіють кулями на своїх...

Уже, вже проламано ворожий опір. Тепер злітає вся українська розстрільна. На окіп, за окіп, у дальший наступ. Без спротиву, без опору ворога, що розсипався... Вже частина греблі в руках наступаючих частин. Та доступ на саму греблю — запертий. Стільки дроту, стільки дроту, що ні думки пробитися без артилерії. Тим більш, що дроти в-одно брешуть під ударами ворожих куль із скорострілів.

А тепер уже... й дальший похід уперед вривається. Дротяна запора й тут шлях стрільцям загороджує... Всяке наближення до неї заломлюється в огні скорострілів. Треба наспіх приготувувати оборонні становища.

На цій праці минає вся остання частина неспокійної ночі.

Даремне понаглоє головний штаб із Годвишні: за всяку ціну злучитися ще цеї ночі з Усусусами на захід від Городка. Бандурка розяснює становище. Заявляє, що все його зусилля мусить обмежуватися до задержування зайятих нових становищ. Ворог має що-кротко задалегідь приготовані оборонні позиції, які, наче твердиню, треба б здобувати всіми засобами воєнної штуки. А вже зовсім даремне було б намагання брати їх багнетами, в приступі голіруч, в отвертому терені...

Ранок десятого березня застає цілий відтинок на перестрілці двох ворожніх окопів, перегороджених непрохідною дротяною заставою.

Коли так на південному передмісті Городка йде безвиглядне змагання за кожний ступінь землі, за хоч би найменший здобуток у терені, на північній частині цього відтинку, здовж залізничного шляху кипить праця нищення. Що тільки можна було на шляху висадити в повітря, розібрати, розкинути, унеможливити до дальшого ужитку, — одно вже зробили, одно продовжують нищити. Вкладають у нищення матеріяльних цінностей таке завзяття, стільки енергії, що похід на Перемишль або й на Львів здовж шляху ледви чи був би її більше спотребував. Рівночасно з тим перекидають на південний бік

залізничного шляху воєнне майно, захоплене в польських обозах у Бургталі, Галичанові.

Увечері Гуцульський курінь іде до юнацького наступу на ту частину залізничного шляху, що остається ще враз із залізничною станцією Городка в руках Поляків. Стільки одчайдушного легковаження життя виявляють ці сини Чорногірських верхів, з таким помахом своїх вірлиних крил кидаються Гуцули-соколи на ворожі становища, що не тільки шлях і станція опиняються в їх руках — всі оборонці ворожих становищ мусять з покиданими крісами, з простягненими руками здаватися на ласку й неласку гуцульських лег'нів. Уся залога, все майно стає нагородою за страти в людях, за безліч трупів, за досмертних калік, раних у цьому бравурному, юнацькому, одчайдушному наступі. Залого гуцульського куріня доходить аж до ставу, займає все, що було на західній частині ставу, — до греблі...

Чи залога Городка не сподівалася такого наскоку, чи не ждала захоплення цієї трохи не твердині, чи взагалі катастрофа вкинула паніку між польські відділи — досить, що ніхто не спішить з підмогою, ніхто не виходить поза греблю, не йде у протинаступ. Але й усякі спроби, всяке зусилля Гуцулів, щоб вдертися ще цієї ночі на греблю, заломлюється. Так звідти скавуть, так там кітлує, кипить, що й у сміливих Гуцулів

прокидається в душі осторога: „Варко!“... Тим більше, що вони виконали вже сьогоднішнє своє завдання, всю силу першого свого помаху вложили в здобуття успіхів нічного наскоку.

Чим далі в ніч, чим ближче до ранку, починає роїтися від стрільців на захоплених становищах. Під заслопою ночі напливають Усусуські сотні й розміщуються по хатах, між хатами тієї частини західнього передмістя Городка, що висунулася далеко на захід від греблі, притикає до залізничої стації. Наближаються, яко мога тісніше, до греблі, що лежить між двома ставами, перерізана річкою Верещицею.

Вся їх увага звертається на міст на Верещиці, єдину сполуку західнього передмістя, що тягнеться на захід од Верещиці довгою смужкою хат здовж греблі і в південній своїй частині переходить у південно-західнє передмістя, заняте вже майже все курінями Бандурки. Вже знають, що дійти до мосту буде не легко. Всі спроби Гуцулів, щоб передертися на міст, не давали досі бажаного успіху... І тепер були б недоцільні. Бо удар на міст піде вранці, після підготовки артилерії Січових Стрільців зпід Угерець і батерій Усусусів з Долинян. Перш усього треба розбити хатки коло мосту, де живим муром вросли польські оборонці Городка.

До наступу на Городок можна буде піти тільки після розторощення артилерією цілих рядів дротявих застав...

Уже розвиднілося. В місті й на передмістях, по обох ворожих боках — тиша. Тривожна... Тиша дожидання хуртовини:

В рядах Усуусів завважається хвилювання. Даремно де-хто намагається прислонювати його штучними, свобідними розмовами, цинічними замітками, дотепами, жартами. У кожного на устах одно, а в душі друге. Це останнє виявляється увагою насторожених ух на поля, на місто. Бо від піль вони ждуть гасла до бою, гарматнього громового вогню, а в місті знаходитимуть його відгомін — удари шрапнелів і ґранат на ворожі становища.

Всі майже стоять на дворі, на подвір'ях між хатами, між оплотами, заслонені від ворога рядом хаток. Старшини всуміш із стрільцями. Всі ждуть одного й того самого гасла...

— Чого ти так прийді, Юрчику? — питається Летивітер, звертаючи увагу на біле лице свого друга. — Моторошно?...

— Ні.. Цікаво...

— Буде з тебе тієї цікавості... Сьогодні — важкий день...

— Для всіх однаковий.

— Правда. Для всіх нас однаковий — посміхається Летивітер. — Восьма от-от... а вони мовчать?...

„Вони“ — це ті гармати Січових Стрільців. Сьогодні дожидаються всі нетерпляче їх гомону.

І не тільки тут, на становищах — скрізь такі самі почування...

В своїй канцелярії сидить отаман Коломиєць і дивиться нервово на годинник. Чим далі посувається на годиннику стрілка, чим більш вона наближається до восьмої години, початку гарматного вогню, тим більш нервовий він стає...

Коломиєць спинився сьогодні в будинку залізничної стації, щоб бути як найближче наступаючих відділів і звідси, при безпосередній сполуці, керувати ходом подій.

Сидить тепер у кімнаті і жде...

На його виголеному круглому лиці нервові здригання. На високому його чолі, що переходить на голові майже в лисину, виступають краплини холодного поту.

Задивлений у вікно стаційного будинку, він в-одно здригається від усяких гомонів, що лунають на стації. За кожним стуком здається йому, що вже почалося.

Вже перескочила стрілка восьму годину. Коломиєць схоплюється нервово з крісла, як би підкинений гарматним пострілом. І тільки по хвилині він спамятується, що це слухова злуда. Довкола — крім звичайного гамору — така тиша, як і досі. Не чути не то стрі-

лу — взагалі ніякого подібного на постріл гомону.

Коломиєць починає розмовляти телефо-
нічно з Годвишнею. Запитує штаб, що ста-
лося. Там теж дивуються. Батерія відійшла
з Угерець... Це вже знають... Далі нічого
не можуть добитися. Побоюються, чи не за-
стрягли де гармати або муніційні вози в бо-
лоті. Ще трохи треба ждати...

Коломиєць не всилі вдержати себе в кім-
наті. Виходить... У сінях затримують його.

— Хто такий?...

— Посильний із Родатич.

— До мене? Не маю часу! Що у вас?...
Нічого нема?... Ну, й не може бути нічого.

— Я привіз письмо.

Коломиєць кидає на те письмо нетерпляче
очима. Перелетів, зімняв, кинув у кипеню.

— Буде відповідь?

— Пізніше.

Вийшов подражнений. Пройшов шматок
дороги. Стає, виймає ще раз письмо з кипені.

„Доконче треба вислати частини в на-
прямку на Перемишль. Група Судової Вишні
заняла села коло залізничного пляху й вко-
палася. Наші розвідчики не зустрічають ні-
якої акції. Навпаки виринають уже польські
стежі здовж шляху і поки-що щезають... Сьо-
годня ще пора — завтра може бути запізно“...

Читає далі — все на одну й ту саму тему.

Командант групи Судової Вишні не проявляє найменшої ініціативи. Його повільність може збавити всі успіхи середньої частини відтинку.

Як стій завертає до канцелярії штабу. Диктує письмо до командування групи у Годвишні. Долучає до нього звітлення курінного команданта з Родатич, висилає окремим старшиною до Годвишні.

Звертає в письмі ще раз увагу на непередбачені наслідки. Піддає плян акції в західньому напрямку.

Виходить уже зовсім схвильований з кімнати залізничної стації. Девята година — немає найменшої позначки з артилерії Січових Стрільців. Що сталося?

Ще раз вертається до канцелярії. Ще одна телефонічна розмова із штабом. Такий самий вислід. Нічого в штабі не знають, що діється з батареєю...

Коломиєць повідомляє про те, що довідався з Родатич. Заповідає посильного з листами.

Звертає тепер докірливо свої очі в сторону піль...

Що могло статися?... Мали підїхати вночі з Угерець у напрямку до Ебенав. З ударом восьми годин мали починати гарматню підготовку... З Угерець виїхали і... мовчать... Що могло статися? Чи ж би справді в бо-

лотах загрузли? Який чорт їм стає сьогодні в дорозі?...

Тепер уже остаточно виходить із хати. Йде в напрямку міста. Входить між хати передмістя. До нього наближаються команди сотень. Кажуть, що треба доконче щось робити. Схвилювання стрільців чимале. Мовчанка артилерії кинула тривогу в ряди. Даремне дождання першого стрілу вже більш години — розшарпує й без того ослаблені нерви людей. Коли не почнеться акції, впаде паніка на військо й воно, не то, що вперед не піде, — не зможе здержати найменшого ворожого зусилля.

Коломиєць дивиться в очі старшин, питається німим поглядом, чи то за стрільців, чи від себе вони так говорять?... Бо й він, хоч як холодно звик приймати всякі воєнні несподіванки — почував, що не все в його душі в ладі. Щось у ній схитнулося. Якась перетягнута струна увірвалася...

— Не знаю сам, що сталося, — мовить. — Годі довше ждати. Підемо в наступ.

— Отамане!...

— У день?... Без підготовки?... На дроти?...

З очей старшин промовляє страшне здивування. Не менша тривога. Не бачить цього Коломиєць. А може й бачить і хоче перемогти загрозу того, що нависло над ними.

— Підемо в наступ! — рішає твердо. — Сьогодні мусимо пробитися крізь греблю! Мусимо взяти Городок. Завтра — під Перемишль!...

Кинув легкодушно важкі слова. Занадто важкі... Збувся ще важчого тягару з душі. В його необдуманих словах відбилися підсвідомі думки... Що як воля, як думка навіть — не зродилося ще в душі до цієї хвилини, тепер висловилося у вигляді твердої постанови. Він сам здивувався своїм словам. Тим менш треба було йому слідкувати за здивуванням в очах інших старшин.

І, наче в доповнення його наказу, залунав гарматній постріл. Счудувані, повертають усі голови в той бік, звідки він вийшов. На захід. До Долинян.

— Наша батарея?... — промовив Коломиєць у розчаруванні.

— Не ждуть Усусуси Есесів! — підхопив хтось із гурта весело.

І зараз нові оклики здивування:

— Щооо?...

— Не на Городок?...

— Куди ж вони бють?...

— Не на греблю, як був наказ? — промовив і Коломиєць у схвилюванні.

Майже над головами в них засвистіла гарматня куля й полетіла далеко за стацію — на північ.

За нею — друга, третя... Одна за одною. І всі свищують, усі тріскають далеко від них на півночі.

Поки ще зміркував Коломиєць, що це, — дістає звістку із стації:

— Дві панцирки зі Львова! Вже їх видно на шляху. Доїздять до горішньої частини ставу.

Тепер уже ясно, що сталося. Вже й чути їх сопіт. Коломиєць алярмує Гуцульський курінь, лагодиться на привітання панцирок. Вони далеко не доїдуть, бо шлях розібраний. Але треба буде привітати їх залогу, як би хотіла запуститися в бій. І рівночасно дає наказ до наступу на греблю...

Дроти, дроти, дроти... Цілі гори дротів, безкраї поля дротів перед очима стрільців...

Обставлений дротяними перехрестями беріг річки, звязаний колючою сіткою міст — у скорострільному вогні, в наступі серед безупинних пострілів, виростають в очах стрільців у цілі гори дротяних застав.

Помалу й дроти щезають, як уже давно заглухло в їх ухах торохтіння скорострільів. Гатять прикладами, давлять чобітьми, шарпають руками. Падають і підводяться. Кровю рук власних лица собі заливають... очі заступають... Ідуть і падають, хто не вертається — розбитий... Одні за одними... одні за одними...

І тільки, як каламутна мряка спадає з очей, — дроти і дроти і дроти... Вони все ще запутані у дротяні застави... Наче крізь ліс пробиваються... І знову гатять, знов шарпають, рвуть... Не чують пострілів, не чують стогонів, зофіків, не бачать нікого коло себе — ні тих, що зависли на дротах за ними, ні тих, що перед ними з повітрям безсило борікаються, ні тих, що скавчать поруч них... Не бачать димів із скорострільних дул із того боку річки. Тільки одно їм очі заступає: дроти і дроти і дроти і міст за ними і дроти на мості і хатки в димах...

Гонить їх не наказ, не чиясь воля, кидає їх на гори дротів на сітку дротяного перехрестя невблагане бажання пробитися крізь ті густі колючі застави, прорватися на той бік річки, роздерти руками горла вікон, що визвірилися в димах до них ізпоза річки, рвуть-шарпають у шматки їх тіло, душу їм вялять, затемнюють думку...

Ідуть...

Одні стоять безсилі на місці, одні лежать похилені, зачеплені на дротах... У душі — йдуть далі... ці і ті... Змагаються, мусять добитися до ціли...

Одні знову двигаютъ страшний тягар, ледви його підносять... Тим краще, бо важчим тягаром гатитимуть у дроти... І далі... тягнуть за собою... розбиту руку, що більш

їм важить, ніж кріс у тій руці... Розбиту ногу ледви на місці підтягають... Поки не впадуть, поки не виб'ються зовсім із сили...

А там одні вже дійшли до мети... Уже пробіглися, здобули, що шлях їм заступило... Тепер лежать... одпочивають... Щезають з їх памяти дроти, щезає для них торохтіння ворожих крісів... Роскішне тепло сповиває їх духа, чарівні музики їм грають...

Засліплений, зачарований, із затемненим мізком — вдирається на сітку дротяних піль невеличкий хлопчина. Він знав, що його сьогодні жде, знав, що йому найбільш потрібне! Коли пішов приказ до наступу, й як для розбивання дротяних застав розділювали всяке знаряддя, він ухопив ножиці, одні з небгатьох... Тепер усією силою налягає на них. Тне, ріже, аж в ухах лящить. Тут... там... тут... там...

Куди він пройде, вільнище стає коло нього. За ним втискаються стрільці... Гатять коло нього приклади крісів, гатять сокири, лопотять стріли із крісів тих, що вільнище за ним пробіраються.

— Юрку, квапся! Юрку, — далі!... — підганяють його! Чи сам себе він підганяє?...

Він не слухає завзивів. Наче б не до нього!... І без того він усією душею при роботі. Тільки хвилинку спиняється, коли підкидає кріс на плечах. Не залишає його,

хоч як йому заважає у праці. Тепер він обома руками здавлює ножиці і чує тільки, як дріт під його натиском:

„Хрусь... хрусь... хрусь...“

Він далі... І знову:

„Хрусь... хрусь...“

І знову далі.

Тільки один зігук чує, тільки одно він бачить, — що-раз нові звитки дроту. Що пробється крізь одну заставу — на другу падає. І знову руки в рух і чоботи і приклад кріса, зачепленого ременем на шиї...

Очі червоні з натуги. Мряка їх заступає... Уха глухі на все, що діється довкола.

„Дзень, дзень... дзень-дзень...“ — стогнуть дротяні застави під дотиком куль...

„Ціррр... хвввіть... ціррр... хвввіть...“ — літає йому коло уха дивний спів невидних пташок...

У його уяві мерехтить Городок, яснів в сяєві Львів — його надія, його велике бажання...

А до того — ще... шматочок... Ще останніх кілька дротів...

„Хрусь... хрусь... хрусь-хрусь...“ — кусає руками.

„Ціррр... хвіть...“ — літає над ним, коло нього, звідси, звідти...

Та він не слухає, не чує...

„Хрусь...“

...І край усьому...

Немає нікого. Ніяких голосів, ніякого свистіння... Ні дротів немає...

Немає ворогів... І своїх немає...

Де ділися?... Проїшли?...

Немає нікого? Нічого не чути?

Ні дротів немає, ні мосту, ні хаток за мостом...

Тиша... Музики грають... Роскішно!...

Тато до нього руки простягає, в обійми бере... Мама плаче на radoщах...

— Синку мій! Як тебе довго не було?...

— Я був... там, мамо, де не всі бувають...

— Чому ж ти, синку, скорше не давав знаку життя про себе?...

— Там, мамо, були дрти, дрти... Ми йшли... йшли... Ми мусіли пробитися, щоб дійти до України. Ми знищили всі дрти. Ми звеселили нашу Україну... Тепер я ваш, мамо... Тепер я ваш... навіки...

Кидається матері в обійми... З усієї сили пригортає до грудей дуло холодного кріса...

Останніми силами, останнім порухом життя...

Лежить із широко розплющеними очима... Увесь сплив кровю, а костенюча рука тримає в мертвому обіймі кріс...

У крайній хаті коло залізничної стації кипить робота. Два лікарі не можуть упо-

ратися з безліччю ранених. Одні сами приходять, одні підтримувані товаришем — лекше ранені... Тут їм уже промивають рану санітарі, лікар прочищує дезінфекційною розчиною, перев'язує...

Спокійний на лиці. Може байдужий... Може звук до всього... А може силою волі удержує свій мізок у рівновазі...

На лиці мигають блискавками зморшки й щезають... Переливаються хвилями, до очей докочуються, здавлюють повіки — й щезають...

Рівними рухами руки він робить свою роботу. Не квапиться, не поспішає. І не вгаває... Як складна, холодна машина...

Тільки з уст вилітають раз у раз слова розваги... Більш насміху, ніж розваги... Змістом... А тоном голосу — теплі, сердечні... Всю його чулу душу виявляють...

— Два пальці?... Тільки два... — бурмоче під носом... Добре, що тільки два...

— Ой, пане докторе...

— Га?... Що кажеш?... У лівій руці?... А в правій було б ліпше?... Уже, готово... За два тижні на фронті будеш... Чи як?... Не хочеш?...

І далі. Спершу мовчки. Коли ж біль добирається до душі, знову розважує стрільця смішками... Крізь сльози. Знаходить і в найгіршому якусь розвагу.

— І куди воно тобі доскочило так до литки?... А коліно? Ге?...

— Здорове.

— Ну, славити бога! То коліно — головне в нозі. А — шматок мяса... Що там!... Так з ним, як без нього...

Стрілець затискає зуби, коли лікар прочищує рану. Все ж таки не встигає здавити шелесту в роді сичання гадюки...

— Ссс?... — питається лікар. — Пече?... Дивися... А я думав, що то тільки мене пече...

— Та в вас немає рани, пане докторе! — кричить і сміється голосом розпуки стрілець.

— Немає рани? У мене тисячі ран у душі. Всі ваші рани, бодай вам бог того не памятав, карбують моє серце.

— Ой!... — застогнав стрілець і урвав.

— Кричав би ти, як би тобі було голову змело!... А шкода... Не був би я з тобою тут бабрався!...

— Ваша правда, пане докторе! Бодай вам лекше було б! — посміхається крізь затиснені зуби.

— Певно. Було б менше одного. Ну! Готово! Ходи здоров!

І, повертаючися до дверей, не міг не крикнути:

— Куди ж тебе, чоловіче, будуть дівчата цілувати? ..

Стрілець ні оком не моргнув у бік лікаря.

Нічого не чув, не розумів. Лікар покликав товариша й почали обидва заходитися коло нещасного.

Лежить перед ними не голова стрілецька — якась незугарна маса сирого мяса, обкипіла кровю. Із неї вискалилася кість, де ще вранці були долішні зуби.

Лишати стрільця так, як був, посилати на інші руки, до шпиталю — однаково, що закопувати його живцем у землю... Довелося вирізати поторощену щоку. Ранений зомлів. У безнадійному стані перенесли його санітарі на віз. Обидва лікарі вийшли за ношами, помагали його вкладати. Коли розкрив очі, з уст обох лікарів поплили слова розваги...

— Будеш жити чоловіче... — мовить один тепло.

А другий ніжним голосом розваги додає:

— Будеш, будеш жити...

Ранений — як би не до нього. Та в серця лікарів вступила надія.

— Ледви чи доведу живого... — промовив, сумніваючися, стрілець-візник.

— Та... Однаково міг уже не встати зпоміж дротів...

— Та ще коли б то по рівному везти. А то вибоїни такі, що най його мордує!... Віз перевертається то в цей то в той бік... Ну, сідайте, хто ще сідає!

На віз видряпалося ще кількох стрільців і попримощувалися коло раненого, простягненого на ношах здовж возу.

Тим часом до перевязкової стації напливають нові ранені. Лікарі вертаються до роботи. За ними входить Коломнець.

— Біда, пане отамане! Страшні втрати.

— Ще не кінець. Іще не кінець... Іще раз мусимо йти... Вже другий раз було лекше, може тепер візьмемо...

— Так без підготовки?...

— Загрузли гармати в болоті й ані сюди, ані туди. По шість пар коней запрягли й не рушать... А найгірше, що їм муніції не підвезли! Загрузло все в болоті.

— А наші з Долинян?

— Як же ж тепер бити, коли там стільки наших людей лежить...

Їх розмову перебив стрілець, що надійшов вулицею й простягнув перед себе закрівавлені шматки рукава.

— Пане докторе, рятуйте мою руку!

Всі подивилися із жалем на нього.

З останків пошматованого рукава наставилася до них закрівавлена костомаха. Руку врубало вище ліктя.

— Що я тому винен, щоб я був каліка на ціле життя?... — кричить у розпуці. Сам собі ще не вірить, що він без руки...

Старший лікар узяв його за ліву здо-

рову руку й повів мовчки до хати. Розрізує рукав.

— А де ж твоя сорочка?

— На тому тижні розлетілася...

Лікар заходить коло розбитої руки. І думає... думає... Слова стрільця: „Що я тому винен?“ — не сходять йому з пам'яті... Коли вже до тої міри залагодився з ним, що почав забандажовувати останок руки, мовить:

— Що ти, чоловіче, тому винен?... Або я знаю... Або я знаю, хто тому всьому винен? Хто винен тому, що тут сьогодні діється?...

І наче з дна душі, із страшною досадою:

— Ніхто тому не винен!

А далі вже сам до себе:

— Немає за ніким провини — є тільки причина лиха. Землі тобі треба — от що! Волі тобі треба! Волі треба нам усім і — каремося тут... А не будемо каратися на полі бою — будемо й ми й цілі покоління каратися у ворожому ярмі...

— Що мені із землі, — мовить з глибоким жалем стрілець, — коли я досмертний каліка... без руки...

— Ти, чоловіче, тепер мене не зрозумієш. До того, щоб мене зрозуміти, треба мати змогу тримати кріс у дужій руці. Ти радій, що взагалі живеш. От, що!... Знаєш?...

— Волів би я був там остатися...

— То так говориться... Ти спитай оцих!
— показує на санітарів.

— Ая... Нехай тобі тільки перший біль минеться й ти почувеш про тих, що піпли землю гризти, не такої заспіваєш...

Лікар уже далі при роботі. Один за одним переходять самі тільки легше ранені — ті, що змогли ще сяк-так завернутися з побоевища, або що дістали рану, не доходячи до того поля мертвих. Важче ранені, оскільки лежали далі, мусіли тепер там оставатися. Не було ніякої змоги добратися до них, нести їм поміч. Треба було дождитися вечора.

І третій наступ цього дня, вже над вечером, не приніс бажаного вислідку. Все зусилля даремне...

Ішли шляхом, заходили поза хати, вискакували з місць найбільш зближених до дротів і до мосту. Всіми способами намагалися змести цю перешкоду... Ні до чого це не доводило.

З того боку в-одно лопотіли скоростріли з вікон країнних хат... Із дальших хат — із стрихів, дахів, з усіх усюдів — падали на стрільців ручні й крісові гранати, бомби... На весь терен наступаючих стрільців били гармати з Городка.

І тільки пізній вечір дав змогу роздивитися у велетенських втратах усусуської бригади.

Вже начислили десять убитих старшин. Кожний новий, що його приносили, викликав зрив жаху й обурення — безсилового обурення... А стрільців, то й злічити було годі. Всі в один голос говорили, що це чорний день усусузької бригади. З постави стрільців, з настроїв, які родилися в наслідок недоцільних втрат — годі було віщувати швидке повторення такого наступу. Замало сказати — здесятковані ряди. Коли взяти на увагу всіх убитих і ранених — жах охоплював душу. А вже найбільш прибивало всіх почування, що це все надаремне пішло, що не то не здобули успіху, навіть не наблизилися до нього.

На нічні варти й на поготівля на випадок, як би ворог хотів скористати з їх невдачі цілого дня та випасти вночі, треба було спровадити гуцульський курінь. Розбиті усусузькі ряди не всілі були перестояти на ногах цієї ночі, не то, щоб могли оборонятися. І то не тільки стрільці, але й старшини... Всі... І сам навіть Коломиєць затратив рівновагу свого духа.

Кожний новий наступ на оборонні становища лягав в-одно важчою скелею на його голову. Вже після другого наступу було видно, що даремне їх зусилля. Стрільці були вже на мості. І чим більш збивалися в купу, тим легше мав завдання ворог. З усіх сторін

ішов гомін: „Не піде!“... Та він, згноблений ранішньою звісткою, що ляцькі стежі виринають уже на заході, прибитий наказом командування: „Яко змога хутчії упоратися з Городком“... притолочений безуспішними втратами, кидає безвиглядний наказ — утрете приступом брати міст...

І все подаремне...

Тепер він снується розбитий, слухає, як ті, що їх менше дотикають наслідки невдачі, дають накази до відходу на подальші місця, переводять переставку стрілецьких частин, забезпечують країні, найбільш проти ворога висунені, становища. До краю його добивають звістки про що-раз нові віднаходжені втрати. Кожне нове імя вривається колючим терном у його мізок, карбує нову рану в його душі.

Уже глибока ніч запала, а він ще не всілі одірватися від зловіщого побоевища. Здається йому, що він мусить тут бути, що своєю приявою — коли не направить лиха, то встережеться від нового. Заслухається в уриване й протяжне скавучання ворожих скорострільів, яким тут і там відповідають у напрямку мосту гуцульські стрільці.

Насилу переконують його найближчі товариші, що все забезпечено — тепер найважливіше — відпочинок, щоб свіжими силами, ясним духом починати нове змагання.

Коли вже доходили до стаційного будинку, збудив їх з отупіння гук із кількох гармат відразу. Ледви тільки встигли повернути голови в напрямку пострілів, як уже трохи не над їх головами прошибли темноту ночі чотири світляні кулі й упали з гомоном на місто. І далі нові вибухи... Нові вогні перехрещуються в повітрі під хмарами...

Стоять зачаровані тими блискавками, тими вогняними гадюками, що літають раз вище, раз нижче, здоганяють одна одну, свищують, вищать і лопають, розбиваються одні у верхах у повітрі, розсипаються безліччю падаючих зір над містом, — одні з гомоном, лопотом, пекельним гуком вриваються в землю, в хати за мостом, коло мосту, на місті.

А в ухах гуде безпереривно. Ще один вибух не прогомонів, уже влітається в нього другий, третій, десятій, зливаються у віддалі в один продовжний, схвильований гомін могутнього безкраєго грому. А на голови їм падають вогні, літають над ними, блискають, розсвітлюють темну ніч, снують на тлі чорної темряви світляну мережку, плетуть її під облаками, обсотують нею все місто, хати, дахи, падають у воду річки, у став, розсипаються бризками схвильованих вод...

Стоять зачаровані світляними чудами й очей від них одірвати не всіли. Спершу намагаються лічити вибухи, вогняні кулі,

далі загублюються, бачать недоцільність своєї праці. Вогні переходять за хвилину — сотку... Чим далі — бють із такою силою, що не то лічити, навіть думати при їх вибухах нічого неможна. Хіба — стояти й дивитися й любоватися нечуваним, невиданим явищем.

Коли вже перший чар розвіявся, Коломиєць мовить до свого оточення:

— Чудо — не гармати! Чудо — не хлопці... наші Есеси! Ото як би вони нам були ушкварили такий барабанний вогонь уранці...

— До чого це все! Хто ж тепер піде в наступ?...

— Певна річ — до чого це все? Але показали, що вміють, що можуть!... Таким громовим вогнем не всяка артилерія похвалиться! А як цільно бють, як цільно! Кожний стріл... Яка чудова картина! За всю війну я не бачив такої краси!...

Де-хто намагається піддати плян, щоб використати цей вогонь до наступу. Коломиєць хитає недбало рукою. Посміхається...

— Це мистецтво для мистецтва наших галицьких Придніпрянців. Розійшлися з нами, а тепер ще не згармоніювалися. Вранці ми їх ждали, тепер вони так собі, щоб показатися, викинуть за якої пів години пять-шість тисяч набоїв... Щоб викидати... І хісна з того ніякого не буде. Нам наступу вранці не приготували, а тепер я розбитих стрільців у на-

ступ не буди посилати. Це був би злочин... Бачите?... Ви тільки дивіться, бо в житті ледви чи доведеться побачити подібну красу!.. Яка грізна краса!...

— Чому вони так уранці не стріляли?... Чому вони так уранці не стріляли?...

Цей оклик старшин був окликом усього війська, виривався з грудей усіх стрільців, що стояли, зачаровані грозою й красою картини, приковані до тих світляних вогнів...

Хто жив, вибігає з хат, стає занімілий. У невідомих просторах ясніє червоно-золота мережка, хвилями починає перетворюватися в довгий безкрайй килим, різними узорами шитий, усякими барвами перетканий... Тільки час до часу цей килим розпливається в різноцвітну мережку на небі, під хмарами...

А по цьому боці — своїм краєм спливає світляна смуга дугою до міста, до ставу... Наче справді злотиста веселка воду із річки, із ставу псе...

З тієї грізної веселки злітають над містом світляні пташки, пурхають на всі боки, розсипаються, падають у безлисті садки, закутані темрявою ночі...

Аж ось приблиз чар дивної появи. У місті загорілася хата й вогнями розвітлила темний краєвид. Кинула сніп світла високо й далеко навкруги. Прикувала увагу видців до себе...

Цілої пів години гутів громовий вогонь артилерії Січових Стрільців...

В останні його гомони влітаються крісові постріли загроженого в своїх становищах ворога. Як тільки почув, що наближається до кінця гарматній вогонь, він очунав. Лагодиться прийняти сальвами з крісів, потім уже із скорострілів невидні ще в темряві ночі, але дожидані ним, наступаючі частини.

Та наступу цієї ночі не було.

Подихи перших весняних днів навіяли погідних думок у край. Після посухи й неврожаю минулого року заяснила нова надія в людей... Озимини зеленіють свіжо, буйно. Вносять веселий настрій на села... Не каламутить його й те, що стільки людей карається на фронті.

З фронту теж ідуть відрадні вісти. Військо зламало остаточно опір ворога. Захопило залізничну лінію між Перемишлем і Городком. Львів оточений. Як не сьогодні, то завтра впаде. Прийде край війні, почнеться нове життя.

Одно бентежить людей: що з панською землею?... Раз у раз навідуються до Заячківського селяне з різних околиць повіту, питають про раду. Він їм казав ще в минулому місяці, що Національна Рада в Станиславові приготує земельний закон і вже цієї весни передасть панську землю в людські руки. Весна от-от починається — пора б уже думати про весняні засіви. Хто має засівати двірські лани?... й для кого?...

Заячківський сам нетерпляче дожидався розпорядку Державного Секретаріату в справі

засівів. Урешті розпорядок прийшов, але — дуже обережний. Сказано в ньому, що панську землю треба засіяти. Щоб сьак-так заспокоїти людей, він переводить на повітовій Національній Раді постанову, що громадські земельні комітети перебірають у свої руки загосподарювання панської землі. В одних селах розподілюють вони двірську землю між селян і кожний готується засівати вже свій шматок землі, в інших, де більш таких, що стоять на фронті, жінота переводить постанову, щоб загосподарювати двірські лани поки-що спільно — всім селом. Ураз із цим Заячківському ясно, що він мусить уже раз остаточно поладнати справу із своєю землею.

Та не таке це легке завдання! Йому доводиться перемагати чималі труднощі. Співвласники Заячківського — Токар і товариші, що сами ані не всілі, ані не зважуються оброблювати свої паї у Стінці, не хочуть вдаватися із ним і стінецькими селянами в розмову про те, що буде з їх землею. „Нехай так лежить! Трохи відпочине! Або то землі не треба відсапнути?“ — ніби жартують, ніби насміхаються... Такий їх погляд на цю двірську землю не задовольняє стінецьких селян. Заячківський даремне шукає виходу. Передає врешті справу всього стінецького маєтку в руки громадського земельного комітету.

Але її не меншими труднощами стає для нього становище його дружини й її погляди на їх землю. Марійка ані в голову собі не припускає, щоб це вже — край усьому. Вона кожну розмову із своїм чоловіком про можливий земельний закон, який відбере у дідичів землю й передасть селянам, закінчує вибухом докорів і зривом сліз, трохи не спазматичного плачу. Крізь гірке ридання пробивається жалісливе нарікання, що вони зовсім зруйновані. Увесь маєток, який собі призбирали невтомними його трудами, безсонними її ночами — вложили вони в землю. Тепер ця їх земля має піти в чужі руки. Вони знов опиняться бездомними злидарями, починати мусять від основ.

Щоб хоч трохи заспокоювати дружину, з огляду на її здоровля, Заячківський звертає в-одно увагу на те, що земельна справа ще не вирішена. Мусить же ж прийти ще земельний закон, який в однаковій мірі обхоплюватиме життєві потреби всіх дідичів. І або оставить їм частину землі (може як-раз стільки, скільки вони мають), а коли забере всю, то дасть їм якесь відшкодування. Адже ж то не тільки вони — та ще й він, молода людина, доктор прав, — то будуть і такі, що вже застарі, щоб шукати собі иншого хліба й такі, що крім рільної господарки нічого иншого в житті робити не вміють і нездібні.

Мусить знайтися якийсь вихід із цього становища! А що буде іншим, те буде й їм. Зрештою — він член Національної Ради...

Тут заломлюються його думки. Що далі говорить — відчуває це, що говорить неправду. Тільки намагається розважувати дружину.

Врешті, щоб хоч трохи відсунути можливість катастрофи, Заячківський порозумівається із селянами з комітету. Його паї остається поки-що в руках спілки, яку він організував в-осени минулого року. Сільські ж люди, ніхто інший, тільки селяне сами орали, засівали, треба й лишити в руках цієї спілки землю на цей рік. (Про своє відношення до спілки — він говорить як найменше). Вся інша земля його невиділених спільників-власників, спільників-співдідичів переходить на основі постанови земельного комітету в руки інших селян. Як?... На це ще немає в них самих згоди... Справа в-одно відкладається й витворюються через те дуже неприємні відносини в селі.

Та як з одного боку вдома й у селі він має чимало причин до смутку, — розважує себе в місті. Там він вичитує в часописах з останніх днів дуже відрадні звістки. Ще відрадніщих дізнається від стаційного команданта. У військових колах немає вже сумніву, що війна наближається до кінця.

Коли відтягли Львів, виконали цим найважливіше завдання. Чи Львів упаде сьогодні, чи завтра, це справа тактики. Залежить від того, чи оплатиться ще кидати людей до наступу на Львів і розбивати місто. Може краще виголодити...

Говорять про Львів так, як би він уже був у їх руках. Заячківський до тої міри запевнюється що-до недалекого завоювання Львова, що починає вже вести переговори з одним власником вілли у Львові, щоб купити її. Такий він певний, що доля закине його в найближчому часі до Львова.

Серед тих соняшних надій дістає запросини на третю сесію засідань Національної Ради в Станиславові — на день двадцять п'ятого березня. Зрадів, що виїде незабаром і дізнається вже зовсім певно про хід воєнної справи й урешті скінчаться також усі його сумніви що-до земельного питання. Взагалі побут удома й у повіті починає через нев'язане становище його матеріальних справ лягати йому вагою на душу. Там, у Станиславові, він завсігди почуває себе краще, вільніше, певніше...

Але майже рівночасно, як прийшли запросини до Станиславова, починають поширюватися глухі звістки, що Ляхи знову відвоювали залізничний шлях. Після тих усіх виявів радощів із перемоги, після святкового

освітлення міста, після великих надій на швидке й успішне покінчення війни — в цю нову тривогу не хочеться нікому вірити. Її вважають спліткою. То Поляки кинули її, щоб ослабити їх духа. Як-раз недавно вернулося кількох Поляків, арештованих і вивезених до Коломиї. Вони ходять по місті — з похмурым виглядом при зустрічі з Українцями, але далеко не таким прибитим, коли бувають самі. Де-хто з більш підзорливих дораджує звертати пильнішу увагу на роботу цих панків.

Але чутка про нові невдачі, як уже раз з'явилася, не так легко уступає. Навпаки — росте й росте й що-раз то дивовижніші розміри прибірає. Скріпляє її ще й те, що в часописах немає ніяких звісток про події на фронті.

Заячківський вибирається кіньми до Станиславова. По дорозі в Товмачі спиняється на попас. Тут доводиться йому зустрітися із знайомим членом Національної Ради, учителем Заворотюком.

Сидять у заїздному домі при столі. Розмовляють у більшому гурті про всякі справи, хто яку зачепить.

Заворотюк — це одна із замітніщих постатей серед учительства. Він уже до війни мав чималий вплив в українській професійній організації учительства. Його значіння

тепер зросло ще сильніше, відколи він як посол заступає в Українській Національній Раді учительські справи.

Політично він, хоч радикал, належав до крайніх націоналістів. А вже шовіністом став, відколи побував на Україні, вертаючися з російського полону. Настроїло його неприхильно до інших націй вороже становище Москалів, Поляків і Жидів до української держави. Але й побут у полоні в Росії, в останньому часі під більшовицькою владою, залишив на ньому де-які сліди. Він дуже часто любить покликуватися на відносини в СРСР. Чимало йому там подобалося. Там він працював у фабриці і, хоч чужинець, мав, як робітник, велике слово. Взагалі більшовизму в Росії він не може нахвалитися. Але вже не так говорить про нього, коли приходить до українських відносин. Не всілі переболіти московської нетерпимости до України. Каже: Коли б на Україні вибух більшовизм у такій національній українській формі, як російський у Росії, — він перший був би за тим, щоб об'єднатися з Радянською Україною. Але Радянської України нема! Є тільки СРСР Росія, яка йде на поневолення, на закріпощення Української Народньої Республіки.

Заворотюк як-раз оповідає своїм товаришам своє переживання із СРСР Росії. Сьогодні більш захоплюється описом тамош-

ніх відносин, ніж коли. Слухаючи того, Заячківський не всілі позбутися спогаду про дискусію над внеском шкільної комісії в Національній Раді. Як-раз Заворотюк реферував від тієї комісії справу удержавнення народного шкільництва і справу приділення учителів до чотирьох нижчих ранг' урядовців. Ще сьогодні, як живий стоїть у нього перед очима з тим патосом, з яким він переконує селян — а може панів — у Національній Раді, що учительство не відступить від того свого принципового жадання — признання для себе державної служби і зрівняння учителів із чотирма найнижчими рангами державних урядовців. Він був комічний із своїм патосом. Ніхто йому не противився. Всі за цим заявили. Казали йому: „Не тільки ранги і золоті ковніри, але й гроші й ще багато де-чого дамо! Тільки працюйте, панове! Вчіть!... А ви все инше робите — тільки не хочете вчити!...“

Ті ранги, те закостеніле в учительській організації жадання, перенесене до Української Національної Ради з Галицького Союму, жадання задягнення на учительську клясу урядовецького мундуру, ще й із золотим ковніром, тоді, як громадянство каже: „Все дамо — тільки вчіть!“ — було незвичайно комічне. Але оскільки комічнішим воно являлося Заячківському тепер у зіставленні з похвалами Заворотюка більшовизмові!

Там, — думає, — при більшовицькій владі він почував себе дуже гарно робітником. Тут він побачив себе в оточенні урядовців і забажав зрівнятися мундуром з ними!

Розмова про відносини в Росії — сама по собі цікава, але, освітлювана Заворотюком, перестає Заячківського інтересувати. І тільки, як починають говорити про відносини на фронті, він знову слухає уважно. Дізнається, що під Городком — велика невдача. Поляки пішли в наступ. Захопили залізничний шлях. Може й привернули сполуку зі Львовом. Наша армія мала велетенські втрати.

Заячківський випитується ближче про всю справу. Заворотюк оповідає йому ширше. Так, як це знав від знайомих військових у Станиславові. Врешті мовить:

— Та то ще байка б! На війні всяково буває. Нині ми, завтра вони і знову ми візьmemo верх, як натиснемо. Але чи зможемо вже натиснути? Оце — питання!...

— Чому ж би ні? — дивується Заячківський.

— Не штука то було досі. Але тепер ми вже на внутрішньому фронті розбиті. Хіба ж ви нічого не знаєте? Розвал, розвал посеред нас! У всьому краї страшна агітація проти Національної Ради й Державного Секретаріату!... Ви не чули?...

— Справді не чув нічого.

— Е, бо ваш повіт дукарський.

— Смійтеся з нас! Повів би я вас над Дністер до наших дукарів. Що то в землянках нужду бють...

— Ви були серед них тепер в останніх часах?

— Ні, — мовить Заячківський.

— Ну-ну! Побачите, чи й у вас того не буде?

— Що такого?

— Та ж більшовизм у чистій формі. Селянсько-робітничий союз при роботі! Читайте!

Заячківський почав нервово читати червоний афіш:

„Товариші Селяне й Робітники!

В цей важкий момент, коли валяться основи світового капіталізму, коли трудовий народ, селяне й робітники, хватають державну владу у свої руки і на колишніх престолах могутніх царів і королів повівають пролетарські прапори, взиваємо Вас на обласний Селянсько-Робітничий (Трудовий) Зїзд до Станиславова, що відбудеться дня 30. марта ц. р.“ ...

— Фрази! Фрази! Фразеольогія соціалістичного агітатора! Це ж хіба вам не повинно бути страшно! — мовить Заячківський.

Перечитує дневний порядок і хитає байдуже головою:

— Зовсім звичайне собі віче, більш нічого! Реферат про політичне становище, про земельне питання, внески й інтерпеляції...

— Читайте далі! — настоює учитель.

Заячківський перечитує далі — хто і як вибрав делегатів на цей з'їзд. Перестає читати і мовить:

— Я нічого не чув про такі вибори, про такі збори. Взагалі нічого не знаю. В нас хіба не було...

Заворотюк починає сміятися:

— Ха-ха-ха!... Певна річ, що ви не знаєте! Але бути — були. Тільки ви — дідич. Що ви мали б робити на пролетарському з'їзді?

— Який я дідич? — обрушився Заячківський.

— Ну, не дідич — то кулак! Земельку маєте. А ваші пролетарі-безземельні ось що проти вас організують!

Бере від Заячківського відозву й читає далі в голос:

— „Вибирати й бути вибраними мають право тільки Українці“...

— Які ж це більшовики? — питається Заячківський. — Це ж українські націоналісти!

— Слухайте далі:... „— безземельні й малоземельні селяне!“ — чуєте? — Вибирати й бути вибраними мають право тільки „без-

земельні й малоземельні селяне, робітники фабрик, копалень...”

— Які ж у нас фабрики! — пасьміхається Заячківський.

— „...міські, залізничі, торговельні, промислові, умові; словом, хто живе з праці рук і ума, а не користується визиском, кому лежить на серці Самостійність України та забезпечення свого політичного й матеріального існування...”

— А ви вибрали?

— Я? — посміхнувся здавлюваним фальшивим реготом Заворотюк. — Я... буржуї!

— А я дуже жалую, що не знав про це. Я був би вибрав. Я живу з праці рук і ума! Я не користуюся визиском...

— А ваше поле?

— Спілка веде. Я член спілки — на рівних правах...

Заячківський почув штучний топ у своєму голосі. До лица приплила йому кров. Щоб чим скорше замняти вражіння останніх своїх слів, мовить грімким голосом:

— А далі: мені лежить на серці Самостійність України!... Такий більшовик — то й я всією душею!...

— А я вам кажу, товаришу после, — підкреслює останнє слово Заворотюк, — що добра з того не буде. Той зїзд має розігнати нашу Національну Раду, арештувати Державний

Секретаріят, перебрати всю владу у свої руки. А найважливіше — кажуть, що за зїздом стоїть і військо... —

— Дозвольте, товаришу професоре! Ви ж перед хвилиною захоплювалися відносинами в Совітській Росії. Адже ж там теж більшовизм?... — посміхається Заячківський.

— Більшовизм — більшовизмові не рівня! Там по цараті прийшов більшовизм. У нас... по конституційній монархії — демократична республіка. Всякий більшовизм у нас буде — анархія! Досить з нас уже анархії! Треба б уже нам ладу!

„...І золотих ковчегів...“ — подумав у душі й посміхнувся злосливо Заячківський. Потім питається уважливо:

— Скажіть мені, на чому ґрунтуються всі ті ваші здогади?

— Я чув це все позавчора в Державному Секретаріяті.

Заячківський уже далі не допитується. Починає наглити, щоб скорше лагодили коні в дорогу. Хутчій до Станиславова! Провірити, провирити все!...

Чим більш він вдумується підчас дальшої їзди в інформації Заворотюка, починає вірити, що це правда. Звістка про більшовицький переворот на Угорщині вже дійшла до них. І хоч це могло здаватися ділом тих збільшовичених Малярів, що вернулися з по-

лону з Росії, хоч до більшовицького перевороту на Угорщині ніхто не прив'язував великої уваги, то все ж таки тепер той переворот надає де-якого освітлення роботі Селянсько-Робітничого Союзу в Галичині. Скріпляє силу незадоволених елементів, які — може й справді — забаяють стати кільцем у більшовицькому ланцюгу: — Росія — Україна — Галичина — Угорщина... Чим глибше призадумується Заячківський над цією концепцією, тим більш упевнюється в ній, тим більш видається вона йому правдоподібна. Адже ж більшовики заняли вже трохи не всю Україну. Остаточно напірають на той малій окрайчик землі над Збручем і на Волині, що остався ще в руках Директорії. Хто знає, чи вже не заняли Камянець... В такому разі Галичина — остання перешкода до об'єднання червоної армії з Угорщиною.

Так, справді! Це дуже можливе! — рішає в думках.

І — дивно — не на питання майбутнього внутрішнього життя в Галичині звертається його увага після такого відкриття, тільки на політично-воєнний бік галицької справи. Пересуваються перед його очима події від першого листопада.

Хто вони були в тому дні перевороту і хто була Велика Україна? Там була гетьманська сила, там була армія, там була на-

ладжена держава!... А вони були жменькою фантастів, що схопилися в останній, дванадцятій годині рятувати своє національно-державне існування. Вся їх надія спиралася не так на власні сили, як на те, що старший, могутніший брат з Великої України не дасть пропасти, допоможе відстояти становища, захоплені сміливістю й одчайдушністю.

Яке страшне розчарування впало на них зараз таки в перші листопадові дні. Гетьман не хоче зваяжитися воювати офіційно з Польщею, — Національно-державний Союз відмовляється дати поміч у висилці відкомандованих приватно гетьманом Січових Стрільців... Мотивує це тим, що готується повстання проти гетьмана і Есеси мають бути авангардом повстання! Здавалося, що вся українська справа в Галичині пропаде. Тим часом, що сталося за цих п'ять місяців?... Нужденна Галичина, той, як кажуть Велико-Українці — Придніпрянці, „загуменок“ українського життя, — наладжує стотисячну армію — сама своїми силами! Останнього стрільця витискає із збідованих, знуждованих війною сіл, винищених і розбитих австрійсько-російським фронтом за п'ять років світової війни! Сама своїми силами здержує похід усієї Польщі на галицьку землю. А Велика Україна сходить до ролі прошака, такого, коли не гіршого нуждаря, яким була Галичина

в листопадових днях! Уряд Великої України розтрачує могутню армію, опиняється на клаптику землі коло Збруча, якого боронять, для уряду тієї ж Великої України, для Директорії, перед наїздом більшовиків — не хто инший, як знову Галичане — Есеси, Січові Стрільці, ті спридніпрянці в полоні частини Усусусів, ті Українці душею й тілом, чи вони в Галичині, чи на Великій Україні, чи на Кубані, чи на землях Сибіри! І в додатку Галичина мусить послати Директорії на поміч частину свого віїська, ослаблювати свій фронт, боронити ідеї об'єднання всієї України на Трудовому Кон'ресі...

„...А що, докторе, не казав я вам? — вчувається Заячківському насмішливий голос Лисовського. — Не казав я вам, що ваша „Україна“ то стільки всього, що світиться в нашій Галичині. Стільки всього, що наш галицький мужик, наш галицький піп, наш галицький інтелігент! Куди ви взялися, докторе?... Велика Україна?... Це тільки в уяві молодих панів фантастів...“

Заячківський не має сили протестувати, але й не має відваги згодитися на ці насмішливі докори старика.

Сидить без думки й вслухується в торхотіння коліс своєї брички, задивляється в далекі світла в Станиславові, хитає бездушно головою.

І тільки згодом починає наростати в його душі протест.

— Неправда, старий циніку! Неправда! Україна була, єсть і буде, чи ти хочеш чи не хочеш! І ми частина тієї України! Наше змагання — це українське змагання, наші успіхи — це українські успіхи, наша сила — це сила України! Тут тільки зайшла якась велика, розбільна помилка в оцінці людей і подій. Тут якась трагічна помилка в розкладі сил, у тактиці боротьби, збирання земель, налаштування держави!... Так, пане после, — змагається з Лисовським у думках Заячківський, — і галицькі успіхи — це теж не твоя справа і не таких, як ти! Це діло нових людей, нової ідеї... Таке й там могло статися. Десь є трагічна помилка, але вона мусить направитися! Україна була, єсть і буде на всіх українських землях, чи ти того хочеш, чи ні, чи того бажаєш чи ні, чи для того ти працюєш, чи ти напому походив до державного зєднання, нашої суверенної самостійности колоди кидаєш під ноги!...

Помалу його думка вертається знову до питання, піднесеного Заворотюком, до питання про Селянсько-Робітничий Союз.

„Кому лежить на серці Самостійність України...“

— А що ж це иншого, як не те, чого я хочу, чого я бажаю?... Який же ж це біль-

шовизм, коли більшовизм, як каже й сам За-воротюк, — це московський похід на Україну, більшовизм — це викинення Українського Уряду з України...

Хіба ж ці, що виписали на своєму прапорі Самостійність України, можуть що иншого робити, захопивши владу у свої руки, як те, що робить Національна Рада, Державний Секретаріят — вести війну проти Польщі до остаточного успіху?...

А що ж буде тоді з нашим зєдиненням, що ж буде з Директорією, з Великою Україною, як Галичина обєдналась би з більшовиками на Сході й на Угорщині?...

Не знаходить відповіді. Знає тільки одно: хто виписав на своєму прапорі гасло Самостійности України — не сміє знищити фронту в боротьбі проти Польщі.

Але чи той фронт сам не розсиплеться?...

Ні відповіді, ні розваги, ні розв'язки загадки...

Заячківський ходить по місті й не пізнає його. Чи це справді Станиславів, тойі так добре йому відомий з давніх часів Станиславів із безліччю польської й жидівської публіки?... Неможна йі добачити давнього його характеру. Тепер, хто знає, чи йі не більш він оживлений, як, бувало, за мирних часів,

тепер навіть важко перебитися крізь його каварні, реставрації...

Але всюди, на кожному кроці, стрічається нових людей, більш у військових, ніж у громадянських одягах, — усяких форм і кроїв: старших австрійських, нових галицько-українських, різнородних велико-українських, у плащах і, хоч це вже перші подихи весни, — у кожухах-українках, у козацьких повстанних кобеняках — одним словом: мішанина, яку можна собі тільки уявити. А під тими військовими мундурами ріжні-преріжні постаті й лиця — від наймолодших головусих, до старих, сивих із звисаючими на козацький лад вусищами, із сивими бородами. Тут і там гадюкою вється оселедець на голеній голові — сказати б Запорожець ожив і доля загнала його на станиславівський брук.

Придивляючися до людей, що сновидають вулицями, Заячківський мусить в-одно відповідати на привітання. Одних знає, пізнає, одним із чемности відповідає, зовсім не призадумуючися над тим, хто його вітає. Але й зустрічає давніх знайомих, старих адвокатів, суддів, професорів, що тепер сповняють військову службу. Вертаючися з далеких фронтів, вони тільки зміняють військові відзнаки: на місце поздираних уже давно австрійських, нашивають українські й збільшають число мілітарної сили міста Станиславова.

Побіч військових снується чимало громадян, що працюють у державному секретаріаті. Інші знов спинилися в Станиславові як збігці із зайнятих Поляками частин української землі. Ще інші втікали перед польським хвилиним наступом, доїхали до Станиславова і, хоч тепер їх повіт в українських руках, вони не можуть зважитись вертатися, шукають, чим би то вони могли бути помічні своїй державі, а поки-що збільшають число сівачів усяких правдивих і неправдивих, провірених і непровірених, можливих і неможливих звісток про події на фронті, за фронтом, серед війська — серед ріжних його частин — у головному командуванні, в державному секретаріаті... Розвідують і цікавляться та далі переповідають, що котрий державний секретар їсть, з ким забавляється, хто приходить до нього увечері на віста... Такі й подібні „державні“ справи чи не найбільш на себе звертають їх увагу.

Серед чистого галицького твердого говору чути тут і там домішку до галицьких слів виключно придніпрянських і московських, принесених з Великої України тими, що там бували. Вони так і не хочуть сплитися в гармонійну цілість із галицьким діалектом. Та молоді люди чванькувато пописуються ними — ось-то, мовляв, збогатили на Україні свою мову!

Подекуди чути й мяку, співучу мову При-

дніпрянців. Це проходять гуртками втікачі з Великої України. Одні втікали перед більшовицьким наступом і просто з Києва, вслід за вертаючими з Трудового Конгресу Галичанами, заїхати до Станиславова. Забезпечені добре у гривні й карбованці, вони проживають весело й широко в тимчасовій столиці Галицької України. Одні з них мусіли виїхати вже пізніше, з території, яка була в руках Директорії. Втікали теж, але вже не перед більшовиками — перед дотеперішніми своїми товаришами праці. Це в більшій частині діячі правих політичних угруповань: монархісти, „соціялісти“-самостійники, „соціялісти“-федералісти... і т. п. „соціялісти“... Із Центральною радою по Великій Україні, здається під впливом успіхів Селянської Спільки соціялістів-революціонерів, пішла поспешь чи мода на „соціалізм“. Усяка партія — від найбільш поміркованої до найбільш крайньоправої, трохи не монархістичної, переіменовується в „соціялістичну“ і на тій підставі вважає можливим керувати справами держави в добі революції, соціалізму, більшовизму. Але приходить до розмов з представниками антанти й представниками більшовиків. Починають творитися два неприєднані політичні обози. Від змісту праці деяких партій помалу відпадає причеплений до їх назви соціалізм. І коли внаслідок договору

Директорії із соціяльними демократами й соціялістами-революціонерами усі міністерські портфелі опиняються в руках цих двох партій — представники правих партій, головно т. зв. самостійники, та ще й після розстрілу Болбачана, мусять виїздити, емігрувати, а по правді втікати на територію Галичини. Звідси починають вони кермувати рухом проти Директорії і головного отамана та проти урядових соціялістичних партій. Це доводить врешті до невдачного військового перевороту у Рівному.

Вся та різнородна мішанина людей, типів, партійних діячів, ділово занята, схвилювана, ходить з каварні до каварні, нараджується, розяснює свою програму, свою справу, лає противників, єднає собі прихильників серед Галичан — особисто і серед галицьких політичних партій.

Між иншим Заячківському відомо, як дві партії: соціялісти-самостійники й соціялісти-революціонери намагалися навязати тісні взаємини з галицькою радикальною партією, одні й другі переконували радикалів, що вони й по програмі й політичних переконаннях найбільшчі до радикалів.

Радикали довгий час вагалися між вибором співробітництва. Взяла верх молодша течія, яка перехилила справу в сторону соціялістів-революціонерів.

Зустрічаючися тепер з одними й другими — Заячківський відчуває холод у одних (відкинутих самостійників), фаміліярність і опікунство, трохи не менторство других, есерів.

Коли він так блукається серед тієї сірої маси людей на вулицях Станиславова, побачив здалеку на хіднику високу, згорблену постать одного провідника радикальної партії, теперішнього державного секретаря внутрішніх справ доктора Обуха. Зустрілися. Др. Обух привітався з ним, як би вчора ще бачилися.

— Ходіть докторе, підпровадьте мене.

— Ви до дому?

— Йду що-йно на обід.

— Тепер — на обід?

— Ви можете собі уявити, яку я працю маю?... То тільки розмовитися з тою безліччю всяких петентів, інтересентів, делегацій, депутацій. Най ті мать мордує!... Цей шукає праці, тому дай підмогу, та плаче, що їй не виплачують удовичої пенсії, ті приїздять, жалуються, що їх військо пограбувало!... Я вам кажу,... в цілу таку роботу!... Або ми держава, то мусить бути так, як у людей, або ми дикарі, то на дідька дикунам державних секретарів, на дідька мені мучитися, життя своє марнувати, писарем бути в своїм бюрі, коли та наволоч робить усякий, що йому подобається.

Викинув це все одним віддихом. Зараз при зустрічі впровадив Заячківського в коло своїх думок. Він, здається, йшов вулицею й усі ті думки переживував. Тепер зрадів, що зустрів товариша й може йому виповісти те, що накипіло в душі.

Др. Обух став державним секретарем внутрішніх справ у січні, на основі ухвали Відділу Національної Ради. Досі цей уряд остався у занедбанні. Був, що правда, державним секретарем внутрішніх справ доктор Довгий. Але він усім иншим займався, тільки не адміністрацією. Взагалі — це була колісць, за-молоду людина широкого розмаху, який, чим далі в літа, слабшав, в-одно слабшав. В устах Довгого осталася ще жменька фраз, але вони зовсім не гармоніювали з його ділами. Кількалітнє послування в австрійському парламенті підорвало в ньому й ті останки спроможности до реальної праці, що він їх міг мати. Остався вітер у голові, брехня на устах і тільки кріпка фраза, вміле орудування голосом, тоном, рухами рук, мімікою лица... І гострі очі... що в-одно все більш лияли й збивалися з простого шляху під поглядами тверезих людей...

Відповідна до його фізичної й духової спроможности була його праця в парламенті — часами ще шумна на словах, пуста — на ділі!... Таке саме було й його державне

секретарювання в ресорті внутрішніх справ: знов таки — ніяке. Життя плило, укладалося, налагоджувалося. Він, оскільки був в осідку Державного Секретаріату, підписував, що йому підсували. Але, що саме він підписував, — не розумів, не знав, не визнавався. Плянун не мав найменшого, на життя не впливав, бо й не міг і не знав як... Одно, що міг ще робити, — їздив на всякі переговори...

Ось по такій то людині, що півтретя місяця давала свою фірму секретаріатові внутрішніх справ, перебрав цей уряд др. Обух.

Він бачив ясно, що діється. І уряд перебрав у свої руки свідомо, з метою навести лад. Закопався в своєму бюро. Але рівночасно, натрапляючи в своїх справах на їх звязки з іншими державними секретаріатами, він силою своєї імпульсивності вміщується помалу сюди й туди, всюди кладе свою тверду руку. А вже на раді державних секретарів грає на першій скрипці.

Та власний його ресорт прибиває його безлічню питань, що в-одно там нарастають. Він, як адвокат і посол, розумів усе недомагання австрійської адміністрації. Тепер побачив, що, з малими виїмками, все осталося по-старому і багато де-чого й погіршилося. Він мусить відразу змагатися із занедбаням, помилками й прогріхами адміністрації,

й працювати над перебудовою всього, що вже в Австрії було дрантively! В його душі йде боротьба між питаннями дня й питаннями майбутнього життя. У перші він заглиблюється з головою в бюрі, там, де вони за-скакують його. Над другими, над тим пляном перетворювання бюрократичної австрійської адміністрації в демократичну українську він думає в бюрі в кожній хвилині, як зустрічається з лихом старого життя, на всяких анкетах, на раді державних секретарів, а вже всеціло тоді, як відбуває пішки крізь ціле місто, з одного кінця в другий, мандрівку з бюро до своєї хати й у хаті...

Ось і тепер зустрів доброго свого знайомого й відразу впроваджує його в коло своїх думок.

Заячківський не вперше з ним балакає про державні справи, не вперше чує його жалі й його погляди на майбутнє й не вперше докоряє йому:

— Та бо ви може забагато взяли на свою голову. Годі перебалакати з усяким, кому прийде охота вступити до вас...

Др. Обух не дивується словам товариша і не реагує на них инакше, як звичайно:

— Ще мені кажіть! Ану, нехай я не перебалакаю з усіми, нехай не загляну в кожний куток — що з того вийде? Військо нас грабує, нищить нам край. З усіх комісарія-

тів чуєш крик: розпуки — не всілі ніхто дати собі ради з тими грабунками, реквізіціями, з тим безправним, безконтрольним господарюванням усяких команд. Коли б бодаї квіти давали! А то бере, грабує, реквірує і, сміття якесь, заліниве, щоб написати квіт! Тьфу!...

Плюнув далеко на дорогу.

— Але я ще приведу й їх до ладу. Добре, що мені вже врешті пощастило відвоювати жандармерію. Як-раз тепер переводжу передачу жандармерії в руки комісаріятів. Спровадив собі нашого старого жандармського полковника із Чехії. Він — моя права рука! Кажу вам, товаришу, за який місяць жандармерія буде в мене працювати, як у годиннику! Аж тоді я наведу лад. Тоді ми розмежуємося з військовим секретаріатом: Це твоє, а це моє і від цього тобі — зась! А до того часу не буде в нас ладу!

Заячківський слухає й не знає, що на це сказати. Правда — не може він сказати, щоб у них у повіті військова стаційна команда була ідеальна. Але не те він їй закидав, що закидає військові др. Обух. Навпаки Заячківський хвилювався ураз із иншими, що їх командант, адвокат із Чернівців, забагато ласки забігає в де-яких панків. А з другого боку безоглядний супроти инших. Дідичів-Жидів винищує до останнього зерна, до

останнього стебла соломн, а дідичка-Полька в кутку повіту тішитися великими його ласками, опікою. Не то, що не реквірує в неї, але ще її дає їй оборону. Це хвилює людей. Та на це немає ради.

З другого боку він уявляє собі, як то буде, коли пан Лисовський дістане жандармерію до своїх рук.

Звертає легко увагу Обуха, що, здається, не всі комісаріати доросли до важкого завдання.

Обух насупив брови.

— Ви думаєте про Лисовського? — перебиває йому з виразом гніву в тоні голосу. — Я знаю, пане, знаю всю його роботу — мовить грубо. — Лепський пан! Але все ж таки — це старий посол! Годі було його викинути на вулицю, треба було для нього подбати про якесь приміщення. І я вже знайшов. Виділ Національної Ради заіменує його президентом Адміністраційного Трибуналу.

— *Promoveatur, ut amoveatur!* — посміхнувся Заячківський.

— А що ж то ви, пане, хотіли?

Др. Обух мав звичку до найближчих навіть говорити „пане“, коли сходив у розмові на дразливу тему, або коли хвилювався. Заячківський знає це й зовсім не дивується. Навіть не звертає на це уваги. Тим часом др. Обух далі питається злісно-іронічним тоном:

— Ви хотіли б, щоб старого діяча, політика, посла викинути, як ганчірку, на смітник?... Ми його викидаємо поза рями живого життя, сяк чи так, посилаємо його на склад. Але з гонором, пане добродзею! Най знає наших!... А ви там, пане, дістанете нову мітлу! Прийде до вас сцизорик — не комісарик, кажу вам! Аж сам радію, що пішло у ваш повіт такого робітника!

Назвав його по назвищу, схарактеризував його як людину, як громадського діяча. Заячківський подякував йому в імені повіту.

— Не дякуйте! Це я роблю з усіма повітами. Вишукую молодих людей і посилаю їх на місце тих старих трутнів, що то порозсідалися в комісарських кріслах та й грають ролю польських старостів! Го-го! Робимо лад удвох із своїм Горобчиком! То вам шельма не Горобчик. Той вам, пане, як упаде на комісаріят — то такий усюди страх піде... Вже два цілі комісаріяти, пане добродзею, сидять під ключем! — Показав рукою, як би зачиняв на ключ двері. Посміхнувся. — І ще не один туди піде, куди йому місце! Грабіжники! Думали, що в хуртовині можна роздряпувати державне майно? Мої летючі ревізійні комісії зроблять з усіма лад. Го-го! Я їм, пане, покажу, як повинна виглядати адміністрація!

Хвилину йшли мовчки.

— А потім ще земельна справа. Це, прав-

да, не до мене належить. Але що ж, коли секретаріят земельних справ блукає „во облацях“, а не бачить того, що йде весна. І я, хочу — не хочу, мушу й за цю справу братися.

— У нас трохи наладилося, — мовить Заячківський.

— Ви думаєте, пане, я не знаю того, що ви пішли задалеко? Але у вас бодай лад! Тільки Давидовича вам не забуду.

— А ви хіба були б що сами помогли?

— Правда... Революція має свої права. Але шкода маєтку... Та добре бодай, що у вашому повіті земля не пустуватиме боже літо. А вийде земельний закон — одно завернемо, одно причинимо. Але як би ви знали, що то діється в інших повітах!... Роздряпали землю, рознесли, який був інвентар. Та й ще хто? Багачі, дукарі. А ті на фронті дістають письма та й бунтом грозять! ...А в інших селах ждуть манни із неба! Ніхто й пальцем не кивне, щоб землю обробити! Мушу добре потиснути, щоб нас не захопив голод! Та це нічого. Тепер у Національній Раді ухвалимо земельний закон. Ну, як там у вас, товаришу, вдома. Давте собі зрештою раду?

Переходять у розмові на приватні родинні справи, зачіпають за воєнні події. Заячківський дізнається чимало немилих новин. І надаремне питається про причину лиха.

— Не доросли! — заявляє державний секретар. — Як діти! А то не забавка у війну, то війна! Війна на життя й смерть. Нема військового проводу — не буде й успіхів. Із муніцією в-одно важче. Я дуже, кажу вам, трівожно дивлюся в найближче майбутнє...

Зітхнув глибоко.

— А що то той Селянсько-Робітничий Союз рухається... — питається обережно Заячківський.

— Жменька незадоволених інтелігентів і робітників. Виарештую, як схочуть пальцем кивнути! Нема часу на жарти...

— Я думаю, що ви заповажно берете цю справу.

— Дайте мені спокій з тими державними справами. Я хочу їсти й прочитати де-що увечері... Заїдіть до мене, товаришу.

Та Заячківський відмовився. Не хотів йому забірати хвилини відпочинку. Розпрощалися.

Заячківський ще довго оставався під вражінням слів цієї дужої, сильної людини, яка знала, чого хоче, й переводила на своїм терені праці свою волю в діло. Уже в каварні сидів, розмовляв із знайомими, а др. Обух не сходив йому з думки. Мусів звести розмову на його працю.

Товариші при столі засміялися.

— А ви чи не який комісар з його ресорту? — питаються цинічно.

— Ні. Але де-що визнаюся на комісаріятах, на комісарях і на людях узагалі.

— Добре ви визнаєтеся на людях, як вам той брус, той неотесаний, розхляпаний мужик імпонує... Та ж це хам! Коли б ви чули, якими цвітками соромницького словника він оперує в своєму міністерському бюро! Як він нападає на підчинених собі міністерських урядовців при десятках слухачів. А тими слухачами не завжди бувають Українці, що не до одного звикли й можуть та вміють більш пробачити такому неотесі, як він на це заслугує. Та й то не всі Українці мають такі тверді уха, як ми, Галичане! Придніпрянці не можуть нам видивуватися, як ми могли таку грубу людину зробити міністром. А Поляки? а Жиди? а чужинці?... Він своїм поводженням з людьми не надається й на портіера в міністерстві, не то на міністра!

— Дозвольте, — мовить із посміхом Заячківський, — тепер я вас питаюся, чи не служили ви в державному секретаріаті внутрішніх справ, або в якому повітовому комісаріаті?

Співрозмовник спалахнув:

— До найчорніших днів у своєму житті зачислятиму свою службу під таким шефом-хамом!...

— Не хочу бути недискретний і розпитувати вас далі, — мовить Заячківський. — Але я може здогадуюся, що розумію причину вашого схвилювання.

— Навпаки! Я вам скажу! Я не роблю з того таємниці!... Від того, чи одна цистерна нафти більше, чи одна менше буде завалювати залізничні тори в Дрогобичі — від того світ не завалиться. А що хтось дістане дозвіл на вивезення одної цистерни поза повіт, як він ще зложить відповідну суму на повітові справи, також Україна не перевернулася б... А хочеш перевести дисциплінарку, то роби, як люди роблять. Не присилай нам таких самих, як ти, дикунів, щоб компромітували адміністрацію повіту в очах населення. З того тільки вороги мають розвагу!... „Патшце, яке то у ніх староство!“...

— Даруйте, — мовить Заячківський твердо, — я можу тільки жаль свої висловити, що ця людина не мала від перших днів нашої державности керми краю в своїх руках. Його енергія, рішучість і безоглядність —

— Для своїх! О так! Для своїх він безоглядний. Для чужих, наших ворогів, дідичів-Ляхів — він: цалує рончки!... Так! Він дуже безоглядний — для своїх...

Заячківський скористав з того, що його поздоровили від сусіднього стола. Попрощався й пересівся. Чув іще якийсь час

відказування „пошкодженого“... Спитався, чого він такій незадоволеній державним секретарем. Сказали йому, що це якийсь прогнаний урядовець, що при помочи брата робив надужиття з вивозом нафти... Заячківський посміхнувся...

І тут він звів розмову на працю державних секретарів. Та тут уже почув зовсім щось иншого. Сказали йому, що як-раз внутрішні справи — це єдиний, можна б сказати, секретаріат, що має відповідного шефа, людину з головою на карку. Що він там грубо поводить з людьми?... То ще не так нераз треба б!... Але в нього є ясний плян праці, є сила й спроможність переводити свої думки в життя. Одно тільки можна б йому закинути: він замало числиться з тим, що це війна й що військо мусить мати більшу силу, як повинно б мати у мирних часах. Він ідеальний на міністра внутрішніх справ, але в державі, якої не їсть змора війни. Там він завів би лад! Тут йому тепер в-одно псує кров уся несправедливість, якої, на його думку, допускається військо, а яка йде тісно в парі з воєнним станом держави. Тут йому це ще перехрещує всю його роботу. Побачите, він заїсть себе — і ладу навести не зможе! Але, як говорити об'єктивно, — це ідеальний державний адміністратор!

Заячківський був дуже задоволений із

цієї характеристики свого приятеля. Він бачив ясно всі його хиби, як людини — в розумінні культурного європейця — але волів його щирість і простоту, ніж псевдокультурну облуду європейця-Лисовського і йому подібних „аристократів“. Бо бачив у ньому гармонію між словами й ділами. За короткий час безвластя хитруни псевдо-європейці, повітові потентати, запустили трохи не Авгієву стайню, а цей, як його називали, мужик — знайшов у собі добру волю, мужність і сміливість цю стайню вичищувати. І, як казали свідомі справи, — найважливіше вже вичистив, гній викинув, тепер уже починав білити. А що роботу свою робив грубшим способом — то тому, що скрізь зустрічався з гноем, до якого треба було мати дужі руки й від смороду якого лайка з язика зривалася.

— Як ся маєте, пане товаришу! Як ся маєте!...

Із цими словами старий полковник Ґраф Ґужковський кинувся на Заячківського і вицілував його тричі в лице.

— Як пан полковник почуввають себе?

— Дуже добре й дуже недобре. Кажу вам щирю правду... Дуже добре, бо я щасливий, що можу хоч на старість прислужитися українській справі. Але знаєте, я старий уже — сімдесятка на карку, а ті комісії,

ті переговори та їзда до Львова — та морока з Французами, з Англичанами, з Поляками — вбиває мене. Але нічого! Я на двох палицях ходитиму і ще буду служити нашій справі... Як ся маєте, пане товаришу?...

Останні слова звернув полковник Гужковський в сторону старшини-Усусуса, що переходив попри нього й віддавав йому військовий поклін. Перериває розмову із Заячківським і ловить в обійми Усусуса, цілує його в лице раз, другий, третій... пригортає до грудей.

— Ви з фронту?

— З фронту, пане полковнику!

— Як же ж ся там маєте? Добре ся тримаєте?...

— Як можемо, пане полковнику.

— Я знаю, що мої Усусуси не заведуть нас! Ну, ви ся квапите. Бувайте здорові! Передайте привіт усім Усусусам від старого полковника Гужковського...

І знову вицілував збентеженого старшину. До Заячківського:

— Як я їх усіх люблю! Я би свою душу віддав за них. Ото раз юнаки!... Але що то ми?... Ага, ви певно вже знаєте? Я їздив на переговори з комісією Бертелемі!...

Стоять на хіднику коло входу до Національної Ради. Не можуть свobodно розмовляти, бо в-одно хтось знайомий проходить

біля них і полковник Гужковський уривав розмову, вітається. Ще кілька разів розцілюється із знайомими старшинами й стрільцями. Кожного, хто проходить попри нього в усусуській шапці-мазепинці він спинає, цілується з ним, розпитує, „як ся має“ — і так таки вривав розмову, бажанням щастя і привітом для всіх знайомих.

Граф Гужковський — був це один із тих потомків української аристократії в Галичині, що потонули в польському морі. Жінка й уся рідня — загорілі Поляки — він сам один, як серед моря, оставався Українцем.

По правді і він національно обіднався був з Поляками. Тільки перехід графа Андрія Шептицького до українства, покликання його на митрополичий престіл, потім поворот кількох інших аристократичних родів до українства, дало змогу й графові Гужковському почувти себе національно Українцем. Але в своєму найближчому оточенні він остався самітний, неначе на острові серед чужого йому моря...

Родинні відносини, громадянське його положення дідича, — ставлять його у безвихідне становище. Він мусить підтримувати товариські взаємини з рівними собі. А що рівня їм у розумінні його й родини були сусідні, ближчі і дальші дідичі, він усе своє життя проживав далі тільки в польському оточенні.

В-одно нарікає, „який то ми нещасливий на- рід, що не заступлені в нас усі слої гро- мадянства. Як би то добре, коли б він міг бувати з ріднею в українських дідичів і вони в нього. Зараз би инакше дивилася на його українські симпатії жінка й уся її ро- дина. А так вони тільки Поляків бачать рівними собі, а Українці — це попи, хлопи та й ще які там адвокати, учителі“ ...

Оповідали про нього, що він хотів вирвати зпід впливу жінки й її родини свого сина. Вдома не міг зважитися говорити з ним по- українськи. Вдома розговорною була поль- ська мова. І тільки, як вони виходили оби- два із сином на поле, в ліс, там він розва- жував свою душу рідним українським словом. Але тільки до якогось часу, доки їх не ви- слідили. Як відкрили їх таємницю, родина жінки недвозначно заявила йому, що його оголосять божевільним, коли він продовжу- ватиме проводити свої фантазії в життя!

Тільки війна де-що в цьому напрямку змінила. Він зголосився як доброволець — старий військовий старшина. Служив при Українських Січових Стрільцях. І аж тепер посміхнулася до нього відрадна доля. В полку Усусусів знайшов не тільки рівного собі, але ще й архикнязя! Габсбурґа! Українця — Ва- силя Вишиваного! Тепер уже він инакше становище заняв у родині. Тепер уже він не

таївся із своїм українофільством! В оточенні архикнязя Василя, будучого короля України, він зустрів молодих дідичів-Українців — нових людей — рівню вже не тільки собі, але й своїй родині. Тепер він віджив, відмолодів...

— Знаєте, пане докторе, хто б то міг думати, що старий Гужковський буде колись у житті стояти на українській дипломатичній службі!... А то не сон — це дійсність... Подумати собі — я в імени Уряду Західньої Української Народньої Республіки їду на переговори з представниками старих держав: Франції, Англії, Італії... Ви знаєте? Це теж щось значить! Тепер уже чоловік може спокійно вмірати — тепер уже ми певні, що не пропаде наша українська справа!

— Як же ж вам, пане полковнику, повелося там?...

— Як повелося?... Ви знаєте... трудно... трудно... Доброго здоровля! Доброго здоровля, товаришу, доброго здоровля!... — вимахуючи долонею правої руки, вітає якогось стрільця, що проходить попри них і віддає військовий поклін полковникові. — Трудно, знаєте... Ми що-йно входимо в Європу... Та й ще, знаєте, — то представники побідних держав Антанти... а в нас — габсбурські традиції... Знаєте, вони не без того, щоб не знали, що ми задивлені у Василя...

— Не всі, пане полковнику!

— То так говориться, пане товаришу! — поплескав Заячківського по рамени й пригорнув його до грудей. — То так тільки говориться!... А як би Василь став нашим королем, королем України — га?... Правда?... Ну... тсс... Таке можна лише думати, такого тепер не вільно говорити... Ха-ха-ха... Тепер республіка... Правда? І ми всі в неї на службі...

Заячківський не перечить. Боїться задовго обґрунтовування протилежного погляду.

— Знаєте, це нам багато псує. Знаєте, коли ті представники Франції й Англії стукали до нас кулаками в стіл, я думав собі: Не до нас ви, голубчики, стукаєте, не до нас! — до того, що ніби то заховане, але для вас видне!...

— Стукали до вас, панове, кулаками в стіл? — дивується Заячківський...

— Феее... знаєте, це таке було несмачне...

— Граф Гужковський скривив своє старече лице, як би побачив найбільш огидну картину. — Це таке некультурне!... Чоловік думав, що має з панамі до діла, з дипломатами високо-культурних націй... Феее... як парубки в коршмі... Аж мені встидно за них перед членами нашої делегації... Ну, коли ж іще побачимося, пане товаришу? Багато маю вам розповідати... Так... так... До побачення...

Поцілувалися... Ще поки Заячківський дійшов до дверей Національної Ради, бачить, як полковник Гужковський на тому самому місці, правдоподібно таку саму розмову починає вести з іншим послем.

У залі Національної Ради сходяться послі. Вони вже не ті, що три місяці тому. Це вже старі парламентарії, члени клубів, комісії — творці чимало нових законів. Та, на диво, сьогодні на лицах у них журба розсілася. Бачить це Заячківський від першого погляду... Коли дійшов до посольських крісел свого клубу, в перших рядах ліворуч залі, починає вітатися. Звертається із запитом до Заворотюка, чи немає часом яких лихих звісток?...

— Читали московське радіо?

— Ні. Яке радіо? — дивується Заячківський.

— Великий тріумф більшовизму. За Угорщиною прийшла Галичина! Селянство і робітництво Східньої Галичини повалило Українську Національну Раду, арештувало Державний Секретаріат і проголосило радянську республіку. А що я вам, товаришу после, говорив?...

— Нісенітниці. Що це таке? Коли прийшло це радіо?

— Сьогодні вранці. Це не є вам нісе-

нітниці. То треба брати в звязку із при-
готовлюваним на тридцятого цього місяця
зїздом Селянсько-Робітничого Союзу. Я вам
кажу: будуть великі несподіванки! Найгірше
з усього, що державні секретарі потратили
голову. Як до вчора був ще де-хто бундюч-
ний, так сьогодні ніхто з них не знає вже,
що думати. Чекайте, йде Обух.

Обидва приступають до державного се-
кретаря внутрішніх справ.

— Товаришу державний секретарю, — мо-
вить учитель. — Що ви на це московське
радіо?

— ...в московське радіо! Ану, нехай про-
бують мене арештувати!

— А все ж таки, як це треба розуміти?

— Так треба розуміти, що є між нами
падлюки, які порозуміваються з нашими во-
рогами! Ану, скажіть премієрові, щоб зго-
дився внарештувати герштів тої банди! Але
я їм сьогодні скажу крайнє слово: або буде
в нас лад, або най то все шляк трафить!
Най собі голови крутять... Досить мені того
всього!...

Пішов на трибуну до президента Націо-
нальної Ради.

Коротка розмова державного секретаря
Обуха із партійними товаришами й уривані
його слова, які залітали до інших рядів
крісел, доводять до що-раз то нових комен-

тарів сьогоднішньої події. З усіх сторін залі звертаються очі послів до трибуни, де стоїть коло столу президент Національної Ради й розмовляє жваво з державним секретарем Обухом. Президент слухає уважно, з піднесеними бровами — в очах видно зацікавлення. Обух вимахує рукою, досадно щось пояснює. Наближається до них прем'єр — розводить непорадно руками. Так і видно, що ці люди не всилі знайти спільної мови. Тепер починає кидатися нервово прем'єр. Його рухи не гармоніюються з його гладкою, круглою поставою, з його лагідним жіночим виразом лица. Але зачепило його до живого, коли він так хвилюється. Із віддалі наближаються до них два інші державні секретарі — поважний, баїдужий секретар судових справ, слухає розмови без найменшої зміни в лиці, дарма, що др. Обух в-одно й до нього звертається. А державний секретар шкільництва, висока як тичка, суха-худа людина, стоїть із витягнутою цікаво шнею, намагається вловити кожне слово, кожному з розмовців притакує головою, хотів би виразом очей стати миротворцем, залагодити спір. Раз по раз простягає шню вперед, наче б хотів звернути увагу на своє посередництво. Час до часу каже: „Панове, панове“ — мяким буковинським діалектом. Але до слова не приходить. В-одно перебивають йому то держав-

ний секретар внутрішніх справ, своїм грубим захриплим голосом, гамованим трохи з огляду на слухачів на залі, то прем'єр — своїм пискливим, хоч притишуваним, тоном.

Щось говорить президент Національної Ради. Видно промовляє до переконання обох спорячих сторін. Відходять від столу і ще далі продовжують свій спір у кутку. Державний секретар освіти підходить до них, показує мовчки на залю й тепер усі три щезають за кулісами...

Розуміється, що це *intermezzo* на „міністерських лавках“ на трибуні не могло остатися без впливу на залю. Там уже з'явилися соціально-демократичні послы, яких загально підозрівають, що то вони стоять за Селянсько-Робітничим Союзом і каламутять воду. Дуже вражає контраст між ними й рештою залі. Повне лице провідника Помела аж сяє в таємничій повазі. В його очах блищить тріумф. Ото нагнали страху дрібно-буржуйчикам, — говорить уся його постава. А другий провідник клябу Вюн, ще повніший на лиці, сміється цинічно й серед сміху оповідає веселі анекдоти своїм товаришам, присідаючи при тому аж до землі.

Цей сміх Вюна хвилює слухачів праворуч. Тут і там падають таємничі півслівця — вислови обурення. Але взагалі більше сум читається в очах послів, ніж гнів...

Невесело починається засідання Національної Ради...

Згадка про поляглих, привіт героям — з уст президента. Приходить до слова прем'єр.

Коротка, слабо обдумана, дуже скупа на фронтіві події промова, для нікого не цікава, бо обмежується до переповідження комунікатів із преси. Загальне розчарування... Рівноважить його трохи заява президента, що тепер виберуть комісію для соймового виборчого закона й зараз наступить перерва у засіданні, щоб ще сьогодні вранці могла радити військова комісія, спільно з комісією для закордонних справ. Те засідання комісії буде за півгодини в будинку першої української гімназії. Буде це майже повне засідання Національної Ради (президент запрошує на нього всіх послів), — але без пубрики, без галерії — таємне.

Заячківський вийшов із залі. Рівночасно з послами сходять з галерії цікаві учасники засідання — між ними чимало військових старшин. Тут і там чути вияви незадоволення. Кажуть незнані йому люди, що панове державні секретарі бояться депного світла. Ховаються на таємних засіданнях, щоб ніхто не міг дізнатися про їх невдачі.

— Го, го! Минувся вже час таємної дипломатії, — мовить з насміхом до За-

ячківського його товариш, що сидів на ґалерії.

— Дозволь, прошу тебе. А як є такі справи, що про них не треба зараз повідомлювати всього світу, або хоч би польських шпиків? — борониться Заячківський.

— Ха-ха-ха! — регочеться незадоволений гість із ґалерії. — Поляки?... Поляки й так усе знатимуть! Ще сьогодні увечері. У всіх каварнях розхляпають ваші послы при столах — таки в сусідстві польських шпиків. Ха-ха-ха! Який ти наївний! Вони перед нами ховаються! Але й ми все знатимем і то без застереження довірочности! А з панами секретарями і вами, панове послы, ми розрахуємося! Бувай здоров! Йди, бережи свої таємниці!

— Певно, що буду берегти! — мовить подратований Заячківський.

— Знаєш, що мені приходить на думку при згадці про довірочні справи наших послів? Наївність проститутки, яка оповідає про втрату своєї невинности все вперше і завсігди довірочно. Голота! Десять їх сидить на довірочній нараді — і з наради появляється публичне звідомлення у ворожій пресі. Всі десять дають підпис, запевняють словом чести, що ніхто з них нікого не інформував. Але звідомлення з довірочного засідання друкуюється далі публично! Проститути!

— Ну, знаєш! Вибачай! — обрушується Заячківський.

— Дати тобі доказ? Та що з тобою балакати! Ти вже теж — посол!

Прощаються недбало. Заячківський іде прибитий на таємне засідання найважливіших комісій Союму.

По дорозі юрбою злітаються до його голови всі ті звістки про порушення таємниці послами — в соймі й парламенти, всі, що їх чув чимало... „В п'ять хвилин після того, як розходяться із засідання — довірочного, таємного, — вже намісник знає, що постановили далі вести обструкцію“.

Але то було! То були ганебні відносини. Тепер — інакше! Тепер не те!

Переганяються в його душі два голоси — президента Національної Ради, що запрошує на таємне засідання двох найважливіших комісій, — і гостя з галерії, який, як каже, увечері все знатиме, що там говорилося і то дізнається без ніякого застереження...

Він погинається під вагою цього злосливого й дошкульного жарту

Коло будинку української гімназії на Липовій вулиці заройлося від людей. Сходяться всі послы, без винятку. Дирекція гімназії приготувала на засідання комісії одну з найбільших залей у партері.

Гімназійний будинок і ще більше шкільна зала з науковим приладдям викликає трохи не у всіх послів спомини з минулого. Під впливом теплих, сердечних спогадів завязуються перші щирі розмови. Беруть у них участь найбільш непримирені одні супроти одних — тепер усі в найкращій гармонії.

Серед веселих жартів, насмішок починають займати місця на лавках, на перших — члени військової комісії, за ними члени комісії для закордонних справ. Далі вже приміщуються, як хто може її захопить вільне місце, — інші послы. Зараз таки виявляється, що в лавках місця замало. Служба приносить ще крісла, виповнює ними залю по береги.

Голова військової комісії відкриває засідання.

На естраду, за катедру входить старий дідок у військовому сірому мундурі. Низький, мізерний. Рука в нього звисає на

чорній перевязці. Вигляд його лица робить симпатичне вражіння. Воно збільшається, коли він починає говорити. Тон його голосу приємний, м'який. Згучить у ньому нотка оптимізму. Вислови скупі, скромні.

Це головний командант Галицької Армії.

Він приступав до пояснення мілітарного становища на фронті. Починає від того, як він обняв командування над армією. Оповідає, що то він застав і що від того часу змінилося. Застав він досить мало в порівнянні із стотисячною армією під цю пору. Заслуга в цьому Державного Секретаріату військових справ і окружних команд, які перевели основно загальну бранку.

Переходить до воєнних операцій. Спинається над описом наступів на Львів. Вияснює причини, чому досі ще столиця в польських руках.

...У хвилі найсильнішого удару на Львів приходить дня 25 лютого о годині шостій уранці до завішення зброї на три дні. В часі тих трьох днів ідуть переговори між українською й польською делеґацією — та антантською комісією.

Цю справу, як політичну, він залишає до иншого звіту. Сам переходить до військових подій, звязаних з нею.

...Поляки використовують завішення зброї, щоб підвезти до Львова як найбільше по-

трібного їм матеріялу. Наш найсильніший розмах, спинений нагло, марнується. Заломлюється взагалі наступова наша сила. Бачить це військо, розуміє все... Хвилюється... Тим більше, що воно має пильнувати дотримання умов, поставлених при спиненні боїв. Поляки їх в-одно ломлять. Із цього приводу приходиться до чималого непорозуміння коло Городка. Коли ж урешті антантська комісія подиктувала умови перемир'я, треба було виповісти завішення зброї.

...Здавалося, що наша ударна сила на довгий час пропала. Тим часом ми могли вже на день восьмого березня назначити початок нового наступу на заході від Городка.

Перечислює бригади, які мали йти в наступ, згадує про резерви, які заповів Державний Секретаріят військових справ...

— Чи прийшли резерви впору? — питають його з посольських лавок.

Командант дивиться такими счудуваними очима на залю, як би хотів спитатися, як можна взагалі цього не знати... Жаль промовляє з його погляду. Хоче ним сказати: „Чи так би я стояв тут перед вами, як би були прийшли резерви?“ ...

Потім плывуть спокійно з його уст слова:

— Про це я скажу панам послам на своєму місці...

Оповідас далі про хід наступу.

...Вночі на восьмого внаслідок польського удару й нашого протиудару ми мали залізничий шлях на захід від Городка у своїх руках. Остався при Поляках острів: Львів—Городок. Ми його з усіх сторін оточували. Рівночасно знищили залізничий шлях і посувалися в напрямку на Перемишль. За винятком малого острова вся Галичина по Хирів, Перемишль і Раву була в наших руках...

...Наші війська кривавилися на Городку, на Любіні, на всіх передмістях Львова.

Перечислює бригади й полки, де котрий бився, які втрати має. Говорить про успіхи, признається до повної невдачі. Пояснює причину невдачі у широкому фахово-військовому рефераті. Чути в його голосі жаль чи докір...

...Найбільшим нашим нещастям було, що ми не дістали впору резерв. Коли одні частини звязалися в бої з ворогом і виконували своє завдання згідно з пляном, — на місці, де мали наступати резерви, повстала пустка... Тим часом Поляки прислали свіжі сили через Перемишль і, займаючи ступінь за ступінем наші становища, вже дня девятнадцятого березня опанували залізничий шлях від Перемишля до Городка. Це одна з більших наших невдач.

Не хотів слухачів залишати в безнадійному настрої. Починає дошукуватися ясніших проблисків.

...Але коли взяти на увагу той цілий тиждень героїських ударів нашого війська на оборонні польські становища, треба сказати, що наша армія виконала своє завдання вірцево. Що його остаточний вислід нас не задовольняє, це не її провина. Це ж війна. На війні буває сяк і так. Бувають чираз велетенські катастрофи без нічиєї провини. Маємо на це багато прикладів із світової війни. Щось таке і в нас було. На всякий спосіб можна й треба ствердити небувале героїство, завзяття стрільців. Дух нашої армії нічого не оставляє до бажання...

А тепер уже починає обережно обвинувачувати тих, хто провинився в справі гордецьких невдач.

...Коли б ще у парі із цим ішло запілля, яке приготовляє резерви й відповідає за матеріяльне забезпечення армії, — можна б сміливо дивитися в будуччину. Тим часом, наприклад, одяги, плащі, чоботи, сорочки...

Починає перечислювати всі недомагання, недостачі армії. Жаж сповняє серця слухачів од тієї чорної картини, що її тепер малює головний командант...

Його промова зазначається двома характеристичними рисами: він оповідає про фронтіві події з великим знанням справи і незвичайно плястично. Всякому слухачеві стає видно, що і як діялося підчас наступів. Але

ще з більшою легкістю, меткістю, з не зовсім оправданими надіями він переходить від невдач армії, до занедбань запілля. Уміє цілу справу так змалювати, що ще нічого не втрачено! Нехай тільки запілля допише — успіхи фронту будуть безсумнівні.

Більшого оптимізму, чи більшого легковаження втрат у людях, терені, у воєнній ситуації неможна собі її уявити.

Чимало слухачів підпало під чар його оптимістичних надій. Та не всі... Це її виявляється зараз у дискусії. До тих, що не дали собі закрити полудою очей, належить і Заячківський.

Він слухає реферату головного команданта її годі йому видивуватися, як може старий генерал так легко ставитися до найбільшої невдачі за весь час змагання. Зрештою, — думає, — може всі вони так ставляться до війни!... Опис успіху в перших днях наступу, опис безупинних приступів на Городок, на Львів, — це справді не-аби-яке свідощтво сильного духа армії, або як командант це дуже добре сказав — стрільців. Але що командування допустило до такого ганебного знищення всього успіху, що воно не забезпечило становищ від заходу, що взагалі починало наступ, не маючи під рукою резерв, що врешті товариш державного секретаря військових справ допустився зло-

чину, заповідаючи резерви, котрих не вислав, — яке ж усе це страшне свідоцтво не-здарности верхів!...

Заячківський не був членом військової комісії. Та, хоч би й був, не забірав би у цих справах голосу. Мусить собі сказати, що він не розуміється на них. Він бажав тільки почути, що скажуть на своє оправдан-ня ті, які відповідають за успіхи й невдачі.

Яке ж було його здивування, коли дове-лося йому слухати звідомлення головного команданта! Яке ж іще досадніше розчару-вання, коли почув промову державного се-кретаря внутрішніх справ.

Др. Обух промовляє перший у дискусії. Здавалося б, що він, як член уряду, або по-винен би виждати критики членів комісії, або коли вже промовляє — повинен хіба доповнювати промову відповідального вій-ськового команданта.

На диво всіх, він стає на становищі сто-роннього члена Національної Ради і починає переводити критику. Обвинувачує. Але не обвинувачує командування, Державного Се-кретаріату, ні! — Він обвинувачує стрільців. І то одну їх частину.

Причину невдачі приписує він незгармі-юванню війська. Коли переорганізовувано армію, просвічувала всім думка, щоб її зу-ніфікувати.

— Тим часом, — каже, — я не розумію того! Осталися де-які формації, які стоять так собі зовсім окремо від армії. Чому?... На це я від нікого не дістаю відповіді!... Скажіть мені, панове, — звертається, не знати до кого, — чому досі не розбито формації Українських Січових Стрільців? Чому не порозміщовано її по всій армії?...

В очах слухачів читається здивування. Хіба ж вони це можуть зробити? Хіба ж це до них можна ставити такі запити? Тим часом др. Обух, не дожидаючися відповіді, говорить далі. Сила його голосу росте.

— До чого лишати цей зародок протекційної зарази? Дайте мені вже хто раз відповідь на це!...

— Прошу о слово! — чути голос Вітовського.

— Я ще не скінчив! — обрушується др. Обух. — Я кажу панам: Усусуси — це наше нещастя! То паничі! Тільки політику роблять! Тільки придумують, як би зробити державний переворот!... Більш ні до чого вони не здатні...

Др. Обух викидає це обвинувачення майже одним віддихом. Неначе б хотів дати заздалегідь основну відправу Вітовському, який промовлятиме за хвилину. Мало того. Промовець далі ще не спиняється:

— Панове! Скінчилася вже світова війна,

у якій ми билися за чужу справу й треба нам було мати захист для наших інтелігентних сил! Тепер ми бємося за нашу власну справу! Тепер не пора маркірувати!

На залі зриваються оклики обурення. Головно між соціяльними демократами. Помело кричить:

— То такі там маркірували при Січових Стрільцях, як ви!... Адвокати! Судові радники! Всякі ваші директори...

— Я був комісьним жовняром в армії. Сидів, пане, у шанцях у комісьному мундурі рядовика! — відповідає Обух. — А вас там я не бачив!

Скрегоче зубами. Вимахує грізно одним пальцем у сторону Помела.

— Ми це знаємо! Не бійтеся! Добре, що ми вас бачили! — неначе оправдується, говорить спокійно й посміхається Помело. — Але інші пани адвокати, радники, директори! От хто маркірував! — обурюється грізно. — Пани маркірували при січових стрільцях по всяких канцеляріях! А хлопці й діти — стрільці — йшли в поле, не стріливши навіть ні разу для спроби!

— Не знали, як ладувати свої „Верндлі“...

— Чому ви їм, панове посла, „Манліхерів“ не придбали, тільки послали їх на смерть з „Верндлями?“

— Панове! — кричить Обух, слухаючи тих

докорів членів Ради. — Або я говорю, або ви собі говоріть! Всі не будемо. Пане голово! — звертається нервово до голови комісії.

Предсідник підводиться:

— Панове! При слові пан державний секретар др. Обух.

— Ви мені, панове, не перечислюйте заслуг Усусусів. Я їх може краще знаю, ніж де-хто з вас!

— І любите їх дуже.

— Вас це, пане, мало обходить, чи я їх люблю і як я їх люблю!... Це не належить сюди! — обурюється Обух. — Я говорю про справу... Так було досі! Але тепер усім треба ставати в одному ряді. Питаюся: Коли наші Українські Січові Стрільці будуть іти до бою рамя об рамя з мужиками, а не як щось екстра? Коли, питаюся ще раз, ми перестанемо вислухувати такі звіти, що Усусуси вісім днів наступали на греблю в Городку і не могли її взяти? Коли ми вже раз почуємо, що наша армія — панічки й мужва — взяла не тільки Городок, але й Львів і викинула ворога за Сян і далі з української землі?...

Кидає одно за одним страшні обвинувачення під адресою Усусусів цей державний муж. Такі страшні, що кров у жилах від них стигне.

Заячківський почув, що йому слабо робиться: від тієї кривди, яку заподіяв Усусусам його товариш. Він запитує себе, чого Обух кидає такі обвинувачення? Чули ж вони від головного команданта, які криваві втрати мала ця частина армії.

Заспокоює його те, що в останні слова Обуха влітається ще раз оклик Вітовського:

— Я зараз вам відповім! — заявляє гнівно й погірдливо Вітовський. — Прошу о слово!

Цей оклик Вітовського, партійного товариша Обуха, кинений уже вдруге, ще більш подраговує промовця.

— Я знаю, що ви мені скажете! — мовить Обух. — Я вже чув це від вас чи раз. Я не тільки проти Усусусів. Я взагалі проти всякої протекційної системи там, де люди кладуть своє життя!

Заячківський, як сьогодні, бачить доктора Обуха в перших днях війни в лянштурмацькім одязі, нещасливого жовняра, що під час гімназійних студій вислужив три роки при війську й з вибухом війни, на старі літа йшов на заріз в окопи, як гарматне мясо.

Ця картина, що нагло виринула перед очима Заячківського, кидає лагідніше світло на жорстокі слова Обуха... Тим більше, що дальші слова промовця — це й його власні запити до себе, до громадянства, до військової влади. Обух питає, звертаючися в сторону

товариша державного секретаря військових справ:

— Скажіть мені: До чого то стільки старшин по всіх командах у запіллі? До чого їх тут стільки в Станиславові? Молодих, здорових парубків? Спитаєте — хто це? Я вам скажу!... Паничі! Попівські, адвокатські, професорські, посольські сини! Мамині синки. Бо як є який старшина з мужиків, то він у перших рядах на фронті! А скільки взагалі старшин на фронті? — Почислити можна в кожному куріні на пальцях одної руки! Де наші пани офіцерики! Чому вони не в ровах, чому вони не на фронті?...

Тепер зривається хуртовина на залі. Але вже не проти Обуха. Вже за ним. Його останніми словами схвильована. Починають з усіх сторін лунати грізні оклики, звернені до представника Державного Секретаріату військових справ:

— Де наші офіцери? Де наші паничі?

— Чому їх на фронті нема?

— Звіт нам дати, скільки є офіцерів на фронті!...

Здавалося, що всякий, що досі надаремне бився з думками, чому такі неуспіхи? де причина невдач? — знайшов урешті відповідь: Мужва йде в бій сама — без офіцерів. Цей поклик доктора Обуха був запальним льонтом, що його промовець кинув у бочку

пороху. Відразу спричинює вибух і в його димах затемнюється здорова твереза праця думки.

— Чого в нас усюди стільки старшин, а на фронті стрільці не мають проводу? — кипить далі.

— Вибрати контрольну комісію, для прослідження, хто маркірує по етапах, стаційних командах, у державнім секретаріаті військових справ!

Такі й подібні оклики лунають на залі, витворюють ще душнішу атмосферу. Вона й без того була дуже важка. Зібралось тут завелике число людей у залі. Народи ведуться при зачинених вікнах і дверях. Усі курять завзято, так, що голови людей поринають у туманах диму... Врешті, врешті — повідомлення про невдачі на фронті, про змарнований кривавий наступ притолочує духа... Лягає скелею на груди слухачів...

Кричать селяне й інтелігенти. Кричать послы всіх партій. Найсильніше лунають оклики від гуртка соціально-демократичних послів.

— Поставити в стан обжалування державного секретаря військових справ! — як дзвоном дзвонить широкими грудьми посол Помело.

— Увесь Державний Секретаріат поставити в стан обжалування! — реве пискливо Вюн. Заходиться від крику.

— Панове! Панове! — надаремне махає дзвінком голова військової комісії. — Панове! Прошу заспокоїтися! Пан державний секретар др. Обух далі при слові.

Коли врешті трохи втихає на залі, др. Обух, що за той час випив повну шклянку води, намагається голосом своїх грудей, мов гомоном труби, заглушити й останні гамори:

— Так!... Поставити в стан обжалування увесь Державний Секретаріят! І я того хочу! — мовить грімким і хрипким голосом. — Коли хто провинився, нехай відповідає!... А провинився я — під суд мене!... Тільки, панове, я вам кажу — так далі йти не може! Дивіться, що діється в краї. Ті панички, що то порозсідалися у всяких командах, арештують... так собі... на право й на ліво!

— Замало арештують! — кричить Помело, тепер знову вже проти Обуха.

— Арештують без розбору. Винен — не винен — Поляк — до концентраційного табору! — не зважає на оклик противника Обух.

— Вас там першого треба заперти! — підбігає з усієї сили за Помелом Вюн.

— Панове! Коломийський Косачів буде ганьбою нашої державности, а плямою він уже є! — легковажить далі звернені проти себе міжоклики др. Обух.

— Вас там заперти! Ви випускаєте арештованих! — кричать уже обидва вкупі: По-

мело і Вюн. І з ними де-які їх товариші. — Злочинців запирають, а ви випускаєте! Ваша робота — ганьбою нашої державности!

— Ви плямою нашого уряду! Ви арештуєте своїх людей, що не скачуть під вашу команду!

— Ганьба йому!...

— То ви кирините! То ви не повинні тут сидіти, тільки в криміналі! — кричать селяне до соціяльних демократів.

Звівається тепер ще грізніща хуртовина. Одні проти доктора Обуха, одні за ним. Голова не бачить можливости заспокоїти схвильовану залю. Перериває засідання.

Пять хвилин перерви. Одчиняють вікна, виходять на коридори. Перечаться ще далі.

Засідання комісії одкривається наново.

До слова приходить полковник Вітовський. Починає голосом лагідним, але схвильованим. Хоч намагається спокійними словами промовляти, голос його затинається трохи не на кожному слові. Так йому у грудях накипіло, так йому грудьми торгає...

— Мені дуже прикро, — мовить, — що мій партійний товариш розпугав таку хуртовину! І найприкріще те, що все це через велике непорозуміння...

На залі мовчанка. Всі слухають уважно слів Вітовського, що, храмаючи на ногу, під-

пертий палицею, намагається випростуватися, але в-одно мусить схитатися, щоб полекшити зболілій нозі.

Слухають його всі мовчки й уважно. Хоч він уже уступив із становища державного секретаря військових справ, він усе ще для Національної Ради авторитет у військових справах.

— Велике непорозуміння, панове, що-до Українських Січових Стрільців. Це перша наша національна військова формація і як така вона перейде до історії. І перейде вона, панове, до історії не тим, що це перша українська військова сила в нашій добі, що це завязок нашої армії. Перейде вона, панове, до історії своїм героїським змаганням!... Карпати! Маківка! Бережани! Золота Липа! Стрипа! — які це свідки того, що не „маркіранти“ там сиділи, але завзяті юнаки! Які кров свою лили, голови свої клали за — Україну!...

Коли це говорив — очі його жевріли від захвату. Бо говорив це сотник Усусусів, який ділив із своїми стрільцями долю й недолу своєї сотні, свого куріня. Не згадав тільки свого власного походу на рідне своє село Медуху, на Галич, не згадав памятної переправи через Дністер під обстрілом ворога...

— А Городок! Та нова ясна сторінка в історії Українських Січових Стрільців...

А той одчайдух Думка, десятник третього куріня Усусусів, що то не дивиться на наказ до відступу. Не вважає на це, що всі відходять — він сам один остається із своїм скорострілом і ширить страшне спустошення серед ворожих рядів. І тільки під ударами прикладів у його голову приводить ворог до мовчанки клекіт скорострілу десятника Думки! Це городецький герой, перед яким я голову схиляю!...

Чим далі говорить, попадає у патос. Але на останніх словах уриває й пережидає хвилинку.

І серед зачарованої його словами мовчанки злітають оклики:

— Слава! Слава його памяти!

— Слава памяти десятника Думки!

Вітовський може вже говорити далі спокійним зрівноваженим голосом:

— Та я не маю потреби ставати оборонцем доброго імени Усусусів. Їх вчинки загально відомі. Я тільки згадав про це, щоб відкинути закид „маркіранства“!...

Подивився зневажливо в сторону доктора Обуха.

— Моє завдання инше: відповісти, чому задержано окрему формацію в Галицькій армії — бригаду Усусусів. Панове! Тепер нема Усусусів, нема гуцульських стрільців, нема завойовників Львова — є тільки одна одно-

цільна Галицька армія. Але в тій армії є окремі одиниці — корпуси, бригади, полки, куріні. Досвід із світової війни виказав, що, оскільки якась військова одиниця більш сповна, — вона стає меткіша! І коли така одиниця не є тільки гарматнім мясом, але має ще й голову й духа, що їй просвічує, що її веде, така одиниця більш варта, ніж десять подібних бездушних одиниць!... Я цим не хочу відмовляти духа всієї нашої армії, але це її ляк зрозуміє, що бригада Усусусів, які зжилися із собою від початку війни, які переходили вкупі дві долі й недолі, які братами стали — є може найбільш сповною військовою одиницею в нашій армії. Вся справа, щоб зрозуміти її значіння і — вміти використати її силу... Панове! Я не хочу критикувати пляну городецького наступу. Одного тільки не можу зрозуміти: чому кинено найкращу, найметкішу, найбільш сповну і, можу сказати, найбільш інтелігентну військову одиницю на здобування дряганих застав під Городком — замість щоб кинути її в погоню за ворогом, який утікав до Перемишля?... Це була, як я це бачу із звідомлення пана головного команданта, одна з найкращих нагод до викинення ворога за Сян! І сила в нас до того була! Ціла бригада Усусусів стояла під Городком, проламала залізничий шлях і, замість погнатися за втікаючим во-

рогом — на Перемишль, за Перемишль, замість стати з того боку Сяну, — вона опиняється — під Городком...

Слова Вітовського такі прості. Критика наступового пляну така примітивна, що кожний починає питати в думках себе й головного команданта, для чого не використано цієї простої, легкої нагоди. І забувається у всякого, що йому це ані разу не прийшло самому на думку, що це не його думка, не його критика! Що це слова іншої людини — Вітовського.

А вже як промовець починає настоювати на тому, що саме так треба було зробити, коли не приходили заповіджені резерви, — слухачів досада бере, чому справді так по-дитячи змарновано таку прегарну нагоду...

Здається, що відчуває це й Вітовський, яке знищення він укинув у залю нарад, у серця слухачів, бо починає оправдуватися:

— Панове! Краще то бачиться хоч би й з якої малої перспективи... Але поки кидатимемо камінням на Усусусів за невдачу під Городком — вдармося в груди...

Звертаючися до державного секретаря доктора Обуха:

— Я дуже добре розумію ваш біль, товаришу секретарю! Я розумію, що діється у вашій душі, що ми змарнували одну з най-

кращих нагод. І я над цим жалію... Але причину невдачі бачу де-інде...

— Де? Де? — посипалися голоси.

— Я думаю, що я говорю на військовій комісії нашого парламенту... А тепер перейду до останнього закиду: до справи арештувань. Певно, що воля людини — свята річ. Але коли ворог використовує свою волю на те, щоб нас ізничити — ті, хто відповідає за долю всього краю, не сміють завагатися вкоротити ту волю ворога. Панове! Кого у нас арештують? Людей, які не хочуть признати нашої державности, які приготують нам удар у плечі. Цілі заговори викрито! Приготування до повстання. То замало — запирати в тюрму. Тут розстріли повинні піти в рух!

— Ого! Ого!... — чути з уст доктора Обуха і з ріжних кутків залі.

— Так, пане державний секретарю! Так, панове послі!... Розстріли... Влада, яка дбає про добро держави, мусить мати сильні нерви! На ваші людяні міркування прийде час, коли ми скінчимо війну й коли ніщо нам не буде загрожувати!

— Запізно буде! — мовить сумним голосом Обух.

— Ні! Заскоро ви вяжете руки і так слабій військовій владі! А що в мене нерви такі, як і у вас, я уступив із становища

державного секретаря військових справ... На жаль — тепер ви в військовим секретарем, — звертається до Обуха, — секретарем... мира. І я боюся за нашу долю...

— І я теж боюся за нашу долю — через наші звірства!

Увесь ранок, ціле засідання військової комісії виповнювали вибухи пристрастей і обжаловування одних проти одних. Одні кидали камінням на Усусусів і на всякі, як вони казали, протекційні частини й одиниці, інші — на командування армії й на Державний Секретаріят військових справ, ще інші осуджували вмішування посторонніх (невійськових) чинників у справи війська, в спосіб ведення війни й забезпечування спокою в краї.

Над залею нарад, над парламентарними представниками нації зависли примари катастрофи всієї державности і викинули їм з голови, з грудей, з усіх їх постатей холод і спокій рівноваги. Вони, послі, що мали давати лад у державі, сколотилися, як стрівожена юрба. Всі пристрасти, які дримають на дні душі в людини, проявилися в невідповідальних вибухах. А їх висловом являються необґрунтовані підозрівання одних одними, образливі слова. На підозрівання обурюються, кидають образи. На образи ре-

агують, вибухають погрозами. На погрози — знімаються лайки... І ті, що їх не захопив вир пристрастей, сидять безсилі, не можуть здобутися на спробу заспокоювання хуртовини. Добре роблять. Бо навіть найспокійніший, як тільки уста розкриє, сам починає випадати з рівноваги.

Над галицькою землею перелетіло марево лихоліття, що нависло над нацією. І хоч воно ще ні для кого невидне, підсвідомий інстинкт відповідальних керівників нації відчув його й схвилював їх душами.

Заперті в тісній клітці малої залі, ці велетні думки й слова галицької землі, ті її керівники бачать свою націю поторощеною, розбитою, себе прикованими до роздавленого її возу, приваленими усією вагою власної відповідальности.

І... як тільки можуть — рятуються. Скидають одні наперед одних відповідальність із себе, перекидають її на плечі інших. Щоб не їх прибив тягар відповідальности.

Найбільш дістається державному секретареві внутрішніх справ Обухові й голові радикальної партії, тому захищеному за своє становище члена Виділу властивому прем'єрові Державного Секретаріату, тому, що, як про нього кажуть, крутить з укриття всіми колісчатами державного організму. Нападають на них обох соціяльні демократи за їх

польонофільство, за їх потурання старому ладові. Соціяльних демократів обвинувачують радикали й національні демократи в інтригуванні проти Державного Секретаріату й трівоженні опінії. Закидають їм, що приготворюють або відгрожуються, що приготворюють державний замах.

Ті знов оправдуються, що вони тільки насилу здержують схвильовані народні маси від вибуху. Але коли так — нехай діється, що хоче. Хто наварив — нехай випе!

Ця нова погроза зачіпає доктора Обуха до живого:

— Тільки нехай рушаться! Внарештую! Кажу жандармам закувати у військовий мундур і пішло на фронт. Одного такого „революціонера“ вже відослав. Зроблю це з іншими. Не буду дивитися, посол — не посол, урядовець — не урядовець, комісар — не комісар — хоч би й нафтовий, хоч би й з Борислава!

Втоплює очі в гурток соціяльних демократів. Їх веселі від насміху лица доливають олії до вогню. Др. Обух уже кричить:

— На фронт — і скорострілами будемо підганяти!

— Кого? Кого?...

— Всіх, що бунтують...

— Але кого? Кажіть — кого?...

— Всіх, що вміють валити! Нехай пока-

жуть, як будуть будувати, захищати нашу будівлю! Жандармами будемо підганяти!

— Ого! Закороткі руки! Закороткі руки! І в вас і у ваших жандармів!

— Побачимо, панове, у кого будуть короткі! Побачимо, кому прикоротимо!

Увесь ранок спалахали люди вогнем, так і чулося в кожному їх слові схвилювання від великої, може найбільшої невдачі на фронті за весь час війни. Тим більшої, що здобуто на ворогові спершу велетенський успіх, витворено можливо найпригідніше становище для використання його успіху до повної перемоги і через нездарність — як одні казали — командування й державного секретаріату військових справ, чи — як казали інші — окремих частин — змарновано всі успіхи, оставлено ворогові поле змагання — знов же в найбільш несприятливих для себе обставинах, бо — ворогові-переможцеві. Биява найсильнішої за весь час війни власної ініціативи доводить вкінці до скріплення становища сили й духа ворога.

Як примари зависли ці розбільні воєнні події над краєм, придавлюють своєю вагою залю нарад, жах родять і серед загального стривоження кидають одних на одних. Не менше прибиває ті кола, які стоять за Державним Секретаріатом, сьогоднішнє радіо з Москви і в звязку із цим — зїзд, приготов-

лований на тридцятого березня, — погрози соціально-демократичних послів і сміливі, певні свої сили відповіді державного секретаря Обуха. Тепер уже не тільки можливі невдачі на полі бою пригнітають парламентаріїв — з усього так і видно марево й загрозу домашньої війни. Що було в Росії й на Україні, що сталося на Угорщині — те саме загрожує перевалитися й через галицьку землю...

Серед таких настроїв почалися наради третьої сесії Української Національної Ради в Станиславові дня двадцять п'ятого березня.

Боевий настрій ранішньої години перетворюється на пополудневій нараді в загальний розгардіяш, коли починається обговорювання питань комісії для закордонних справ. Завіщення зброї з останніх днів лютого, переговори з комісією Бертелемі, радіотелеграма з Парижу з дня 19. березня за підписом членів Найвищої Ради — до команданта українських сил під Львовом — це самі вибухові матеріали, один більш небезпечний другого.

Ще підчас рефератів прем'єра і члена делегації на переговори, доктора Михайла, може голова комісії утримати сякий-такий лад у нарадах. Тільки, як уже приходить до дискусії, — він стає безсилий. Годі йому вже запанувати над вибухами пристрастей.

Перший приходить до слова прем'єр, референт уряду закордонних справ.

Він добачує тісний зв'язок між усією дипломатично-інтервенційною акцією держав Антанти й становищем на українсько-польському фронті. Чим більш ростуть успіхи української армії, тим інтензивніше проявля-

ється інтервенційна ініціатива Найвищої Ради в Парижі. Після дрібних, незначних агентів, у роді Вілема і йому подібних, у перших листопадових і грудневих днях, коли синедріон світу переможців не міг ще зорієнтуватися, що то там десь на сході розбитої Австрії чиниться, — після поїздки дрібних агентів і шпиків в інформаційних цілях, не знати ким висланих, не знати, з якою місією, для якої цілі...

— Тепер ви так нам це говорите? — кричить посол Помело. — А хто то, як не панове державні секретарі, ниць падав перед тими шпиками, невідомо навіть чиїми?...

— Хто то крізь тріумфальні брами перевозив по всім краї цих шпиків? — чути інший голос.

— Сьогодні ви нам кажете, що це були шпики?... Будете ви відповідати за свою роботу!

Референт вислухує спокійно, цих так званих в австрійському парламенті „двішенруфів“. Дає змогу вилитися злості опозиціоністів, щоб тим легше навязати до їх слів.

— Пан посол Помело і інші панове з його товариства зовсім непотрібно хвилюються. Пан посол Помело ще більш невідповідно кидає в наш город камінням. Бо пан посол Помело мав нагоду й то не одну — зробити розумно, доцільно і гідно ту роботу, якої не

вміли зробити „неуки“ — теперішні керовники нашого державного життя.

— Робите сами! Сами будете відповідати! Ніхто вас не звільнить од відповідальности за ваші вчинки! — воркотить образений Помело.

Та це ще більш підбадьорює премієра.

— Пан посол Помело говорить так, як би сьогодні прокинувся із глибокого сну!

— Мовчіть! Не провокуйте! Досить нам уже вашої господарки! Геть з такими керовниками держави! — реве, як з бочки, з дужих своїх грудей посол Помело.

Він увесь почервонів, схопився на рівні ноги. За шкільну лавку завадив своїм грубим черевом. Не всилі встати. Борсається черевом з лавкою. Хоче виступити з неї і заплутується ногою за спідню поперечку. Падає, як довгий, на сусідів.

В його сусідстві вибухає сміх.

— А ви чого від мене хочете? — заслонуються перед його руками сусід-посол, селянин.

Інший кричить до нього:

— Помалу! Помалу!... Ще, най сі преч каже, носа розібе людина!...

Одні сміються, одні намагаються заглядити цей неприємний випадок. Посол Вюн пищить, аж заходиться. Відгрожується спершу премієрові, потім відгризається від на-

смішок послів-селян. Найсильніше вибиваються з його пищіння слова:

— Це провокація! Це провокація!

— Що провокація? — питається старий парламентарист посол-селянин, радикал. — Може те, що посол Помело розбив собі носа?... А хто ж його до цього провокував?...

Нові вибухи сміху й злоти.

Прем'єр посміхається непомітно й слухає спокійно образ. Та не втерпів др. Обух. Він схопився із свого крісла і звертається до голови комісії рішучим тоном:

— Пане голово! Чому не зробите ладу з тими напасниками? Кого вони провокаторами називають? Того вже забагато!

Голова комісії дзвонить. Др. Обух, з ним також голова радикального клубу і кількох селян кричать з одного боку, — Помело і Вюнта ще кількох з другого... Поки голова комісії не покидає свого крісла і дзвінка й не виходить на коридор... Тепер розважніщі члени починають заспокоювати схвильовані гурти. Вкінці голова відкриває знову засідання.

— Панове! — мовить прем'єр. — Під адресою Державного Секретаріату впало з посольських лавок дуже багато кріпких слів, яких я, як прем'єр, не можу залишити без відповіді. Я признаю панам з опозиції, що вони можуть бути незадоволені нашим веденням справи. Бо, справді — не все в нашій дер-

жаві в ладу. Але опозиціоністи забувають про дві рiчи: по-перше, що ми будемо державу серед зовнішньої війни і серед неналадженого життя в краї, — не хочу вже згадувати про те, що й домашня війна в нас на волоску висить — не хочу, як кажу, згадувати про те, щоб, як закидають нам панове опозиціоністи, не „провокувати“. Тим самим не хочемо придивлятися до того, хто сіє вітер домашньої війни!

— Просимо! Можете придивлятися! — віднехочу воркнув гамованим голосом Помело.

Не звертає уваги на його слова прем'єр. Він мовить далі:

— По-друге — ми двічі зверталися до пана посла Помела, щоб він брав одно з найбільш на його думку відповідальних становищ у Державному Секретаріаті. Я думаю, що й мої товариші в уряді і мої партійні товариші з Національної Ради згодяться з мною, що трохи приємніше було б і мені і наше становище, коли б ми помінялися сьогодні ролями. Коли б пан посол Помело стояв при кермі найбільш відповідального у державі ресорту, а ми займалися критикою його праці, критикою, — мовить, посміхаючися, — що позволю собі на критику його критики, — так собі... з легкої руки. Але, мої панове, — на це нема ради. Мусимо погодитися із цим, що пан посол Помело воліє

відмовлятися від праці в Державному Секретаріаті —

— Ми вам лишаємо поле до попису!

Прем'єр потакує йому головою з признанням за допомогу:

— І нам лишати... „поле до попису“ та виладовувати на нас свій гнів у менш або більш непарляментарний спосіб.

— Тільки без образ! — крикнув Вюн. — Тільки без образ! — запищав удруге.

— Вони ще сміють ображати! — заблукався ще якийсь голос протесту.

Прем'єр не реагує вже зовсім на той оклик і промовляє далі:

— Переходжу тепер до самої справи...

Починає оповідати, як по тих перших агентах, приїздить під час наступів на Львів комісія Наївищої Ради, т. зв. комісія Бертелмі.

Як вона то переговорює з військовим командуванням — у січні, то вриває розмови, коли наступ ослабає й не загрожує вже Львові. Як знову, підчас найсильнішої небезпеки для Львова при кінці лютого, вона вже починає переговорювати з Державним Секретаріатом і головним отаманом Директорії, як вимантачує погрозами завішення зброї, підчас якого перевозять Поляки потрібний для Львова воєнний матеріал, і як потім диктує обом сторонам, а поправді нам, так зваву лі-

нію Бертелемі, що нею намагається віддати Полякам район Львова й Борислава.

Далі переповідає все вагання Державного Секретаріату, що йому було робити з тим диктатом комісії Бертелемі. Те його почування великої відповідальности за свою відповідь, яка б вона не була! Рішає врешті справу військо, виповідаючи дня першого березня завішення зброї.

Далі відчитує прем'єр радіотелєґраму, вислану Державним Секретаріатом дня четвертого березня до урядів держав Антанти й урядів усього культурного світу, в якій змальовано працю й диктати комісії Бертелемі і вияснено річеві причини, задля яких Державний Секретаріат не міг піддатися тому диктатові комісії. Між иншим там сказано:

...Демаркаційна лінія, означена місією, не є лінією військовою, тільки політичною. Фронт іде з півдня на північ східною стороною ріки Сяну, вигинаючися на північ від Перемишля де-що на схід. Тільки від Перемишля до Львова йде здовж залізничої лінії вузький коридор, який знаходиться в руках Поляків. Тим часом демаркаційна лінія, означена місією, сягає далеко на схід від Львова і віддає Полякам великі простори нашої території, яку міцно держить наша армія. Ця демаркаційна лінія відповідає політичним бажанням Поляків, які офіційно й неофі-

ціяльно заявляли, що мусять заанектувати до Польщі українську землю що-найменше до лінії Буга і Стрия, щоб забезпечити собі посідання Львова і нафтових теренів у Бориславі. Це політичне бажання Поляків сповнила місія Антанти, наказуючи нам віддати Полякам трохи не половину нашої території із столицею Львовом і Бориславом.

— Коли врешті, — мовить він далі, — наш наступ у березні доводить до оточення Львова починає інтервеніювати вже сама Найвища Рада за підписом своїх головних представників і, немов у відповідь нам, присилає радіотелеґраму до нашого командування.

Відчитує ту радіо-телеґраму.

На залі поважна тиша. Це перший раз до них доходить „послання“ від держав Антанти. При відчитуванні підписів „Woodrow Wilson. Lloyd George. Clemenceau. V. Orlando“, — як мак сій! Ті імена — це символ держав, що під цю пору трясуть усим світом. Вони, ті світові леви, хочуть вислухати представників обох сторін у справі територіяльних бажань...

Це вже осягнуто дуже багато! — читається в очах послів. Адже ж тепер — чотирнадцять статей Вільсона! Самовизначення націй!...

За блеском цього принадного вогника не добачується всього иншого, що міститься у йно-що прочитаній радіо-телеґрамі...

Із самообману виводить послів прем'єр. Він мовить:

— Тепер я панам зясую наше політичне становище в цій хвилині. Від хвилі одержання цієї телеґрами від Найвищої Ради — оце вже шість днів надаремне добивається наше командування від польського командування переговорів у справі завішення зброї.

Всі надії, які зродилися у слухачів, коли прем'єр читав радіо-телеґраму, відразу розвіялися від сумного його голосу, від безвиглядних його слів. Щез чар Антанти. І визвірився до них віковичний воріг — Польща. Від віків віроломний сусід. Нависла загрозою безоглядна війна й найновіща їх невдача.

Хтось на залі спам'ятується перший і дає вислів своєму почуванню. Відповідає на сумніви прем'єра:

— Бо Полякам уже не треба завішення зброї!

Тепер ще ясніше стає їх становище. Падає більше заміток. Між іншими:

— Ляхи вже свого добилися...

— Врятували Львів!...

Прем'єр, неначе б ждав цих окликів. Притакує їм головою. Це й його думка. Він мовить:

— Може й так, панове. Я змалював вам увесь хід справи про перемир'я. Ви, панове, рішайте, що робити.

Глибока мовчанка запанувала після його слів — мовчанка безсилля...

Заячківському розкрилися очі на все, що їм загрожувало. Не було вже в нього найменшого сумніву, що вони переживають хвилину катастрофи.

Зболілою душею шукає блиску надії на рятунок і не бачить нічого, за що б можна було зачепитися. Хитається у своїх думках між вирішенням справи військовими успіхами й дипломатичними переговорами. І одно й друге має багато темних сторін. З одного боку зневірря у военні успіхи після випущення з рук однієї з найкращих нагод, з другого боку — легковаження телеграми з Парижу польським командуванням.

Але що робити? Що тепер робити?... Що далі?... — завдає собі в-одно питання, яке поставив до всіх — і до нього теж — прем'єр.

І, наче на глум, виринає йому перед очима картина з останнього з'їзду радикальної партії. Голова партії поставив до з'їзду таке саме питання: „Що далі робити? Порадьте нам!“ — Тоді встав старий радикал селянин і каже:

„Маєш тепер! То ми з останнього стягалися й вас, наших синів, учили в школах, щоб ви за нас думали, а ви питаєтеся тепер нас, що робити?... То намарне пішли всі наші гроші, вся праця? Коштилися на вас і тепер ще маємо сами думати?...”

Мусів посміхнутися, як і сміявся сердечно, слухаючи цього безпомічного скигління селянина-діяча, селянина-патріота, який від початку радикального руху стояв при партії, бував на всіх з'їздах, раду радив з Павликом, з Франком у Львові й інших містах, у себе в селі держить усе громадське життя в руках, а тепер на з'їзді заламався!... Угнувся під вагою державної відповідальности...

Таке й наші панове державні секретарі! — подумав.

І зараз поспитав себе:

„А ти? Що ти робив би?“

„Я не при кермі!“

„Викрути! Облудні викрути!... Раду давай!“

Заплющує очі й слухає млявого доповнювання, радше повторювання прем'єрового звідомлення новим промовцем.

Говорить др. Михайло. Головну свою увагу звертає на те, щоб доказати, що лінія Бертелемі була диктатом не комісії держав Антанти, тільки диктатом Поляків. Вияснює датами актів, датами переговорів поїздок членів комісії до Ходорова до головного командування, що неможливо було виготовити всі акти під час переговорів. Вони вже були задалегідь приготовані комісією під однобічним польським диктатом.

Зрештою й самих переговорів неможна назвати переговорами, бо комісія фактично

що найбільше зверталася для форми до командування галицької армії й коли перемовувала з ким, то хіба з головним отаманом придніпрянської армії. За те з президентом Української Національної Ради і прем'єром Державного Секретаріату обмінялися ті панове тільки привітанням при познайомленні і на цьому кінець. Які ж це перемовори?

— З того, мої панове, я маю одно вражіння: держави Антанти нас ігнорують як політичний чинник і як респектують ще що в нас, то тільки нашу мілітарну силу. Це саме говорить і телеґрама з Парижу, прислана у відповідь Державному Секретаріатові. До кого вона звертається? До державного секретаря закордонних справ нашої держави?... Ні... До Національної Ради?... Ні!... Тільки до підрядного чинника в нашому розумінні — у їх розумінні самостійного, відповідального чинника, — до команданта українських сил під Львовом.

— Іншими словами до команданта банд під Львовом! — перебивав Вітовський.

— Я не хотів уживати такого сильного вислову. Але що-до змісту — то я зовсім погоджуюся із словами пана полковника Вітовського. Про це говорить також дуже багато тон і спосіб трактування нашої делегації комісією Бертелемі. До нас стукали ті панове кулаками. При наших спротивах і

застереженнях виходили із залі, одним словом трактували нас, як делеґацію небезпечних бандитів, або аффриканських Готентотів, Бушменів, з якими у відповідній хвилі мусять переговорювати, але що-до яких можна й треба стосувати способи й тон, на який ті пани не дозволили б собі в переговорах з представниками жадної держави.

— Як хлопчаків нас трактують! — кидає похмуро Вітовський.

— То вже в найліпшій разі, пане полковнику!

Др. Михайло викладає далі свій погляд на хід цієї справи.

— Лінія Бертелемі, яку нам подиктувала комісія, мала нас знищити. Забрала нам Львів, Борислав, половину території — за цим ішло розбиття війська при виводженні його із цієї території, або військового бунту! Ось що нам несла ця лінія! Та щоб нас таки спонукати зробити на собі гаракірі, пан Бертелемі попередив вручення свого проєкту нашій делеґації менш-більш ось такою промовою...

Перекидає кілька карток у записках. Відчитує:

— „Ми представники держав Антанти, себ то Англії, Франції, Америки й Італії, сумлінно й докладно розслідили справу, яку маємо рішати“... Я вже панам згадував про

ту сумлінність... — мовить, звертаючися до залі. І знову читає: — „Ми вимагаємо жертв від обох сторін; ці жертви будуть тільки тимчасові, до рішення Мірової Конференції“.

— Тільки не знати для кого вони будуть тимчасові?

— Прошу не перебивати! — просить посол Лисовський.

— Як можна було з такими бандитами запускатися в переговори! — озлоблюється селянин-радикал.

— Прошу панів, прошу панів... — заспокоює голова комісії.

— Панове! — мовить незадоволено др. Михайло. — Я думаю, що не від річи буде вам почути погляди представників західніх держав на нашу справу.

— Просимо, просимо! — звертається до нього посол Лисовський. А до залі: — Панове! це заповажні справи. Прошу дати можливість познайомитися нам з усім!

Др. Михайло читає далі:

— „Це правда“, — каже нам Бертелемі, — „що ваше положення сьогодні добре, одначе воно може змінитися на вашу шкоду!“

— І вже змінилося! — притакує Лисовський. — Вже змінилося!...

Де-хто звертає на нього свої очі. Др. Михайло говорить далі, дивлячися до записника:

— „Між Поляками й Чехами вже за-

ключено перемирря і Поляки можуть транспортувати муніцію через чеську територію. Так само вже швидко буде заключене перемирря між Поляками й Німцями. Більшовики ще не наступили на ніяку частину польської території і ніщо не заставляє Поляків післати безпосередно армію проти більшовиків. Поляки все це знають і ця певність дає їм надію й силу. Коли ви не приймете нашого пропозиції, будете відповідати за цей крок перед усією Антантою. Ви будете мати війну з Поляками, які будуть мати поміч відважної й добре зорганізованої армії Галера, зложеної із шести дивізій. Ми у Франції переконалися про відвагу цієї армії“...

— І ви ще з ними після цього говорили? — питається Помело.

— Я розумію, пане после, що треба було стукнути їх способом до стола кулаком і тріснути дверми. Це була б може гідна відповідь на цю розмову. Але тоді ми не мали б у руках пляну гряничної лінії Бертелемі! — мовить др. Михайло, видуваючи погірдливо свої грубі уста. При цьому морщить лице, головно коло очей до цинічного, байдужого насміху.

— На дідька він вам здався! — репетує Вюн.

— Знаємо бодай пляни противника.

Читає далі із записок промову Бертелемі і тепер уже, то оклики обурення її перебивають, то сміх. Головно при словах: „Помогайте собі і небо вам pomoже. А це небо — це союзні держави“, — гомерівський сміх зривається на залі.

— Я ще на одно хочу звернути увагу панів. У телеграмі з Парижу з девятнадцятого березня 6, як панове чули, один уступ, який мене тривожить: „Підчас завішення зброї війська обох сторін остануть на своїх становищах, при чім рух залізничним шляхом між Львовом і Перемишлем має остати в кожному разі вільний у розмірах докладно потрібних для щоденного виживлення війська“... Що це значить, панове? Цей уступ свідчить, що Найвища Рада, приймаючи свою постанову, мала на увазі той стан воєнної акції, коли наші війська проламали польські становища між Львовом і Перемишлем, оточили Львів і відтяли його від усякого звязку з Польщею так, що містові загрожував голод і польській залозі капітуляція.

— Нові переговори! — падає голос, як відгомін минулих днів. Бо теперішньої хвили він відповідно вже не освітлює.

— Як-раз у цю хвилину, — мовить др. Михайло, — Найвища Рада наказує нам спинити дальші бої і відновити залізничний рух між Львовом і Перемишлем!

— Безличний цинізм! Чистий насміх!

— Інтервеніують, бо становище польської армії у Львові катастрофічне!

— Їх єдина ціль — зберегти Львів у руках польської армії.

— Це до історії належить, панове, — мовить, посміхаючися звисока, гірко-цинічно, др. Михайло. — Поки постанова Найвищої Ради прийшла до обох воюючих сторін, Поляки вже її не потребували. Львів уже мав сполуку з Польщею, залізничний рух був уже привернений. Але, на жаль, тепер уперше інтервенція держав Антанти приходить нам у пору. І що ж?... Шість днів ждемо польської відповіді — надаремне!

— Видно Поляки мають певність, що їх непослух наказові Найвищої Ради їм не пошкодить!

— І я так думаю! — кінчить др. Михайло.

Тепер починається шукання відповіді на поставлене прем'єром питання: що робити?... Промовець за промовцем виливають своє обурення на представників переможніх держав, які не хочуть узгляднити наших прав, які навіть не хочуть з нами говорити, йдуть тільки по лінії бажання Поляків. Розуміється, такі промови не дають нічого нового. Є це, що найвище, ілюстрація повного розбиття думок і сили розумування представників громадянства.

Новий тон вносить у наради перший — посол Лисовський.

Він встає із свого крісла, підходить на ступінь коло катедри, перебігає очима по представниках уряду, змірює своїм допитливим поглядом залю...

Починає говорити.

Тон його промови відразу стає задирливий. Промовець грається запитами, які кидає насмішливо в сторону залі. І дає на них рішучі категоричні відповіді. Відповіді, у яких відбивається все легковаження найвних слухачів. Тим більш, що товаришати їм такі самі рухи голови, рук, гра очей, лиця...

Він мовить:

— Панове так легко собі кидаєте словами, як би то словами вигравалося війни, як би то сміливих промов досить було до ведення світових справ!... То треба б, панове, достосовувати трохи крепкість своїх слів до своїх сил! Хто ж то із ким тут правується? Ми — з усім світом? Хто про нас знає? Що ми таке в світовому розумінні?... Ви думаєте, панове, що там хтось розбірається в наших справах? Що там хтось знає про Львів, про Східню Галичину?... Це для них — Польща, яку загарбала Австрія, це для них поневолена Польща! За яку Поляки кров свою проливали більш як сто літ тому на

французьких побоевищах! І тепер — Франція оддячує їм!... А хто про нас чув? Хто про нас скаже добре слово?... Чехи?... Ми для них — германофіли!... Німці?... Німці сами лежать на землі. А те, що вони для нас зробили — берестейський мір — це ж тільки проти нас промовляє! Хто за нас, панове, скаже в світі тепле слово?...

— Ми сами за себе говоримо!

— Тільки трошки більше скромности, панове! Так... Трохи більше скромности!... Дивіться: Росія! Кольос! Велетень!

— На глиняних ногах! — воркнув посол Помело віднехочу.

— Ні-ні-ні-ні-ні... Не дуже на глиняних ногах, не дуже, пане после!... Росія — велетень!... І хто міг би думати, що такий кольос захитається!... А він провалився! І нема для нього ніякого рятунку! Нема, бодай поки-що, ніякого для нього рятунку...

— Це наше щастя! Зпід його румовища повстала Україна!

— Хто чує в світі про Україну? Хто знає про Україну? Для кого Україна державою стала?

— Для себе! Для нас!

— Ну, ну! Тільки більше скромности, панове! Ми сами між собою...

— Ні, пане после! Більше самопошани! Тому, що ми сами між собою!

— Панове, панове! Прошу не вести дискусії, — просить голова комісії.

— Або — Німеччина? Австрія?... Хто міг би кілька років тому подумати, що Австрія розлетиться, що такий панцирний кольтос, як Німеччина, Німеччина Бісмарка, Вільгельма, Німеччина Гінденбург'а, Людендорфа, Німеччина Тірпіца... лежатиме потоптана, здавлена, розбита?... А вона лежить! Вона лежить, панове!... І вона вже ніколи не буде тим, чим була! Німеччина щезла із світової карти великих держав... Німеччина проситься у держав Антанти... Хе-хе-хе... Німеччина просить — а ви тут, панове, грозите?... Тільки на сміх не виставляймо себе! Заслабий наш кулак, панове! Нікого він не застрашить!... Ми можемо тільки просити. Можемо представляти свої права, мусимо, на жаль, здатися поки-що на ласку й веласку переможців, бо той, хто міг би упімнутися за нами — Росія — лежить у румовищах. Лежить із розбитим не тільки живим тілом, але й духом! Доки Росія не окріпне, доти ми, як та билинка! Хто не хоче — скубне, зломить, притолочить...

— І це говорить член виділу Національної Ради?...

— Він член виділу Національної Ради?... Ганьба!...

— Так, я член виділу Національної Ради!

Це говорить до вас член виділу Національної Ради! Це говорить стара людина, що в неї може більш розвинена підсвідомість, що може де-що ясніше бачить, ніж ті, що забагато всього знають і можуть... на словах... Я маю, панове, відвагу сказати вам те, що бачу, що розумію, що думаю: Треба було прийняти лінію Бертелемі, бо може прийти час, коли ми її схотіли б, коли ми будем проситися, щоб нам її дали, але нам не даватимуть!...

Голос посла Лисовського, задірливий, рішучий од самого початку, переходить при останніх словах у грізне віщування. Падає громом на голови слухачів. І коли одним лице паленіє од встиду за промовця, — чимало є таких на залі, що дуже глибоко призадумуються над словами Лисовського, голови під вагою його промови додолу схиляють...

Тим часом Лисовський відчуває силу й вплив своїх погроз. І на хвилинку прокидається в його душі вага відповідальности. Він хоче не тільки оправдати себе — хоче ще сильніше підперти своє твердження. Починає наводити причини, чому він має такий погляд. Ще раз згадує про нашу слабкість, про розхитання армії, про наш недосвід у провадженні справ, до яких ми не готувалися. Вказує на кипіння в народі, на нена-

ладжену адміністрацію, на розхитані фінанси, на безнадійний стан нашого транспорту. Всі болячки молодій держави розриває, щоб доказати, що привести до рівноваги зрушене в основах внутрішнє життя держави при ворожій поставі Поляків, при неутральности Жидів, при загонистости своїх... і рівночасно вести війну, — це не під наші сили. Тим більше, що маємо довкола скрізь тільки ворогів. Польща й Румунія з одного боку й за ними стоять держави Антанти. Більшовики — з другого боку. Вже розторожили ту фікцію, з якою ми, не вважаючи на тверезі голоси остороги, обєдналися. Розторожили Україну —

Після цих слів промовця зривається страшна хуртовина. Лисовський не може й думати, щоб говорити далі. Одні жадають, щоб відкликав образи, що їх кинув на нашу державу. Інші кричать, щоб його поставити в стан обвинувачення... Ще інші — щоб викинути його з виділу Національної Ради...

Падає слово: „зрадник!“...

Насилу голова комісії заспокоює схвилювану залю...

— Панове! — мовить спокійніше Лисовський. — Ми дивимося індивідуально на справу. Для нас це держава — для держав Антанти — це фікція!

І знову грізна хвиля протестів:

— І це неправда!

— Були в Києві посли всіх держав!

— Билися над нами!

— З фікцією ніхто не числився б!

Лисовський хоче далі говорити, але му-
сить переждати, поки ослабнуть голоси про-
тивників. Тоді він питається з тріумфом:

— А що з нею сьогодні?...

На лиці в нього вискалилася цинічно-
насмішлива злорадність:

— Не є вона сьогодні вся в руках біль-
шовиків і нової Росії?...

Аж тепер під впливом того, що далі
діється на посольських лавках, Лисовський
похмурніє.

— Досить! — кричать з усіх боків.

— Досить уже!

— Не дати йому говорити!

— Московський запроданець!

— Зрадник! Зрадник!

Голова комісії дзвонить і кричить безсило:

— Перериваю засідання!

— Провокатор! — реве, відгрозуючися
Лисовському кулаками, Вюн...

Трохи не кидаються одні одним до очей.
Врешті клубові товариші Вюна складають на
руки голови комісії заяву в імені свого клубу,
в якій висловлюють жаль ізза некорект-
ного поводження члена клубу. Лисовський
задовольняється й кінчить промову з мерт-
вецьким закостенілим посміхом:

— Не дай, боже, діждати, щоб наступило каяття у тих панів, що такі кріпкі сьогодні на слова! Їх каяття не дало б мені сатисфакції — бо з ними і всі ми пішли б на дно! Не дай, боже, щоб ми опинилися колись за лінією Бертелемі! Бо тоді й Збруч не захистить нас від наступаючого ворога!

Хоч яку бурю викликала промова Лисовського, стає вона голосом остороги, що починає лунати гомоном у всіх серцях, у всіх головах. Шукають люди відповіді на те, де правда?

Намагаються зясувати собі, чи і як можна було перевести те, чого хоче, що радить Лисовський. І чим більш поширюються розмови в гуртках, стає видніше, що ніяка сила не змогла б була перевести спокійного викинення власного війська із теренів на захід від лінії Бертелемі...

— Панове! — кінчить свою промову Лисовський, з виразом безкраєго болю на лиці. — Тільки тверезо дивіться! Тільки дивіться розплющеними очима довкола себе.

Його голос уперше за весь час промови тремтить м'яким, тривожним тремтінням. Розбільним.

— Я питаюся тут присутних товаришів — панів повітових комісарів: Скажіть ви, панове комісарі, скільки у ваших повітах інвалідів-калік із світової війни? Скільки беззахист-

них вдів і сиріт? Скільки людей без хати, без пристановища, без шматка хліба, без надії на чорне, безпросвітне „завтра“? А скільки того всього горя принесе нам ще наша війна?... Панове! Людина — з тих наших сіл — в імя культури домагається від нас: Зробім уже край тій війні! Приймім можливість навязання розмов про переговори!

— Але ж ворог нам тієї можливості не дає!

— Давав, давав! А ми відкинули! Панове! Досить нам уже війни! Треба приступати до мирної праці, а ні, то попадемо в такий хаос, у якому конає вся наша нещасна Русь!

Промова Лисовського була пробним каменем для членів Національної Ради. Але її укинула вона в залю нарад потребу необхідності шукання виходу!

Під вражінням цієї промови приходить до слова Вітовський.

Він звертається дуже різко проти попереднього промовця.

Звертає його увагу, що тут ані збори антимілітаристичного товариства, ані сходи ни ліги людської культури. Хоч як їх страхає посол Лисовський — він радіє тим, що наша нація, до недавна ще така закостеніла в мертвецькому пацифізмі, врешті вже раз очуняла! Нація мусить кинути всі свої жертви на цей кривавий жертвник визвольної війни, щоб не кривавилися потім цілі покоління. Мусить

зробити це в імя людяности, в імя культурних цінностей майбутніх поколінь!

Коли ж Лисовський хитає незадоволено головою на знак, що не погоджується із цим, Вітовський змірює його погірдлигим поглядом і переходить до біжучих справ.

Призадумується, чи взагалі ми могли виконати те, що прийняли б на себе, підписуючи перемирря, яке хотіла накинути нам комісія Бертелмі. Займається військовим боком справи. Доказує цілою низкою аргументів, що виконати це було годі.

Але з другого боку політичне відкинення посередництва й рівночасно із цим мілітарна невдача витворили дуже неприємне для нас становище. Правда, був би ще один вихід: телеґрама Найвищої Ради з девятнадцятого. Але він не сміє навіть спинятися над цим. Досвід усяких переговорів з Поляками від першого листопада, знайомість із їх плянами з польської Львівської преси до останніх днів, врешті вся наша історія вказує, що Поляків тільки силою можемо спинити в їх поході на схід! Ніякими переговорами, ніякими договорами, ніякими умовами!... Все вони нехтували, нехтують і нехтуватимуть, як тільки одвернеться небезпека, або як уважають, що чуйність і відпорність противника — це б то наша — ослабав! А що тепер ми втратили ініціативу, а вони як-раз у по-

двійній силі її дістали в руки — ніхто й ніщо не заставить їх миритися з нами! Надаремне обдурювати себе!...

— Ми лишені, панове, на власні сили! А коли власні наші сили будуть ослабі, мусимо шукати помочи там, де її можна знайти. Ми звертали свої очі на Україну. Ми об'єдналися з нею. Ми є складовою частиною Української Народньої Республіки. Але придивімся, панове, до того, чи наш інтерес і інтерес Директорії сходяться? Нашим ворогом — Польща, а приятелі наших ворогів — це, силою факту, наші вороги. Комісія Бертелемі не могла подиктувати нам чого іншого, як викинення нас із нашої території — значить: повне розбиття нашої сили! Але з тою самою чи подібною комісією держав Антанти — комісією Ено в Одесі — переговорює Директорія, забігаючи в неї помочи проти більшовиків. Що більше — єдиного, який між членами Директорії мав зрозуміння для ваги західніх гряниць України — Винниченка — Директорія приносить в жертву комісії Ено! Правда не за галицьку справу — за запідозрівання його комісією Ено в більшовизмі! Але це для нас дуже цінне для орієнтації. А головний отаман — хіба ж він одважився в розмові з комісією Бертелемі сказати рішучо й ясно тій комісії, що для України необхідний спокій на заході на лінії

Сяну? Чи сказав він щире, отверте мужнє слово в обороні західніх українських земель? Чи сказав тверде слово в справі Східньої Галичини й необхідности покінчення війни з Поляками при замиренні на лінії Сяну, або хоч би на лінії, як стоять війська? Ні... Що це значить?... Не менше, як те, що ми в своїй державі не зовсім єдні. Для нас тепер вихід: коли в нас самих заслабі сили — треба зеднати тісно обидві республіки, зєднені теоретично, і стати одностаїно чолом на захід і на північ. Один уряд, одна армія, одна державна думка — при умові збереження всієї етнографічної території. І замирення з тим ворогом у першу чергу, який признасть нам усі наші гряниці.

На своє диво і в цих і в дальших своїх висновках, у яких розвивав думку негайного здійснення обєднання обох українських держав в одну цілість, при повищих застереженнях, Вітовський знаходить признавання соціяльних демократів, але не бачить для своїх слів прихильного відгону серед усіх своїх партійних товаришів. Коли Заячківський оплескує його промову, два провідники партії, розмовляють півголосом і виявляють хитанням голови, виразом лиця дуже сильне незадоволення.

Спротивляється в голос його словам найближчий промовець, посол-піп, визначний

церковний достойник, видний член національно-демократичної партії.

Його промова стає доказом найбільшого розбиття, повної хаотичности в думках, поглядах, потоптанням всякої партійної дисципліни. Вітовський і він засвідчили, як легко схитуються з політичної лінії, а може як без ніякої політичної лінії пливають крізь наше життя дві, здавалося б, сильні політичні партії: національно-демократична й радикальна. Коли одні їх члени працюють в уряді й підтримують лінію галицького сепаратизму, інші, теж не менше видні, йдуть до тісного реального об'єднання всієї України для ведення війни на життя і смерть, або, як Лисовський, виявляють угодові тенденції, за ціну годі ще передбачити — яку!...

Промовець у першу чергу виступає з усією силою проти промови Лисовського. Дивно стає слухачам, звідки стара, сива людина бере в своїх грудях стільки сили, щоб розправлятися з угодовством Лисовського, ще більш дивно стає, що людина в попівській рясі так мужно стає в обороні своєї землі. Здавалося б, що він і Вітовський — це два провідці військової партії. Здавалося, що вони обидва погоджуються що-до змагання на життя і смерть... Згідно вдаряють вони по угодовій концепції Лисовського. І коли Вітовський розправляє з Лисовським як

військова людина, цей хоче дати йому відправу ще й як його партійний товариш.

Але коли прийшов до другої частини промови Вітовського, стає сильно на автономістичному становищі Галичини відносно України. Використовує слова Вітовського про Директорію й її залицяння до комісії держав Антанти, які врешті можуть її довести до залицяння до Поляків — наших ворогів.

Зрештою, хто там знає, яка була розмова головного отамана Великої України з комісією Бертелемі в Ходорові...

Кидає підозріння, на нічому не основане, але дуже принадне для послів-сепаратистів.

Мовить далі:

...І тут ми мусимо задержати свою самостійність — навіть відносно України! Мусимо мати право і, опіраючися на свою стотисячну армію, також і змогу — сказати „veto“! Мати право і змогу сказати, що справа наших гряниць, головно західніх, це наша власна справа і що без нас і проти нас ніхто не сміє її вирішувати, навіть нею займатися не має права!

Та не міг перескочити того, що так сильно підкреслив Вітовський, а саме, що наші власні сили можуть виявитися заслабі. І тут він приходить до вислову Вітовського: Приятелі наших ворогів — це наші вороги.

— Я сказав би, — мовить, — що вороги

наших ворогів — можуть стати нашими приятелями! Нашим ворогом — Польща. Ворогом Польщі не хоче стати Директорія. Але чи можуть не бути ворогами Польщі — більшовики? Вони доходять до наших границь — до Збруча. Йдуть малярські більшовицькі відділи. Чи не треба б нам зговоритися з ними й пропустити їх на Угорщину? Ми зискали б приятеля в більшовицькій Угорщині.

— А Китайці? А Лотиші, що йдуть з більшовиками?

— І з ними можемо вступити в переговори. Можемо їх пропустити через свою територію проти Польщі...

Словом, шукаючи за виходом, знаходить його в тому, щоб переговорювати з більшовиками й пропустити їх війська через Галичину на Польщу. Вони, як каже, залишать нас і звернуться всією силою проти Польщі, щоб об'єднатися з німецькими більшовиками.

І знову вкинули ті слова в залю нарад новий розгардіяш, який виявився вже не в словах, тільки застиг у думках.

Були це зовсім нові ідеї — може не згармоніовані із своїм творцем — промовцем, може тим сміливі, навіть дикі, що від цього як-раз промовця ніхто їх не ждав. Але були це ідеї, які знаходять відгомін у душах слухачів, тим більше, що кинено їх так легко,

віднехочу, так — від руки. Без глибокого обосновування, без проведення всіх їх наслідків.

Цим як-раз моментом у промові останнього речника покористовується посол Помело і розбиває у пух і порошок „штучну“, як він каже, „будівлю, збудовану на наївному розумуванні й незнанні відносин шановним промовцем“.

Починає придивлятися ближче, хто це такий більшовник, звідки вони вийшли й до чого дійшли в своїм поході. Це ж ніщо інше, тільки імперіялістична Москва! Вона прикривається гарними словами „самоозначення народів, аж до відокремлення“. І зараз заперечує своє гасло імперіялістичним походом на Україну! Нищить Українську Народню Республіку!

— Панове! Чи ви уявляєте собі, що ви встоялися б проти цього московського імперіялізму? Революція звалила трони (промовець постійно уживає цього слова „трон“ — з-польська), звалила трон Миколи другого, а під подувом революції повстає, як сфінкс із попелу...

— Як фенікс із попелу! — поправляє його хтось із дальших лавок залі.

— Фільольогія це ваша справа, пане после!

— Мітольогія!

— І мітольогія і фільольогія! — обурюється ще гірш Помело.

— Тихо там! — кричать його товариші.
Інші сміються.

— Як фенікс із попелу, — поправляється Помело, — повстала Україна! І ми мали б прикласти свою руку до того, щоб кинути Україну в пащу нового Молоха? Завести її під ярмо нового трону — трону Леніна першого?... Це наївність думати, що московський імперіялізм стерпить вашу самостійну державу! А вже зовсім того не бачите, що ви — буржуазна держава — і більшовизм, як такий, мусів би з вашими буржуазними основами зробити лад! Жадна сила не встерегла б вас перед московською чрезвычайкою!... Ми, як соціалісти, повинні б руками й ногами підписатися під вашим проєктом. Бо він зараз другого дня, як проведете його в життя — знищить вас! Ваш проєкт ідеальний для повалення вашого дрібноміщанства! Але ми всіми силами будемо вас рятувати!

— Дякуємо!

— Липіть нас нашої долі!

— Не дякуйте! Бо я б вас перший одіслав, куди ви наставилися й куди йдете, ще б вас трутив у те провалля, як би та ваша смерть, що ви її собі хочете зготувати, не була рівночасно смертю демократії. Ми — соціальні демократи — мусимо боронити вас дрінобуржуазних міщухів і клерикалів перед наглою смертю, бо смерть, якою ви хо-

чете вмерти, була б розвалом усіх здобутків революції, всіх закріплень демократії! Але добре, що ви призналися, як вам мало залежить на ваших ідеалах!... Тим завзятіще ми будемо поборювати ваш галицький сепаратизм, ваше відмежовування від України! Хто ухвалював у Національній Раді дня третього січня закон про злуку з Великою Україною?... Хто присягав на софійській площі в Києві об'єднання Галичини з Україною?

— Всі ми присягали!

— А де ж та ваша присяга? Де ж те об'єднання?... Чому ви досі ще не перевели цього в діло?

— Об'єднаємося незабаром, як Директорія переїде з урядом і військом до Галичини!

— Не переїде! Не бійтеся! Там добре знають вашу гостинність! У вас для гостей з Великої України — тюрма!

— І для своїх теж тепле місце знайдеться, — промовив хтось із радикальних лавок.

— О, я знаю! Я знаю! Тільки відваги вам забракне! Але ми знайдемо досить відваги, щоб із вами, панове, зробити лад! Досить уже тої гри в „цюцюабку“! Досить нам уже вашої подвійної бухгалтерії! Раз ми об'єдналися в одну державу, раз наші посли засіли в Трудовому конгресі —

— А де ж він є?...

— У вагонах! До вагонів нас хоче заладувати!...

— Будете ще й ви у вагонах, будете, як би ми вас допустили продовжувати вашу злочинну роботу! Тепер время люте! Останній час виступити єдно, спільно, гармонійно! Останній час звернутися спільними силами проти спільних ворогів.

Дальші його слова, якими він заповідає реальне переведення обеднання, таємниче недоговорювання способу обеднання — наводять слухачів на здогади, що це погрози, заповідання того, що жде їх за кілька днів на селянсько-робітничому зїзді.

Та поки хто на це зареагував, премієр, якого взивали до телефону, подає до відома радісну звістку, що Поляки прислали врешті відповідь. Запрошують до переговорів на двадцять сьомого в Хирові.

Чується, як легко зітхають люди, прибиті важкими ударами, що валяться їм сьогодні на голову. Здається, що знайшовся бажаний рятунок — передача рішення всієї справи Найвищій Раді у Парижі.

Починають вибрати делегатів до Хирова й намічувати делегатів до Парижа.

До Хирова їде між иншим від Національної Ради др. Михайло, до Парижа поїдуть др. Михайло й Вітовський та секретар.

Виходять з душного засідання з відра-

дою в серцях, з очима, розжеврілими новою надією.

Тут і там чується:

— А я казав, що Поляки не зважаться спротивитися наказові Найвищої Ради...

Дарма, що нікому такого не казав — може тільки думав...

А ті, хто не мав надії на прихильну польську відповідь, мовчать...

Кінець другого тому.

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- I. Еберс: Адріян і Антіной, II. том, 8^о, 248 сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.
- Адріян і Антіной, III. том, 8^о, 256 сторін. Ціна 28.800-а. кор., 45 цент.
- I. Мопасан: **Монт-Оріоль**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8^о, XVIII + 174 сторін. Ціна 21.600 а. кор., 30 цент.
- **Монт-Оріоль**, II. том, 8^о, 180 сторін. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- **На воді**, оповідання, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о. XX + 144 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- A. Мюссе: **Андреа дель Сарто**, драма, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, VIII + 91 + (1) сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- **Тіціанів Син**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XII + 79 + (1) ст. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- Стендаль: **Абатесса ді Кастро**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XVI + 160 сторін. Ціна 19.500 а. кор., 30 цент.
- **Ченчі**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XII + 56 сторін. Ціна 7.200 а. кор. 12 цент.
- Л. Толстой: **На кожний день**, переклав В. Тулюпа, том I, Січень. 8^о, 100 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- **На кожний день**, том II, Лютий. 8^о, 96 сторін. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- **На кожний день**, том III, Березень. 8^о, 104 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- I. Фльобер: **Салямбо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8^о, VI + 154 ст. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Салямбо**, II. том, 8^о, 140 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Салямбо**, III. том, 8^о, 144 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.

Друкуються:

- Г. Бальзак: **Батько Іоріо**, роман, переклала В. О'Коннор-Вілінська. 8^о.
- Е. Бульвер: **Останні дні Помпеїв**, роман, переклав Ю. Русів. 8^о.
- Е. Т. А. Гофман: **Новелі**, 8^о.
- Е. Золя: **Рим**, роман, переклав С. Пашенко. 8^о.
- І. Келлер: **Новелі**, 8^о.
- В. Скот: **Айвенго**, роман, переклала Др. Н. Суровцова. 8^о.
- I. Тургенєв: **Записки мисливця**, оповід., пер. С. Назаренко. 8^о.

Готуються до видання переклади творів таких авторів: Андерсен, Бальзак, Гердер, Гете, Гольдсміт, Грільпарцер, Дікенс, Достоевський, Еліот, Кінгслей, Лессінг, Меріме, Мультатулі, Такерей, Шерідан, Шіллер, Штіфтер, Якобсен.

III. Бібліотена „Українській дитині“.

Досі появились:

- Ч. 1. **Лісовий цар Ох**. Народна казка. З 5 образками і 3 кольоровими малюнками Ю. Русова і кольоровою окладинкою. 4^о, 24 сторін. Ціна 10.500 а. кор., 18 цент.

(Далі на 4 стор.)

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Ч. 2. Злидні. Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і коль. окладинкою. 4^о, 11 + (1) стор. Ціна 6.000 а. кор., 10 цент.
- Ч. 3. Цар Лев. Народна казка. З 29 малюнками (в два кольори) Олени Кульчицької і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 4. Хатка в лісі. Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 16 сторін. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 5. О. Олесь: Рак рибалка. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 6 образками і 6 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 6. Царенко і змії. Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о. 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 7. О. Олесь: Вовченя. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 8. Про морського царя і його дочок. Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 20 сторін. Ціна 10.000 а. кор., 15 цент.
- Ч. 9. О. Олесь: Іменини. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 4 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 10. Царевич Яків. Народна казка. З 9 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 11. О. Олесь: Ялинка. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 4 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 12. О. Олесь: Поединок. Поезії. 4^о, 16 сторін. З 4 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.

Готуються до друку даліші випуски з кольоровими малюнками і кольоровою окладинкою.

У Видавництві „Чайка“

можна замовляти також оці книжки:

- А. Крушельницький: Артистка, драма в 3 діях. 8^о, 124 сторін, Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- Буденний хліб, оповідання. 8^о, 284 ст. Ціна 30.600 а. кор., 50 цент.
- Ірена Оленська і інші оповідання. 8^о, 296 сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- Як пригорне земля, повість у двох частинах (І. ч.: Як промовить земля. 8^о, 152 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент. ІІ. ч.: Як пригорне земля. 8^о, 300 сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.)
- С. Черкасенко (П. Стах): Твори, том I (Поезії). 8^о, 204 сторін з портретом автора. Ціна 25.000 а. кор.
- Твори, том II (Поезії). 8^о, 198 сторін. Ціна 25.000 а. кор.

Ціни подані в австрійських коронах і американських долярах.

При більших замовленнях звичайна книгарська знижка.

Замовляти можна в кожній українській книгарні або просто у видавництві „Чайка“ у Відні:

VERLAG „TSCHAJKA“.

Österreich, Wien V., Arbeitergasse 1—7.

